ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Іван Петрович
КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

1769—1838

ДОЖОВТНЕВА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ
ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ
ЛИСТИ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1982

У1
К73

РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ

І. О. Дзеверін (голова)
М. П. Бажан
О. Т. Гончар
Ю. Е. Григор'єв (секретар)
В. Г. Дончик
М. Г. Жулинський (заступник голови)
П. А. Загребельний
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк
О. В. Мишанич
Л. М. Новиченко
Д. В. Павличко
Ф. П. Погребенник
В. М. Русанівський
М. П. Стельмах
О. В. Шпильова
М. Т. Яценко (заступник голови)

Упорядкування і примітки
М. Т. МАКСИМЕНКО

Вступна стаття
М. Т. ЯЦЕНКА

Редактор тому
М. Т. ЯЦЕНКО

Редакція художньої
літератури

К $\frac{4702590100\text{-}450}{M221(04)\text{-}82}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1982

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

Творчість класика нової української літератури І. П. Котляревського належить до тих вічно живих явищ, про які, за словами В. Г. Бєлінського, кожна епоха складає своє судження, не вичерпуючи при цьому всього багатства і глибини їх змісту.

У вірші «На вічну пам'ять Котляревському» Т. Г. Шевченко, називаючи письменника «праведною душею», пророкував невмирущу славу його імені:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.

Близько 200 років минуло з часу появи поеми Котляревського «Енеїда» і понад 150 — з дня першої вистави його п'єси-опери «Наталка Полтавка», але й сьогодні ці твори є не тільки фактом історії літератури, а живим явищем сучасної культури, яке допомагає нам відчути безперервність буття в його історичному розвитку, збагачує наші уявлення про світ у просторі й часі, примножує особистий досвід членів нашого суспільства, дає їм естетичне задоволення, пробуджує і розвиває в них художників.

Про значення художньої спадщини минулих епох для культури комуністичного суспільства говориться у Програмі КПРС: «Культура комунізму, вбираючи в себе і розвиваючи все краще, що створила світова культура, буде новим, вищим ступенем в культурному розвитку людства. Вона втілить в собі всю багатоманітність і багатство духовного життя суспільства, високу ідейність і гуманізм нового світу. Це буде культура безкласового суспільства, загальнонародна, загальнолюдська» [1].

Пройнята любов'ю до народу, несучи в собі його життєствердну енергію, його глибоку віру в торжество добра над злом, творчість Котляревського дорога нам своїм гуманістичним пафосом, загальнолюдським змістом.

Котляревський жив і творив в епоху великих суспільно-історичних перетворень, головним змістом яких було визрівання гострої кризи фео-

[1] Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 115.

дального суспільства і перехід до нової, капіталістичної формації. Він був сучасником французької буржуазної революції, що знаменувала собою докорінні зміни в духовному розвитку людства, зокрема в мистецтві й літературі.

Народився Іван Петрович Котляревський 9 вересня 1769 р. у Полтаві в родині канцеляриста міського магістрату, яку 1793 р. було внесено до списку дворян. Будинок Котляревських стояв в одному з наймальовничіших куточків Полтави, яка в ті часи нагадувала скоріше велике село. З високого пагорба відкривалася панорама далеких лісів і лук, серед яких сріблилася оспівана українськими поетами Ворскла. Тут у товаристві босоногих ровесників промайнуло дитинство майбутнього письменника. «Нерідко доводилося йому,— писав один з біографів Котляревського,— вдовольнятися... шматком хліба й ходити босим; але жива й весела вдача допомагала йому зносити домашні нестатки» [1].

Діставши початкову освіту, як і водилося тоді, у місцевого дяка, Котляревський десятирічним хлопцем пішов учитися в Катеринославську (за назвою єпархії) семінарію Полтави. Навчання тут звичайно тривало 10—13 років і починалося з читання й письма та поступово включало російську і латинську мови й літературу, поетику, риторику, філософію й богослов'я. Вивчаючи поетику й риторику, семінаристи набували практичних навичок перекладання та наслідування творів Вергілія, Овідія, Горація російською мовою. На роки навчання Котляревського в семінарії припадає державна реформа шкільної освіти, внаслідок чого він дістав можливість вивчити ще й французьку мову, з якої потім вільно перекладав.

Перший біограф Котляревського С. Стеблін-Камінський зазначає: «Ще в юнацькі роки Котляревський мав пристрасть до віршів і вмів до будь-якого слова вправно добирати рими, дотепні й вдалі, за що товариші його по семінарії прозвали «римачем» [2]. 1789 р. Котляревський, не довчившись, залишає семінарію і вступає на службу до Новоросійської канцелярії, яка містилася тоді в Полтаві. 1793 р. він стає учителем у поміщицьких родинах на Полтавщині. «У цей період свого життя бував він на зборищах та іграх народних і сам... брав участь у них, дуже уважно вслухався в народну розмову, записував пісні й слова, вивчав мову, характер, звичаї, обряди, вірування, перекази українців, наче готуючи себе до майбутньої праці...» [3]

Тоді ж, у 1794 р., письменник починає роботу над своєю бурлескно-травестійною поемою «Енеїда».

З 1796 по 1808 р. Котляревський перебуває на військовій службі у Сіверському карабінерному (пізніше драгунському) полку, сформованому на основі українських козацьких полків. Оскільки полк до 1806 р.

---

[1] Іван Петрович Котляревський.— «Основа», 1861, № 2, с. 164.

[2] *Стеблин-Каминский С.* Воспоминания об И. П. Котляревском.— «Полтавские губернские ведомости», 1866, № 45—47.

[3] Там же.

був розквартирований на Полтавщині, Котляревський мав змогу брати участь у місцевому житті. Не припиняючи роботи над «Енеїдою», Котляревський у 1804 р. пише «Пісню на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну» (у 1802—1807 рр. Куракін був генерал-губернатором Полтавської і Чернігівської губерній).

1798 р. у Петербурзі заходом колезького асесора М. Й. Парпури (за походженням заможний конотопський поміщик) виходять у світ перші три частини поеми: «Энеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским» [1].

1806—1807 рр. Котляревський у складі Сіверського полку бере участь в російсько-турецькій війні, зокрема у взятті фортець Бендери та Ізмаїл, а на початку 1808 р. в чині капітана виходить у відставку. В цей час з'являється друге видання поеми: «Энеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским. Издание второе, в Санкт-Петербурге, напечатано в типографии Ивана Глазунова, 1808 года» (перші три частини).

Сподіваючись знайти якусь цивільну службу, Котляревський їде до Петербурга, але через відсутність знайомств і зв'язків ці спроби виявилися марними. Одному з біографів письменника — О. Терещенку — поневіряння його в столиці бачаться так: «Тут він довго тинявся по передпокоях *сильних світу,* просив, але просив марно. Хоч «Енеїда» була видана ще в 1798 р., та не багато допомогла поетові: на нього дивилися як на кожного бідняка без допомоги й протекції» [2]. У час приїзду до Петербурга Котляревський здійснює перше авторське видання «Енеїди» (виправлене і доповнене четвертою частиною), що виходить під назвою: «Вергилиева Энеида, на малороссийский язык преложенная И. Котляревским».

Після повернення до Полтави Котляревський у середині 1810 р. дістає посаду наглядача полтавського Будинку виховання дітей бідних дворян. Заснований 1805 р. князем О. Куракіним, цей заклад, до якого приймали і дітей різночинців, відзначався світським характером і давав знання з математики, географії, креслення, літератури, військової справи. Образ діяльного й гуманного педагога, яким зарекомендував себе Котляревський, змалював Т. Г. Шевченко у повісті «Близнецы».

Сумлінність й енергійність Котляревського була помічена тодішнім «малоросійським» генерал-губернатором Я. Лобановим-Ростовським, який з початком Вітчизняної війни 1812 р. доручає йому як колишньому військовому формування козацького полку. Сформувавши протягом 17 днів козацький полк, Котляревський (не залишаючи своєї посади наглядача Будинку виховання) у 1813 і 1814 рр. виконує окремі доручення губернатора і виїздить до Дрездена і Петербурга. В цей час він працює над п'ятою частиною «Енеїди» і в квітні 1817 р. робить російський

---

[1] Про історію та значення цього видання див.: *Кирилюк Євген.* Іван Котляревський. Життя і творчість. К., 1981, с. 30—33.

[2] Иван Петрович Котляревский.— «Основа», 1861, № 2, с. 166.

переспів «Оди Сафо». Твір був опублікований у харківському альманасі «Молодик» на 1844 г.». Котляревського вважають також автором кантати «Малороссийских губерний общий хор», написаної, очевидно, в кінці 1814 — на початку 1815 р. з нагоди перемоги над Наполеоном [1].

У 1816 р. замість Я. Лобанова-Ростовського генерал-губернатором Полтавської і Чернігівської губерній було призначено М. Г. Рєпніна — рідного брата майбутнього декабриста С. Г. Волконського. Правителем його канцелярії стає М. М. Новиков — член таємного товариства декабристів «Союз порятунку», а пізніше — «Союзу благоденства». М. Новиков у 1818 р. засновує в Полтаві масонську ложу «Любов до істини», членом якої стає і Котляревський. Того ж, 1818 р. письменника обирають членом Харківського товариства аматорів красного письменства, а в 1821 р.— почесним членом петербурзького «Вільного товариства любителів російської словесності», що перебувало під впливом декабристської ідеології. На засіданнях товариства у 1821—1823 рр. читали уривки з п'ятої частини «Енеїди» (в 1822—1823 рр. опубліковані в журналі товариства «Соревнователь просвещения и благотворения»).

Хоча Котляревський, ім'я якого значиться в «Алфавіті» декабристів, і підтримував тісні стосунки з М. Новиковим — автором першого республіканського проекту конституції і одним із діяльних учасників декабристського руху, вірогідних даних про близькість письменника до таємних політичних товариств немає. Склад полтавської масонської ложі «Любов до істини» соціально й ідеологічно був дуже неоднорідний (до неї, зокрема, належали полтавський губернський маршалок С. М. Кочубей та сепаратистськи настроєний переяславський маршалок В. Л. Лукашевич). «Масонство,— як слушно зазначає Д. І. Багалій,— не було ні революційною, ні навіть яскраво опозиційною течією, хоч виникло почасти також на грунті незадоволення серед суспільства,— це був вираз в колективній формі індивідуального самополіпшення людини» [2]. Слід додати, що в творчості Котляревського жодних впливів революційних ідей декабристів не проявилося. Письменник виконував обов'язки вітії (промовця) в масонській ложі й одночасно був активним членом полтавського відділення Біблійного товариства.

Коли генерал-губернатором став Я. Лобанов-Ростовський, у Полтаві був збудований театр, в який 1818 р. новий губернатор М. Г. Рєпнін запросив частину харківської трупи І. Ф. Штейна. Одним з двох директорів полтавського театру в 1818—1821 рр., його душею був Котляревський. Він докладав багато зусиль до підготовки репертуару (нерідко сам переробляв тексти п'єс), бував на репетиціях і виставах, провадив значну організаційну роботу. Можна думати, що сама атмосфера театрального життя Полтави, критичне ставлення Котляревського до таких псевдо-

---

[1] Див.: *Кирилюк Євген.* Живі традиції. Іван Котляревський та українська література. К., 1969, с. 58.

[2] *Багалій Дм.* Декабристи на Україні. Харків, 1926, с. 19.

народних п'єс, як «Казак-стихотворец» О. Шаховського, дружба письменника з М. С. Щепкіним, крім усього іншого, сприяли зверненню його до драматургії. Написані у 1818—1819 рр. «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» ще задовго до їх публікації дістали сценічне життя. О. Терещенко писав про театральні постановки творів Котляревського: «Вона («Наталка Полтавка».— *М. Я.*) була прийнята з гучним схваленням, а ім'я творця повторювалось з любов'ю не тільки в усій Малоросії, а й у багатьох містах Великоросії та в обох столицях. Через деякий час на Полтавському ж театрі з'явився «Москаль-чарівник», теж прийнятий із загальним схваленням. Цей «Чарівник» примітний ще як п'єса, в якій блискуче виявився талант народного артиста М. С. Щепкіна... Розкриттям свого таланту у виконанні ролей з народного життя він зобов'язаний Котляревському, який розпізнав у ньому першокласного артиста; надії його справдилися» [1].

На початку 20-х років ім'я Котляревського як українського письменника і культурно-громадського діяча не тільки користувалося великою популярністю на Україні, а й було добре відоме в Росії, зокрема в культурних колах Петербурга. Друкуючи уривок з п'ятої частини «Енеїди», журнал «Соревнователь просвещения и благотворения» додав таку примітку: «Наданий Товариству відомим автором І. П. Котляревським. Пропонуємо його читачам журналу, сподіваючись, що прихильники цього твору, сповненого незвичайної веселості, дотепу й з усіх точок зору дуже оригінального, дістануть задоволення. Вони, певно, зрадіють, довідавшись, що п. Котляревський двома новими піснями повністю завершив малоросійську «Енеїду» і має намір невдовзі видати її повністю».

Займаючи у 1827—1835 рр. посаду попечителя Полтавського благодійно-лікувального закладу (одночасно з виконанням обов'язків наглядача полтавського Будинку виховання дітей бідних дворян), письменник, як і раніше, допомагав скривдженим, дбав про хворих і бідних: «Котляревський, за переказами, не раз заступався за скривджених сутягами козаків полтавських, і будиночок його у Полтаві був відомий убогим чолобитникам...» [2]. У пам'яті сучасників він лишився привітною, доброю людиною, яка користувалася увагою і любов'ю всіх, хто з ним зустрічався. С. Стеблін-Камінський, який особисто знав письменника, згадує, що той був душею будь-якого товариства, умів чудово розповідати, говорити про серйозні речі весело, жартував без жодної ущипливості; мова його була барвиста, пересипана прислів'ями і приказками.

Певний час (з 1823 до середини 1838 р.) Котляревський за дорученням В. М. Репніної, куратори інституту благородних дівиць, працював над перекладом з французької на російську мову праці Дюкеня «L'Évangile médité et distibué» («Євангельські роздуми, розподілені на всі дні року...»), не полишаючи разом з тим надії видати повний текст «Енеїди». Однак підготовлене автором видання побачило світ тільки

---

[1] Иван Петрович Котляревский.— «Основа», 1861, № 2, с. 168.
[2] «Основа», 1861, № 1, с. 245.

після його смерті, у 1842 р. Не були надруковані за життя Котляревського і «Наталка Полтавка» (що без згоди автора увесь час виставлялась трупою І. Штейна), і «Москаль-чарівник». У 1830—1833 рр. опубліковані були лише чотири пісні з «Наталки Полтавки».

В останні роки життя Котляревський підтримував зв'язки з багатьма діячами культури, вченими, зокрема з М. Гнєдичем, О. Сомовим, М. Максимовичем, Д. Бантишем-Каменським та ін. Протягом 1829—1838 рр. у нього в Полтаві побували М. Гоголь, редактор «Отечественных записок» П. Свиньїн, російський історик М. Погодін, російський літератор В. Пассек, І. Срезневський. Останньому Котляревський у 1837 р. передав для публікації «Наталку Полтавку» (надрукована у першій книжці «Украинского сборника» І. Срезневського 1838 р.) і «Москаля-чарівника» (друга книжка цього альманаху 1841 р.).

Усі, хто спілкувався в ці роки з Котляревським, відзначають його глибоке знання української історії, народного побуту і поезії. «Знання Котляревського з історії Малоросії,— пише С. Стебліп-Камінський,— і взагалі з усього, що торкається народного побуту України, були дуже широкі; багато хто з письменників російських, пишучи твори, що стосуються малоросійського краю, листувався з Котляревським і діставав од нього вичерпні й вірогідні пояснення на свої запитання. Пан Бантиш-Каменський вказував на це в передмові до першого видання своєї «Історії Малої Росії» [1].

1835 р. Котляревський залишає службу, діставши 500 крб. щорічної пенсії. Помер письменник 29 жовтня 1838 р., похований у Полтаві.

В другій половині XVIII ст. феодально-кріпосницький гніт та національне гноблення набрали на Україні особливо тяжких форм. На Лівобережній та Слобідській Україні були анульовані рештки державної автономії (1764); ліквідовано Запорізьку Січ (1775), законодавчо введене кріпосне право (1783). На Правобережній Україні, що перебувала під владою Польщі, настає економічна розруха, занепадає міське життя. Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпатська Україна опиняються під владою Австрії. За цих умов гостре невдоволення народних мас неодноразово виливалося у стихійні повстання (1750, 1754, 1757, 1761, 1764 рр.; у 1773—1774 рр.— повстання Омеляна Пугачова; 1789 р.— повстання у с. Турбаях на Полтавщні; в 1768 р.— повстання на Правобережній Україні, відоме під назвою Коліївщини). Усе це приводило до підриву економічної і політичної бази самодержавного ладу, до розхитування релігійної ідеології. В суспільній свідомості, яка складалася в той час у Росії на ширшій базі, ніж феодалізм, під впливом зароджуваних капіталістичних відносин і досвіду західноєвропейської просвітительської думки, що ідеологічно підготувала Велику французьку буржуазну революцію 1789 р., визрівають радикально-демократичні й матеріалістичні тенденції.

---

[1] І. П. Котляревський у критиці та документах. К., 1959, с. 64—65.

Поширення ідей пізнаваності світу і самопізнання людини, раціоналізму, критицизму та вільнодумства поєднується з антимонархічними, антикріпосницькими настроями, з гострою критикою церкви і духовенства. Утопічний народний ідеал загальної природної рівності людей переноситься у сферу конкретного соціального буття, висувається вимога досягнення свободи особистості і людського щастя не в потойбічному, а в реальному, земному житті. В цих умовах панівна феодально-релігійна ідеологія перестає задовольняти потреби часу. Прогресивний розвиток суспільства і, зокрема, ідейно-естетичний розвиток літератури стають можливими тільки на новій ідеологічній основі.

З розкладом феодального суспільства пов'язаний і розпад «універсалізму» в галузі художнього мислення. В суспільно-економічних формаціях докапіталістичного часу ні життя конкретної історичної епохи, ні суспільства, ні окремого народу не мали суттєвого окремого змісту, а розумілися лише як часткові модифікації одвічно повторюваної єдиної сутності. Виходячи з цього, склалися й провідні принципи художнього освоєння дійсності як вічні і незмінні для всіх часів і народів. Однак ще в надрах цього художнього «універсалізму» виникає рух, спрямований на створення самобутнього національного мистецтва, вільного від пут раціоналістичної нормативності, утверджуючого багатоманітність художніх форм і засобів, виникає розуміння індивідуальної творчості як вільного самовиявлення суб'єктивних творчих начал митця, його естетичних уявлень, пов'язаних з національними художніми традиціями. Цей процес в українській літературі почався ще в XVI ст. В кінці XVIII — у 30-ті роки XIX ст., в час, коли жив і творив Котляревський, незважаючи на живучість раціоналістичних правил класицизму, ідея національної своєрідності мистецтва і літератури, вільного вияву творчих здібностей письменника дістає не тільки загальне поширення і визнання, а й теоретичне обгрунтування.

Нова українська література формується як ідейно-естетичне явище, пов'язане з процесом складання буржуазної нації і покликане за самою ідеєю задовольняти духовні потреби усіх верств суспільства, в тому числі й широких народних мас. Будучи проявом не релігійного, а світського життя, нова література так чи інакше втягується у сферу соціальної боротьби і стає знаряддям розвитку національної самосвідомості. Поступово відходять у минуле традиційні форми книжної мови, розраховані на обслуговування самих тільки освічених кіл суспільства. В літературу дедалі активніше проникає народна розмовна мова. Могутнім фактором оновлення ідейно-естетичного змісту літератури дедалі більше стає народна поезія, фольклор як художній літопис життя, історії, світобачення і найзаповітніших сподівань народних мас.

Гостра криза феодально-абсолютистського ладу і розвиток в його надрах буржуазних відносин дістали своє ідеологічне вираження у Просвітительстві — могутньому ідейному русі XVIII ст., який охопив усі європейські країни. Характерною рисою просвітительської ідеології була безмежна віра у перетворювальну силу людського розуму й освіти, що

протиставлялися усім формам суспільної свідомості і всім суспільним інститутам минулого як породженню релігійного мракобісся, темноти й забобонів. «Релігія, розуміння природи, суспільство, державний лад — все було піддане найнещаднішій критиці; все повинно було стати перед судом розуму і або виправдати своє існування, або відмовитися від нього. Мислящий розсудок став єдиним мірилом всього існуючого» [1]. Йшлося не просто про поширення освіти як такої, а про «просвітлення умів», про утвердження нового світогляду, «істинних» уявлень про світ, суспільство й людину — на противагу хибним ідеям і уявленням старого часу. В цих умовах ідеологія Просвітительства «сама ставала активним фактором, що допомагав розхитувати старий порядок, прискорював хід історичного розвитку» [2].

Виступаючи від імені всього суспільства і ще не виявляючи свого окремого класового інтересу, просвітителі «щиро не бачили (почасти не могли ще бачити) суперечностей в тому ладі, який виростав з кріпосного» [3]. Хоч об'єктивно діяльність просвітителів спрямовувала суспільну думку на потребу революційних змін, суб'єктивно вони не висували революцію як єдиний засіб перетворення світу. Великою мірою це пояснюється тим, що третій стан, який вони представляли, економічно був далеко не однорідний. До нього належала багата буржуазія і народні маси міста і села. В Росії і на Україні в силу специфічних умов історичного розвитку провідниками просвітительських ідей було і дворянство, і різночинна інтелігенція, не кажучи вже про близькість цих ідей широким народним масам.

Загальна картина розвитку європейського Просвітительства характеризується поступовим переходом від чистого раціоналізму й віри в науковий прогрес до утвердження цінності первісного, природного стану. Живим втіленням розуму стає для просвітителів поняття природи, яке включає в себе й людину. Позбавлена строго наукового визначення «природа» виступає як найбільше благо і найповніше втілення розуму: природа — розумна, раціональна, розум — природний, натуральний. Розумна природа стає аргументом у запереченні існуючого феодального ладу як такого, що відхилився від природних, а отже, й розумних начал.

Говорячи, що добра людська натура з розвитком цивілізації зазнавала руйнівного впливу нерозумно організованого соціального життя, основаного на забобонах і насильстві, що прогрес йшов у напрямі занепаду людського роду, Руссо ставив вимогу привести соціальне життя у відповідність із загальними законами природи і разом з тим перетворити кожного індивіда на частину більшого цілого, від якого він дістає своє життя, тобто — на родову істоту. Протиставляючи соціальне, дер-

---

[1] *Енгельс Ф.* Анти-Дюрінг. Передмова до трьох видань.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 17.

[2] Проблемы Просвещения в мировой литературе. М., 1970, с. 15.

[3] *Ленін В. І.* Від якої спадщини ми відмовляємося?— Повне зібр. творів, т. 2, с. 407.

жаву, і суто людське, природне, просвітителі вловлювали головну суспільну антиномію епохи, коли криза феодально-патріархального типу мислення і несвідомої злитості особистості із суспільним цілим завершується переходом до національно-буржуазної свідомості і призводить поступово до поляризації понять людина і суспільство. Основною темою літератури цього періоду є конфлікт між людиною соціальною і людиною етичною, між свідомим виконанням суспільного етичного обов'язку й егоїстичним потуранням пристрастям.

Без окреслення цих головних культурно-політичних тенденцій епохи, перехідної від феодалізму до капіталізму, не можна визначити ідейно-естетичного змісту української літератури другої половини XVIII — першої половини XIX ст. і, зокрема, творчості Котляревського. І. Франко говорив, що ще до Котляревського «у нас було письменство і були писателі, було духовне життя, були люди, що вибігали думкою поза тісний круг буденних, матеріальних інтересів, сяк чи так шукали якихсь ідеалів і доріг для їх осягнення» [1]. Одним з таких письменників, «предтечею нової епохи», за словами І. Франка, був Сковорода, у творчості якого відбилися «нові ідеї європейської філософії і етики, ті самі ідеї рівності людей, простоти і натуральності їх взаємних відносин, котрі у Франції проповідував Руссо» [2]. Від часу Котляревського українське письменство «приймає характер новочасної літератури, стає чимраз ближче реального життя, чимраз відповідніше до його потреб. І мовою, і способом вислову воно наближується чимраз більше до живого народу, обхоплює всі його верстви, входить чимраз глибше в душу народу, двигає думку, піднімає ідеали, збільшує засоби духовної сили для боротьби за ті ідеали» [3].

Слова І. Франка вказують на ту загальну закономірність мистецтва нового часу — активізацію реалістичного типу художнього мислення, наближення літератури до життя народу,— яка була пов'язана з розвитком капіталістичних відносин, з утвердженням тверезих, «реалістичних» поглядів на природу, суспільство й людину. Настанова на художню правду, якою пройнята уся творчість Котляревського, була в просвітителів одним з найважливіших аксіологічних принципів.

Хоча фабульною основою поеми Котляревського «Енеїда» стала героїчна епопея Вергілія — твір у повному розумінні класицистичний, Котляревський іде своїм шляхом. У третій, п'ятій і шостій частинах поеми він дає зрозуміти, що його «очуднена» оповідь (він називає її казкою) не являє собою суто художнього вимислу, створеного за правилами класицистичної поетики, а базується на національній дійсності і ведеться з погляду національних уявлень про неї. Письменник говорить про своє намагання бути правдивим не тільки при описі битви

---

[1] Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Львів, 1896, т. 1, с. 1.

[2] *Франко І.* План викладів історії літератури руської.—«Радянське літературознавство», 1958, № 3, с. 123.

[3] Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. 1, с. 1.

між рутульцями і троянцями, а й самого пекла. Правдивість художньому твору, на його думку, може забезпечити не наслідування Вергілія, поетичне мислення якого належить дуже давній епосі, а уявлення (хоч і «людей старих»), які склалися на грунті власному, народному. Вихідним матеріалом для нього є вітчизняна історія, що забезпечує власну точку зору при зображенні подій. Опозиційне ставлення до старих муз, якими можна б укрити «зверху вниз Парнас», слід розуміти як заперечення поширеної тоді у вітчизняному мистецтві класицистичної поетики. Він кличе собі на допомогу нову музу — «веселу, гарну, молоду». Слідування правді у змалюванні історичних подій і національних звичаїв висувається і в «Наталці Полтавці» у судженні її дійових осіб про п'єсу О. Шаховського «Казак-стихотворец», бо то «нечепурно, що москаль взявся по-нашому і про нас писати, не бачивши зроду ні краю і не знавши обичаїв і повір'я нашого». «Велика неправда,— резюмує возний загальну думку,— виставлена пред очі публичності. За сіє малоросійськая літопись вправі припозвать сочинителя позвом к ответу». Так з'являється у Котляревського думка про суспільну відповідальність творчості письменника.

Котляревський наповнює «Наталку Полтавку» українськими народними піснями та власними стилізаціями народної пісні. Так само, на противагу «світським» романсам, якими захоплюється Финтик, письменник у «Москалі-чарівнику» підносить художню вартість народної пісні, органічно пов'язаної з життєвими ідеалами і почуттями народу. І в «Енеїді», і в п'єсах об'єктом художнього зображення є народне життя, а головними персонажами, які втілюють богатирську велич і незнищенність духу, історичний оптимізм, відвагу і вірність обов'язку, багатство і незлобивість душі, працьовитість, чесність і доброту,— представники простого народу. Так вимога правдивості мистецтва поєднується в Котляревського з принципом народності, що, за словами Бєлінського, став «альфою і омегою нового періоду літератури».

Пряма публіцистична критика феодальних порядків об'єднує усіх просвітителів. Це проявляється не тільки в морально-раціоналістичному осудові дійсності, а й у філософсько-світоглядному узагальненні самої її суті, у критиці суспільства як такого, що відхилилося від природного світопорядку і прагне лише до збагачення одних за рахунок інших. Розглядаючи суспільство як соціально неоднорідне, Котляревський насамперед репрезентує самосвідомість експлуатованих верств, яка сформувалася протягом довгого історичного часу і сприймається вже як узагальнена оцінка їх життєвої долі: «Біда біду, говорять, родить, Біда для нас — судьби устав!» Соціально несправедливе суспільство породжує й антигуманну суспільну мораль: у людських стосунках немає нічого святого навіть у сфері родинних взаємин:

Ти знаєш — дурень не бере:
У нас хоть трохи хто тямущий,
Уміє жить по правді сущій,
То той, хоть з батька, то здере.

Якщо в «Енеїді» моральна свідомість членів суспільства виступає ще як класово нейтральна, то в «Наталці Полтавці» вже виразно проявляється її класовий характер:

Всякий, хто вище, то нижчого гне,—
Дужий безсильного давить і жме,
Бідний багатого певний слуга,
Корчиться, гнеться пред ним, як дуга.

Яскрава картина пекла в «Енеїді» засвідчує занепад моральності серед усіх верств суспільства — від панів до слуг. Отже, вимога правдивості у Котляревського невіддільна від критичної концепції дійсності. В змалюванні узагальнюючої картини суспільства він по-своєму продовжує традиції української та російської сатиричної літератури XVIII ст. і Г. Сковороди, який говорив про тогочасний світ: «...Мыр же есть море потопляющихся, страна моровою язвою прокаженных, ограда лютых львов, острог плѣненных, торжище блудников, удица сластолюбная, пещь, распаляющая похоти, пир бѣснующихся, лик і коровод пяносумазбродных...» [1]. Котляревський робить значний крок вперед до з'ясування взаємозв'язку між загальним станом суспільства й особистістю.

Стара українська література суспільне середовище і людину показувала ще як паралельні і, по суті, незалежні одне від одного явища. Так, у Сковороди арсенал моральних понять індивіда виникає не історично, як результат суспільної практики, а є незмінним, оскільки визначається тією чи іншою вродженою «природою» людини. Етична норма виступає автономною як форма особистої поведінки, що може бути, на його погляд, реалізована незалежно від стану моральної свідомості суспільства. Тим часом особистий моральний ідеал тісно пов'язаний із структурою моральної свідомості суспільства, оскільки індивід об'єктивно включений у суспільний організм. «Сутність людини,— вказував К. Маркс у праці «Тези про Фейєрбаха»,— не є абстракт, властивий окремому індивідові. У своїй дійсності вона є сукупність усіх суспільних відносин» [2]. Виходячи з просвітительського уявлення про природну доброту людини, Котляревський у своїх творах показує, що реальна поведінка, прояв тих чи інших якостей особистості залежить від умов виховання, середовища, від соціальної ролі та суспільного становища індивіда.

У п'єсі «Наталка Полтавка» Тетерваковський заявляє: «Я — возний і признаюсь, что от рожденія моего расположен к добрим ділам; но, за недосужностію по должності і за другими клопотами, доселі ні одного не зділал». Ці слова, по суті, характеризують антигуманний характер усього суспільного організму. Виходить, що в обов'язки возного, як одного з дрібних функціонерів державного апарату, не входить робити людям добро. Навпаки, соціальна роль Тетерваковського саме й дає йому можливість нехтувати інтересами інших, зокрема домагатися силуваного шлюбу з Наталкою, погрожуючи при цьому старій Терпилисі судом, штрафом і навіть ув'язненням. Разом з виборним він вимагає,

[1] *Сковорода Г.* Повне зібр. творів. У 2-х т. К., 1973, т. 2, с. 108.
[2] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 3, с. 2—3.

щоб Петро всупереч своїм почуттям відступився від Наталки і негайно забирався з села. «А коли волею не підеш,— підтримує його виборний,— то туда заправторимо, де козам роги правлять». Суспільство, основане на неправді і насильстві над особистістю, сприяє, отже, виробленню егоїстичних, протиприродних рис. «Бач, возний — так і бундючиться, що помазався паном,— каже про Тетерваковського Микола.— Юриста завзятий і хапун такий, що із рідного батька злупить!» Возний чітко усвідомлює, що в такому суспільстві можна чогось домогтися тільки підкупом і брехнею, бо:

Всяк, хто не маже, то дуже скрипить,
Хто не лукавить, то ззаду сидить...

Суспільна детермінованість моральних норм Тетерваковського, його життєвих принципів і поведінки не становить якогось винятку з правил. Навпаки, він знаходить основу і моральне виправдання власного крутійства і брехні в загальному протиприродному стані суспільства. У відповідь на репліку виборного, що брехати і обманювати інших — «од бога гріх, а од людей сором», возний заявляє: «О, простота, простота! Хто тепер — тее-то як його — не брешеть і хто не обманиваєть? Повір мні: єжелі б здесь собралося много народу і зненацька ангел з неба з огненною різкою злетів і воскликнул: «Брехуни і обманщики!.. ховайтесь, а то я поражу вас!..» — Єй-єй, всі присіли би к землі совісті ради».

Брехун і панський блюдоліз Финтик («Москаль-чарівник»), який «в нынешнее просвещенное время» соромиться рідної матері «за мужичие наряды», теж втрачає совість і зрікається своїх природних почуттів під впливом чиновницького середовища. Цей представник крючкотворного «крапивного семени», в якого «совесть купоросом подправлена», не боїться ніякого осуду за неповагу до своєї матері. Таке ставлення до неї випливає з моральних норм суспільства, що і є для нього головним: «Надобно сообразоваться времени и по оному поступки и чувства свои располагать».

Оскільки суспільство основане не на засадах природної рівності людей і справедливості, а на «праві» сильного, який, керуючись своїми егоїстичними інтересами, дбає не про загальне благо, а тільки про власне збагачення і владу, соціальна несправедливість і зло у Котляревського зосереджені переважно у пансько-чиновницькому середовищі. Не випадково, отже, що серед грішників, які тяжкими карами спокутують свої гріхи у пеклі («Енеїда», частина третя):

Начальники, п'явки людські,
І всі прокляті писарі,
Ісправники все ваканцьові,
Судді і стряпчі безтолкові,
Повірені,. секретарі.
. . . . . .
Панів за те там мордовали
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.

Тим часом у раю — «бідні, нищі, навіжені», «вдови бідні, безпомощні, яким приюту не було». Є там «также старшина правдива,— бувають всякії пани». Але письменник додає, що в рай потрапило небагато добрих панів, бо в житті «трохи сього дива». Тенденція до зосередження пороків на боці панства, яка дедалі виразніше проявлятиметься у творчості послідовників Котляревського — аж доки не виллється у Шевченка в гнівну й безкомпромісну інвективу, спрямовану проти народних гнобителів,— уже наявна в нього, хоч і не стала ще ідейно-художнім принципом. Показуючи зло як продукт егоїстичної станової поведінки, соціального змісту етичних переконань, класового характеру моралі загалом письменник ще не бачить.

Принцип зв'язку, залежності та єдності індивідів великою мірою у творах Котляревського ще має форму чуттєво-індивідуальних, а не суспільно-класових відносин. Моральні норми розкриваються головним чином як сукупність принципів поведінки індивідів — представників єдиного людського роду, а не певних класів. Тому в «Енеїді» представників тих самих суспільних станів і груп ми бачимо і в раю, і в пеклі. У пеклі перебувають не всі пани, не вся старшина, не всі судді, а тільки ті з них, які «людям льготи не давали» чи «по правді не судили». Так само духовенство, попи і «крутопопи» відбувають тут покарання за *персональні гріхи,* за те, що нехтували своїми обов'язками і не показували прикладу в додержанні норм християнської моралі. Більшість грішників — це люди із загальнолюдськими морально-етичними вадами: злі мачухи й свекрухи, вітчими і скупі тесті, сердиті шурини і сварливі зовиці, невістки, ятровки, п'яниці, волоцюги, легковажні панночки, молодиці, «що вийшли заміж за старих», «гуртові» діти і т. п. У смолі тут киплять цілі ремісницькі цехи, «писарчуки поганих віршів»; тут були пани й мужики, шляхта і міщани, багаті і убогі, миряни і попи.

Переміщення конфлікту безпосередньо у суспільне середовище, у сферу повсякденних людських контактів (це найкраще вдалося Котляревському в «Наталці Полтавці») об'єктивно наблизило письменника до розуміння причинових зв'язків між людиною і середовищем, до зображення особистості як суспільного типу. Оскільки особистість і суспільне середовище протилежні як сторони єдності, що постійно переходять одна в одну, тип особистості має розкривати характер суспільних відносин, їх найістотніші риси. Важливо те, підкреслював Ф. Енгельс у листі до М. Гаркнесс з приводу її роману «Міська дівчина», щоб зобразити не просто усі різноманітні обставини, що впливають на людину в процесі її життя, а насамперед ті основні соціально-історичні умови, вплив яких є визначальним для формування кожного людського характеру, ті матеріальні умови суспільного життя, що складаються незалежно від волі і свідомості людей [1].

Не можна сказати, що у «Наталці Полтавці» Котляревський обходить матеріальні умови життя героїв. Навпаки, майнова нерівність власне

---

[1] Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 37, с. 34—35.

і стає причиною драматичних переживань Наталки й Петра. І Терпилиха, і її дочка добре знають з власного життєвого досвіду, що таке нестатки й бідність, однак саме соціальні причини нерівності і не з'ясовано в п'єсі. На думку Наталки, «бідность і багатство — єсть то божа воля». Протилежність людини і середовища, яка базувалася у той час на непримиренності класових інтересів панівних верств суспільства і селян-кріпаків, виведена за межі художньої дії і присутня у творах Котляревського у вигляді окремих згадок, так би мовити, «у знятому вигляді». Таким чином, суть конфлікту в його творах полягає не в непримиренності класових інтересів, не в протистоянні класових характерів, а в порушенні індивідами гуманістичних морально-етичних принципів.

Можна сказати, що Котляревський уже наблизився до розуміння єдності типових обставин і типових характерів, однак про типові *реалістичні* характери говорити ще рано. Логіка їх порушується внаслідок просвітительської настанови на примат у суспільних відносинах «природного» і раціонального начал, абстрактних морально-етичних цінностей. І Тетерваковський і Финтик позбуваються своїх типових, характерних рис, «перевиховуються» і тим самим втрачають своє суспільне обличчя. Але суть справи не тільки в цьому. У Котляревського, насамперед у сфері творення характерів, немає ще органічного злиття типового з індивідуальним, вираження типового через індивідуальне. Це особливо яскраво проявляється при змалюванні образів героїв, які представляють у тих чи інших ситуаціях позитивне начало. Так, позитивні риси Енея, Дідони, Ганни, Лавінії, Наталки, Петра, Миколи, Тетяни та матері Финтика варіюються в одному колі синонімічних ознак: *моторний, гарний, проворний, хоч куди козак* (Еней); *гарна, весела, моторна, розумна, працьовита* (Дідона); *гарна, проворна, чепуруха, дівка хоч куди* (Ганна); *гарна, проворна, приступна, добра, не спесива, красива, молода* (Лавінія); *красива, розумна, моторна, проста, до всякого діла дотепна, з добрим серцем, не спесива, вгсела і жартівлива* (Наталка); *добра, розумна і поважна* (мати Финтика); *хлопець славний, гарний, добрий, проворний, роботящий* (Петро) [1].

Для Тетерваковського, Макогоненка, Финтика, Венери, Амати, Латина, Турна та інших персонажів, які протистоять позитивному началу, притаманні лицемірство і підступність, обман, крутійство та інші вади. Такі прийоми художнього узагальнення близькі як до класицистичної, так і фольклорної поетики. За своїм змістом характеристика позитивних героїв, більшість яких представляє народ з його трудовою мораллю, далека, звичайно, від вимог класицизму. Вона виражає народний погляд на етичне й естетичне. Мова персонажів драматичних творів Котляревського типізована (а не індивідуалізована) в рамках збірних соціальних типів: селянин, чиновник, солдат. Таким чином, відсутність відображен-

[1] Детально про образи персонажів в «Енеїді» див.: *Яценко М. Т.* На рубежі літературних епох. К., 1977.

ня основного соціального конфлікту епохи (типові характери розкриваються там, де глибоко досліджуються соціальні конфлікти часу) позначилася і на творенні типових характерів.

Зрозуміло, що проблема суспільного й естетичного ідеалу, невіддільна від творчого методу письменника, тісно пов'язана з його світоглядом. Разом з тим не слід забувати, що світогляд і творчий метод у свою чергу опосередковано пов'язані із суспільно-економічною структурою суспільства, з рівнем розвитку суспільної думки.

Провідним фактором формування українського просвітительського реалізму було те, що і Котляревський, і Гулак-Артемовський, і Квітка-Основ'яненко, у творчості яких проявилися основні його риси, при певних відмінностях ідейно-світоглядних позицій, характеризуються головним чином *спільністю* свого ідеологічного світобачення й естетичних переконань. Ця спільність об'єктивно випливала з самої суспільно-економічної структури (як базису) і суспільної свідомості (як надбудови) тогочасної України, яка у другій половині XVIII — в перші десятиріччя XIX ст. переживала кризу феодально-кріпосницьких відносин. Суспільна свідомість тільки почала виробляти систему уявлень, пов'язаних з розвитком капіталістичних відносин, і великою мірою спиралася ще на залишкові продукти попередніх епох, насамперед феодалізму.

В силу нерозвиненості соціально-економічної структури та суспільної думки в Росії і на Україні у свідомості багатьох вітчизняних мислителів живою була ще ілюзія про можливість досягнення гармонії суспільних й індивідуальних інтересів шляхом не революційної перебудови суспільства, а морального самовдосконалення людини, виправлення її вад та поміркованого приведення суспільного організму у відповідність до потреб такої «виправленої» людини. Тому критика просвітителями порядків феодальної монархії не зачіпала її політичних і економічних основ, їх вимога перебудувати суспільство на засадах природності була критикою антропологічною і в кінцевому підсумку стосувалася не стільки основ суспільства, скільки самої людини.

Для багатьох просвітителів було характерне ілюзорне уявлення про можливість досягнення принципу політичної рівності членів суспільства незалежно від економічних відносин між людьми, що переносилися в сферу особистої ініціативи і таким чином вичерпували свій характер. Основою цієї рівності мало бути, зокрема, добровільне обмеження індивідуальних прав в інтересах суспільного цілого. Цей принцип підпорядкування часткового (особистого як егоїстичного) загальному (державі, суспільному обов'язку) був широко представлений у Росії в ідеології «освіченого абсолютизму», починаючи від часів Петра I та в часи царювання Катерини II, яка удавала із себе прибічницю французьких просвітителів.

Зрозуміло, Котляревський, як людина свого часу, письменник просвітительської орієнтації, не міг обійти це важливе питання, зокрема в поемі «Енеїда», що, як справедливо зауважив О. І. Білецький,

«незважаючи на свою комічну зовнішність», є твором, «серйозним за своїм суспільним значенням»[1]. Суть її не в пародіюванні «Енеїди» Вергілія, не в бурлескно-комічному наслідуванні попередніх пародій римської епопеї (Скаррона, Блюмауера, Осипова), а у віднайденні своєрідної гармонії між частковим («природним», національним) і загальним (суспільно-державною системою Російської імперії).

Перехід від народної самосвідомості, синтетичним проявом якої був фольклор, уся сфера традиційно-патріархального народного побуту і звичаїв, до суспільної свідомості нового часу з його відокремленням соціального життя від «природи» та «природного» життя людини яскраво проявився в «Енеїді» Котляревського в прагненні до зведення не тільки суспільного життя до розумного начала, а й до подолання егоїстичності часткового, до підпорядкування його інтересам «общого добра». У сфері «природного», національного принцип політичної рівності (виражений у формі гумористично завуальованих натяків) письменник бачить у відновленні старої гетьманщини та її збройних сил. Їх відносна автономність щодо суспільного цілого, на думку автора, зовсім не суперечила б загальнодержавним інтересам. Навпаки, ці сили могли б успішно «справляти повинність», тобто виконувати «службу» по охороні імперії від зовнішніх ворогів. Ця ідея втілена в образах Низа й Евріала, у патетичних словах про оборону «общого добра» («Де общеє добро в упадку...») та героїчну любов до вітчизни («Любов к отчизні де героїть...»).

Хто такі Низ і Евріал у Вергілія? Це — троянські юнаки, сповнені запалу до бою. Їх помисли злиті з помислами всього народу; вони вихована на традиціях батьків — захисників Трої і прагнуть подвигу та слави в ім'я батьківщини. «Ідея батьківщини, своєї держави,— говорив Гегель про римлян,— ось що було тим незримим вищим началом, заради якого кожний трудився, що спонукало його до дії, що було його кінцевою метою або кінцевою метою його світу... Перед цією ідеєю зникала його індивідуальність, тільки для ідеї вимагав він збереження і довгого життя, і міг здійснити це сам»[2]. Хто такі Низ і Евріал у Котляревського? Вони *не троянці* («В них кров текла хоть *не троянська*[3], Якась *чужая* — бусурманська, Та *в службі* вірні *козаки*. Для бою їх спіткав *прасунок*. Пішли к Енею на вербунок»). Вони б'ються *«за чужу вітчизну», «справляючи повинність»* як найняті на службу воїни. Суть патріотизму як троянського, так і супротивного воїнства Котляревський при описі останньої битви Енея з Турном формулює узагальнено так:

Зроблю лиш розпис іменам
Убитих воїнів на полі
І згинувших тут *по неволі*
Для примхи їх князьків душам.

---

[1] *Білецький О. І.* Зібр. праць. У 5-ти т. К., 1965, т. 2, с. 116.
[2] *Гегель Г.-В.-Ф.* Эстетика. М., 1973, т. 4, с. 25—26.
[3] Тут і далі курсив наш.— *М. Я.*

Низ і Евріал не стільки живі художні характери, скільки своєрідні логічні моделі, за допомогою яких автор намагається поєднати «природне», «натуру» (особисту їх мужність) із суспільно-загальним (з васальною вірністю). Котляревський підкреслює хоробрість і боєздатність козацьких військ, наголошує на їх почутті загальнодержавного патріотизму, що проявився «в смутне врем'я».

Концептуально Котляревський близький до Вергілія, до ідеї підпорядкування «природно»-особистого соціальному, державним інтересам («общому добру»). Ми бачимо модель особистості, яка мусить розчинитися в «общому добрі», через служіння якому вона дістає сенс свого буття. Такий тип особистості є, зрозуміло, проекцією на людину структури централізованого феодального суспільства, яке не цікавиться її внутрішнім автономним світом і життєвими потребами. Держава як незалежна і самостійна сила використовує індивіда для досягнення відчуженої від нього всезагальної мети. Це, зокрема, видно в сцені оплакування Евріала його матір'ю. В її тужливому голосінні чується мотив самотності й безпорадності людини в чужому до її горя суспільстві, яке, вимагаючи від особистості жертв, не дає їй нічого на заміну. Але оскільки така поведінка матері Евріала деморалізує бойовий дух, отже, виступає як «егоїстична» щодо «загальної справи», вона має викликати не співчуття, а осуд («кувікала, мов порося»).

Раціоналістичний детермінізм, який згодом став принципом пасивного підпорядкування окремої людини суспільній необхідності незалежно від самої природи цього суспільства та обмежував сферу суспільної активності індивіда потребами «общого добра», у ті часи, коли жив Котляревський, в принципі неминуче служив інтересам панівних класів, які і видавали свої інтереси за це «общее добро».

Як художник, який намагався слідувати правді життя, Котляревський в «Енеїді» показує, що реальний вияв «природного», людського лишається поза сферою офіційного світу і проявляється, по суті, всупереч моральному імперативові «общого добра». Тому і сам Еней, і троянці не стільки поспішають з виконанням волі богів і долі, скільки у численних бенкетах та любовних пригодах задовольняють потреби своєї «натури». Письменник об'єктивно протиставляє офіційному світові всезагальних обов'язків, які визначають особисту поведінку індивіда, світ безпосередніх чуттєвих контактів — як саморегулятор людської життєдіяльності без втручання держави, на засадах «природної» народної моралі. Діями троянців навіть у бою керує не усвідомлення ними провіденціальної місії Енея (до покладеного на них згори обов'язку вони скоріше ставляться негативно), а спонтанний вияв історично вихованого бойового завзяття, їх «природної» «сродності».

Зрозуміло, що вільний вияв «природного» народного духу в часи Котляревського (у тій кріпосницькій дійсності, про яку Шевченко сказав: «Кругом неправда і неволя, Народ замучений мовчить») став майже неможливий. І письменник вдається до ретроспекції, певною мірою абстрагуючись від соціальних проблем свого часу. Критика суспільних

вад стосується переважно минулого, що взагалі було характерним для письменників-просвітителів. У центрі зображення «Енеїди» побутовий уклад, в якому відбиваються характерні особливості народності. До того ж не вся побутова культура, в якій відбивається класова структура суспільства, а традиційно-побутова, тобто ті стійкі її елементи, що весь час повторюються і склалися у більш стабільних, ніж капіталістичні, феодальних умовах. До них у поемі належать традиційні звичаї й обряди, народні вірування і прикмети, ворожіння, народна медицина, одяг, житло, харчування, розваги, ігри, танці тощо. Усі ці елементи подані в «Енеїді» в етнічно-інтегруючому аспекті (так, наприклад, святковий стіл Дідони складається як з «царських», так і з простонародних страв; вбрання Латина включає як царські шати, так і простонародні, а то й жебрацькі деталі одягу).

Наголошуючи на таких рисах національного характеру, як добродушність, простота, гостинність, довірливість, доброзичливість, тобто на тих рисах, які в умовах відносної стабільності патріархального буття функціонують великою мірою в силу традиції, передачі їх з покоління до покоління, Котляревський помітно абстрагується від класової структури народжуваної української буржуазної нації. «Це любовне виписування деталей сільського побуту,— зазначав А. П. Шамрай,— треба вважати свідомим намаганням відтворити особливості селянського життя і показати не лише його смішні сторони» [1]. Говорячи, що увага до етнографічного змалювання народного життя була характерною рисою української літератури першої половини XIX ст. та сприяла його реалістичному відтворенню, дослідник разом з тим справедливо зауважує: «Етнографічне висвітлення народного життя — це відображення застиглих і традиційних форм народного побуту без проникнення в динаміку суспільного життя, без глибшого розкриття соціальних процесів» [2]. Тому, очевидно, й не випадає без будь-яких застережень називати «Енеїду» «справжньою енциклопедією народного життя», бо Котляревський, за словами І. Франка, «не вичерпав, одначе, ані свого часу, ані багатства української народної вдачі та традиції» [3].

Гумористичне змалювання народного життя, різних подій та вчинків персонажів в «Енеїді» у свій час привело до неправильного твердження про те, що Котляревський начебто сміється з народу. Цю точку зору, яку найбільш виразно висловив П. Куліш, першим заперечив М. Максимович, який вказав на народну основу гумору письменника. Котляревський, говорив він, змальовує життя «точнісінько так, як і в нашій народній поезії, яка потішалася однаково над простолюдом і над

---

[1] *Шамрай А. П.* Проблема реалізму в «Енеїді» І. П. Котляревського.— У кн.: *Котляревський І. П.* Повне зібр. творів. У 2-х т. К., 1952, т. 1, с. 55.

[2] Там же.

[3] Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 576, арк. 3.

панством, над усім, що потрапляло їй під веселий час піснетворчості»[1]. Поєднання пародії і бурлеску з «більш глибокими думками» бачив в «Енеїді» М. Дашкевич. У поемі переважає народна стихія, яка «здається жартівливою тільки при поверховому огляді, а насправді осяяна світом гуманної думки, якої в той час не так було багато в суспільстві... Сміхотворство української «Енеїди» набуває більш глибокого смислу, тому що наближає читача до радісного настрою...»[2]. Думка М. Дашкевича про гуманізм «Енеїди», про виражені в ній діяльну любов до людини, до всього народу і почуття соціальної справедливості була підтримана І. Франком та М. Сумцовим.

В. В. Гіппіус, називаючи Котляревського вчителем Гоголя, вказує на спільність самого характеру сміху в цих письменників. Порівнюючи природу сміху в «Гаргантюа і Пантагрюелі» Рабле і в Гоголя, М. М. Бахтін прийшов до висновку, що «світлий», «високий» сміх Гоголя, який виріс «на грунті народної сміхової культури, лишився незрозумілим (багато в чому його не розуміють і досі). Цей сміх, несумісний із сміхом сатирика, визначає головне у творчості Гоголя»[3]. Висновок М. М. Бахтіна спирається на свідчення самого Гоголя, висловлене ним у «Театральному роз'їзді після вистави нової комедії». Сміх свій Гоголь називає чесною, благородною особою, підкреслюючи, що його сенс «набагато важливіший і глибший, ніж гадають», бо це не жовчний сміх, не той легкий, що служить для пустої розваги, а той, який випромінює світла натура людини. Цей сміх поглиблює предмет, виводить на світло те, що може промайнути без уваги»[4].

Не заперечуючи думки П. Житецького про спорідненість сміху «Енеїди» з характером сміху в українській літературі XVII—XVIII ст. (насамперед у різдвяних та великодніх віршах мандрівних дяків-пиворізів), було б, проте, несправедливим вважати сміх поеми тільки соціально-викривальним та «підтягувать» її до рівня реалістичної сатири, як це нерідко тлумачиться ще сьогодні. Художній світ поеми генетично пов'язаний не тільки і не стільки з творчістю мандрівних дяків чи сатиричною традицією XVIII ст., скільки з найдавнішими шарами народної культури, з її несвідомо діалектичним баченням світу й гуманістичною концепцією людини.

Комічне, сміх у ранніх (язичницьких) формах фольклору ніколи не мали однозначного характеру. При наявності відмінностей між серйозним і комічним давній світ народного світобачення характеризується цілісністю відображення, де піднесене і низьке не протиставлені і не чергуються механічно, а співіснують у синтезі, як грані цілісного явища,

---

[1] К пятидесятилетию со дня смерти Ивана Петровича Котляревского.— «Киевская старина», 1888, т. XXIII, кн. 11, с. 390.

[2] *Дашкевич Н.* Малорусская и другие бурлескные (шутливые) Энеиды.— «Киевская старина», 1898, т. LXII, кн. 9, с. 188, 187.

[3] *Бахтин М. М.* Искусство слова и народная смеховая культура (Рабле и Гоголь).— *«Контекст,* 1972». М., 1973, с. 254—255.

[4] *Гоголь Н. В.* Собр. соч. В 6-ти т. М., 1949, т. 4, с. 256—257.

де комічне спрямоване не на заперечення високого, героїчного, а виступає як форма його існування. В стихійно-діалектичній єдності суперечливих якостей (єдність протилежностей) у народно-язичницькому світобаченні межа між добром і злом ще не прокреслена, а сміх ще не набув однобічної спрямованості сатири пізніших часів. У давніх міфологічних уявленнях сміхове бачення світу мало універсальний характер і зовсім не виключало, а, навпаки, передбачало поширення осміяння і на богів та героїв, про що, зокрема, свідчать давньовавілонські і давньогрецькі, а не тільки давньослов'янські народнопоетичні пам'ятки.

У давніх народних культурах сміх — це сфера існування тієї людської свободи і суспільної рівності, якої люди, пригнічені силами природи і соціальною нерівністю, не могли мати в реальному повсякденному житті. В умовах антагоністичних класових формацій народний сміх неминуче і закономірно ставав опозиційним щодо офіційних норм суспільного життя. Це «друге життя» будувалося як пародія на щоденне, реальне, як «світ навиворіт», у якому все високе, офіційно освячене, сакральне переводилося у знижено-сміховий план, профанувалося, зводилося до рівня простонародного життя. У цьому «другому світі», сферою вияву якого були народні звичаї і обряди, свята, ярмаркова багатоголоса і безначальна стихія (чи в країнах Західної Європи міський карнавал з його перевдяганням і масками) тощо, панували однакові для всіх, незалежно від суспільного становища (буквально від жебрака до божества), природна людська рівність і незалежність від норм офіційного світу, свобода від внутрішньої цензури та моральних заборон, прийнятих у суспільстві, тобто вільний вияв людської натури.

Особистість, скинувши на час кайдани офіційних настанов, самоутверджувала свою чуттєву людську сутність як рівна серед рівних. При цьому сатиричний елемент сміху спрямовувався тільки проти того, що обмежувало природні потреби людини та принижувало її гідність як «вільної» людини. Сміх у цьому світі «свободи» мав, як правило, незлобивий, гумористичний характер і рівною мірою стосувався як об'єкта, так і самого суб'єкта (самопародіювання). Так, наприклад, в одному з великодніх віршів прославляються не Христос і святі апостоли, а ковбаса і чарка, солонина та печене порося, зужити які зібралися царі і пророки, священики, святі мученики і селяни. Тут в одному колі як рівні святий Петро з апостолами, владики і пустельники, сільські молодиці й дівчата, п'яні біблійні царі Давид, Соломон і сам архістратиг Михаїл. У великодньому вірші «Нуте лиш, беріте яйця» постає гумористично-утопічна картина тотального прощення гріхів і братання всього роду людського: старців, погоничів, паничів, бідних і багатих, сільських Мусіїв і Михеїв, Адама і Єви, Ноя, царя Давида і т. д.

Якщо порівняти цей вірш з «Енеїдою» Котляревського, видно не тільки текстуальні подібності у словесних формулах-описах «пиру на весь світ», його козацького, запорізького розмаху, а найперше світ сво-

боди, рівності, безпосередніх чуттєвих контактів, можливий тільки в середовищі, вільному від соціальної ієрархії.

Заперечуючи однобічне й однозначне розуміння природи сміху в «Енеїді» Котляревського, В. В. Гіппіус справедливо писав: «Зухвале» поводження з античними «святинями» не означало нігілістичного заперечення їх цінності; зміст був в іншому — у поширенні єдиного живого життя навіть і на античний заповідник. Життя людства, як виявлялося, не зміна золотого віку залізним: воно єдине. Немає меж для людської природи. Голодрабець Еней стає коханцем цариці, а потім — історичним героєм. Боги — ті ж люди, і з повним правом можна сміятися з хабарника Нептуна та з «сучої дочки» Юнони. Справжній український побут, з усіма улюбленими народними звичаями, іграми, танцями, вбранням, стравами, у Котляревського все заповнює і все об'єднує» [1].

Виходячи з природи такого сміху, Котляревський не вдається до однобічного заперечення і самого твору Вергілія — його героїчної поеми. Гуманістичні мотиви епопеї, героїчні діяння Енея, дух мужності, патріотизму й товариської солідарності були співзвучні історичним традиціям українського народу. Народно-язичницькому баченню світу, через призму якого Котляревський творчо переробляє «Енеїду» Вергілія, віддалену від української дійсності середини XVIII ст. багатьма віками, близька була великою мірою і міфологічна сторона римської епопеї, ексцентричність й афективність у поведінці її персонажів. Отже, Котляревський творив свій поетичний світ не лише як антитезу світові Вергілія, а як буття, що несе в собі загальнолюдські народні риси. І разом з тим це був світ новий, український, представлений у світлі народної сміхової культури — всупереч суворо-героїчній однозначності епопеї Вергілія.

У сферу карнавально-ярмаркової фамільярності, розвінчання й добродушного осміяння потрапляють і римські боги, що так багато в чому нагадують українських можновладців, внаслідок чого «Олімп начебто перетворюється на карнавальну площу» [2]. Суто серйозний і однозначно-похмурий Вергіліїв Тартар постає у Котляревського в народно-сміховому освітленні як місце, де урівнюються «в правах» представники усіх станових груп, як світ, у якому поряд із трагічно-жаским розквітає безтурботність веселого пекла. І разом з тим крізь цю веселість, що однаковою мірою обіймає не тільки землю, а й пекло та небеса, просвічуються як суворий і героїчний світ Вергілія, так і зовсім не безхмарна українська дійсність, що відхилилася від «природної» розумності, класове суспільство, яке пригнічує свободу людини.

Хоча природа сміху в «Енеїді» і пов'язана органічно з народною сміховою культурою та з гумористичною традицією віршів мандрівних

---

[1] *Гиппиус В. В.* «Вечера на хуторе близ Диканьки» Гоголя.— Труды отдела новой русской литературы. М.—Л., 1948, т. 1, с. 31.

[2] *Бахтин М.* Проблемы поэтики Достоевского.— 4-е изд.—М., 1979, с. 154.

дяків, з певними елементами української і російської сатири XVIII ст., суспільна функція його набуває в поемі нової якості, притаманної саме представникам просвітительської думки. Як гуманіст і просвітитель Котляревський ставить свій сміх на службу суспільному прогресові, досягненню гармонії між особистим і суспільним, між людиною і державою. Сміх Котляревського виявляє риси типологічної подібності із сміхом Гоголя не тільки в своїй естетичній природі, а й у суспільній функції. Як Сковорода і Котляревський, Гоголь вважав джерелом основного зла в Росії невідповідність особистості її місцю в суспільстві. З тези про необхідність підпорядкування «я» обов'язкові Гоголь виводив ідею морального саморегулювання, самовиховання і самоочищення. Взаємно опосередковане утвердження і заперечення в неоднозначному (амбівалентному) сміхові Котляревського, як і в Гоголя, виводить його сміх за межі суто розважального, спрямовує у сферу серйозного призначення. Та цілісність, з якою сміх «Енеїди» обіймає всі прояви життя, робить народне буття не низьким чи потворним, а тільки земним і навіть героїчним [1]. Осміюючи не стільки соціальне зло та викриваючи його коріння, скільки моральну недосконалість членів суспільства, Котляревський вірить в об'єднуючу силу сміху в боротьбі всіх суспільних станів з людськими вадами, за піднесення і возвеличення «моральної суті» людини. Заклик до морально-етичного очищення суспільства через осміяння і самоосміяння людських вад, а також самоорганізації суспільства на засадах розуму засвідчує суто антропологічний підхід Котляревського-просвітителя до зв'язку людини й суспільства. На відміну від сміху сатиричного (хоч елементи його і наявні в поемі), який випливає з непримиренності реальності й ідеалу, гумор Котляревського шукає позитивне в тій самій заперечуваній дійсності. Сміх «Енеїди» не стільки поляризує життєві явища, скільки виявляє їх діалектичну складність, неоднозначність та єдність. Саме тому, на відміну від дидактичної віршової сатири класицизму, яка (хоч і перебуває у сфері низького та потворного) взагалі не включає в себе комічного елементу і сміху,

---

[1] У передмові до російського перекладу «Енеїди» Котляревського 1961 р. О. І. Білецький так писав про її персонажів: «Це люди винятково здорової і могутньої плоті, ненаситні їдці, нестримні у вживанні горілки. В них здоровенні кулаки, червоно-сині щоки, страшні, здатні перегризти й перемолоти будь-яку кістку зуби, незвичайні за здатністю вмістити будь-яку їжу животи. Це люди неймовірної сили, із залізними м'язами, громовими голосами. Коли вони вступають в бій,— а в бій вони йдуть дуже охоче,— тільки й чути хрускіт вибиваних зубів, тріск розколюваних черепів, крик і лайку, невичерпну в каскадах своїх комбінацій. Цей людський світ — апофеоз тілесності, надзвичайної витривалості, здоров'я, що вихлюпується через край, повнокров'я. Це пройдисвіти, розбишаки, волоцюги — і в той же час лицарі, герої, титани, здатні не одну Оссу поставити на Пеліон, скинути й знову поставити. Спробуйте позмагатися з таким народом... Тим, хто мав сумнів у існуванні українського («малоросійського») народу, Котляревський показав його як незвичайну своєю могутністю стихію». *(Білецький О. І.* Зібр. праць. У 5-ти т. К., 1965, т. 2, с. 117—119).

в «Енеїді» з'являється радісний сміх, який утверджує позитивну сторону заперечуваного об'єкта.

Гносеологічна суть такого способу утвердження полягає у «зв'язку негативного з позитивним, знаходження цього позитивного в негативному»[1]. На відміну від однобічної класицистичної сатири «Енеїда» Котляревського належить до того гумористичного роду поезії, який, за словами Бєлінського, потребує «освіченого, *розумного* погляду на життя», «що трапляється не в багатьох», бо гумор «є стільки ж розум, скільки і талант»[2].

Глибоко народна й специфічна естетична природа сміху «Енеїди», що є організуючим центром усієї поеми і визначає характер естетичного відношення її автора до дійсності, виводить цей твір з обмеженого і мало продуктивного у художньому плані кола травестій епопеї Вергілія у широкий світ споріднених ідейно-естетичних явищ європейської літератури, осяяних світлом народного гуманізму. Поема Котляревського різними своїми гранями близька до «Декамерона» Боккаччо, «Морганте» Пульчі, до гуманістичної сатири переддня європейського Просвітительства (Рабле, Еразм Роттердамський, Сервантес), до творів німецької бюргерської сатири, «гробіанської літератури» (С. Брант, Й. Рішарт), до комічних національних епопей часів Просвітительства («Мишоїда» і «Монахомахія» І. Красіцького, «Девін» С. Гнєвковського, комічні поеми М. Чоконаї «Боги ділять здобич» та «Боротьба мишей і жаб» тощо). «Енеїда» засвідчує зв'язок із сюжетно-екстенсивним (насамперед рицарським і крутійським) типом роману, з російською сатиричною повістю XVII—XVIII ст. та бурлескною комедією XVIII ст., зокрема з травестованою «Энеидой» М. Осипова — О. Котельницького.

Значення для української літератури «Енеїди» Котляревського, яка відкрила людству цілий національний світ з його неповторною історією, побутом, барвистою мовою, з етичними й естетичними уявленнями, яка принесла нові ідейно-художні принципи бачення світу і потужний заряд народного гуманізму та просвітительських ідей нового часу, можна певною мірою порівняти із значенням «Кентерберійських оповідань» Чосера — для англійської, «Дочки Слави» Коллара — для чеської і словацької, творчості Кохановського — для польської.

Естетика Просвітительства в особі його найвидатніших теоретиків Дідро і Лессінга вважала театр найбільш доступним і дійовим засобом для пропаганди нових ідей, для боротьби проти феодальної тиранії і станової нерівності, бачила в ньому ефективне знаряддя виховання моральності. Вони висунули й обгрунтували теорію «міщанської» драми, яка всупереч мертвим естетичним нормам класицизму утверджувала принцип зближення мистецтва і літератури з життям. Героями просвітительської драми стають представники третього стану, звичайні люди з їх щоденними інтересами й життєвими трагедіями.

---

[1] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 29, с. 192—193.
[2] *Белинский В. Г.* Полн. собр. соч. М., 1955, т. 8, с. 65, 64.

Поклавши своїми п'єсами «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» початок українській драматургії й національному театрові, Котляревський виступив прибічником цих нових, просвітительських ідей. На відміну від «високої» класицистичної трагедії, яка за допомогою абстрактно-логічного узагальнення показувала подвиги і страждання великих людей, та комедії, де об'єктом смішного виступав простий народ, Котляревський виводить на сцену представників простого народу — як героїв, гідних поваги й наслідування. Характерно, що на відміну від Дідро, який висував на перше місце рух ситуацій, їх зіткнення (типові обставини), та Лессінга, який, певною мірою нехтуючи фактичною й історичною достовірністю обставин дії, вимагав насамперед зображення родових типів, Котляревський намагається у своїх п'єсах показати дії типових характерів у конкретних національних обставинах свого часу. Замість основного класицистичного конфлікту — між людиною і суспільством — у драматургії Котляревського з'являється типовий життєвий конфлікт у середовищі самого суспільства, між окремими його членами, що має в «Наталці Полтавці» досить виразну соціальну основу.

На появу «Наталки Полтавки» і «Москаля-чарівника» безперечний вплив мали розвиток російської драматургії XVIII ст. (Фонвізін, Капніст, Княжнін, Плавильщиков та ін.) і театрального життя, зокрема могутній талант М. С. Щепкіна. Великою мірою п'єси Котляревського були пов'язані і з традиціями українського народного театру (вертепу), з інтермедіями XVIII ст. та з фольклорно-пісенною стихією, так широко представленою у цих творах. Можна твердити, що в такому важливому аспекті, як увага до соціального змісту образів персонажів, Котляревський багато в чому пішов далі типової європейської «міщанської» драми.

Письменник близько підходить до думки про те, що суспільна мораль тогочасної дійсності суперечить загальнолюдським гуманістичним принципам. Це, зокрема, яскраво відбилося в самому змісті образів Тетерваковського, Макогоненка і Финтика. Боріння вродженої доброти, бажання щастя своїм рідним і близьким, з одного боку, і певного матеріального розрахунку — з другого, становить основу душевної драми Терпилихи, яку життя з його невмолимими законами примушує іти проти своїх природних благородних почуттів. Так само вірність, чесність, правдивість і щирість Петра у ставленні до Наталки приходить у конфлікт з реальною дійсністю, де мірилом усього є матеріальне становище людини. Немовби на противагу Терпилисі й Петрові, які не можуть до кінця встояти під тиском життєвих обставин і змушені тією чи іншою мірою поступитися своїми гуманістичними переконаннями, Котляревський вперше в українській літературі виводить на сцену нових героїв — Наталку і Миколу, які завдяки силі свого характеру здатні вступити на шлях опору «нелюдським обставинам».

У найскрутніших ситуаціях Наталка, виявляючи розум і винахідливість, зберігає почуття людської гідності, прагне утвердити особисту

незалежність та зберегти своє глибоке почуття до Петра як найбільшу морально-етичну цінність. Вона розуміє, що шлюб, узятий не на основі почуття, з матеріального розрахунку, не може зробити її щасливою. Соціальна нерівність між нею і возним наводить її на думку: «У пана така жінка буде гірше наймички... Буде крепачкою». І Наталка використовує найменшу можливість для збереження свободи життєвого вибору й утвердження свого права на особисте щастя.

На відміну від «ідеального», але дещо слабодухого Петра, цілісним за своєю соціальною суттю типом виступає бурлака Микола. Відмітною його рисою є розвинуте почуття людської гідності, прагнення до незалежності, сміливість, почуття солідарності із знедоленими й бідними. Саме через образ Миколи проявляється критичне авторське ставлення до місцевих можновладців, викриття їх лицемірства, крутійства й захланності.

Говорячи про значення «Наталки Полтавки» для української літератури і культури в цілому, І. Срезневський у передмові до її публікації писав: «Наталка Полтавка» була не тільки одним з перших книжно-народних творів України, а разом з тим і першою збіркою пам'яток української народності, взірцем для всіх наступних». Вона мала великий вплив на вивчення української народності, «можна сказати, пробудила його». На думку І. Срезневського, «Наталка Полтавка» серед великих за обсягом творів тогочасної української літератури, «за своїм внутрішнім достоїнством займає перше місце» [1].

У 1898 р., характеризуючи вісімдесятирічне сценічне життя «Наталки Полтавки», видатний український драматург і актор І. Карпенко-Карий назвав цю п'єсу «праматір'ю українського народного театру», «зразком народної поезії в драматичній формі». Вказуючи на органічну близькість «Наталки Полтавки» до думок і почувань народу та на великий емоційний вплив її на глядачів, він зазначав, що «радість, і горе, і сльози Наталки були горем, сльозами і радістю всієї зали, котра була набита панською прислугою» [2].

Провідною ідеєю у водевілі «Москаль-чарівник», генетично тісно пов'язаному з народнопоетичними джерелами, є утвердження позастанової цінності людської особистості, високої моральності представників простого народу, протиставлення її пансько-чиновницькій етиці. Сценічну славу цій п'єсі забезпечив М. С. Щепкін, у розрахунку на якого, власне, вона була й написана. Згадуючи про виконання Щепкіним «чудових за своєю простотою і грацією куплетів із п'єси «Москаль-чарівник», якими протягом свого перебування в Петербурзі постійно викликав захоплення в публіки» [3], Бєлінський зазначав, що саме в ролі Чупруна гра артиста досягала повної досконалості. Завдяки п'єсам Котляревського Щепкін, за свідченням С. Т. Аксакова, «переніс на російську

---

[1] «Украинский сборник». Харків, 1838, с. 1—2.
[2] *Карпенко-Карий І.* Твори в трьох томах. К. 1959, т. 3, с. 176.
[3] *Белинский В. Г.* Полн. собр. соч. М., 1955, т. 7, с. 415.

сцену справжню малоросійську народність, з усім її гумором і комізмом. До нього ми бачили на театрі тільки грубі фарси, карикатуру на співучу, поетичну Малоросію, Малоросію, яка дала нам Гоголя. Щепкін тому міг це зробити, що провів дитинство і молодість свою на Україні, зріднився з її звичаями і мовою. Чи можна забути Щепкіна в «Москалі-чарівнику», у «Наталці Полтавці»?» [1].

Сповнені непідробного гумору, високої поетичності, щирої любові до народу, п'єси Котляревського добре відомі глядачам усієї нашої країни. Це нев'янучі квітки у всенародному вінку шани великому українському письменникові-гуманісту.

Історико-літературне значення творчості Котляревського для становлення нового українського письменства велике й багатогранне. Це стосується, зокрема, й такого важливого фактору його розвитку, як утвердження письменником в українській літературі народної мови. Живе народне слово в XVI—XVIII ст. уже було представлено у творах українського письменства, але Котляревський перший відобразив невмируще багатство розмовної мови. Він довів здатність її для творення високохудожньої літератури, відігравши цим самим велику роль у наближенні письменства до широких народних мас, привернув увагу до художньо-естетичної цінності мовної культури народу.

У творах Котляревського представлена насамперед побутова лексика (тільки «Енеїда» містить 7 тисяч слів найрізноманітніших семантичних груп). У поемі міститься велика кількість назв одягу, хатнього інтер'єру, будівель, сільськогосподарських знарядь, народного харчування, назв людей за суспільним і родинним станом, найменування рослин і плодів, тварин тощо. Поема містить також військову, абстрактну (назви суспільних явищ, процесів, людських переживань) та іншомовну лексику (зокрема імена міфологічних персонажів). Настанова автора на викликання сміху, гумористичний стиль твору визначають значний прошарок специфічно-розмовної і просторічно-згрубілої лексики, зокрема семантичні ряди лайливих слів.

Твори Котляревського відзначаються широким спектром лексики синонімічної, близьких варіантів, які демонструють багаті можливості народної мови у змалюванні різних відтінків душевного стану людини, передачі мови персонажів. Особливо широкий у письменника синонімічний арсенал слів на означення дії, що об'єктивно свідчить про динамічний стиль його поеми. Так, наприклад, різні відтінки процесу мовлення передаються в «Енеїді» дієсловами: *говорити, розмовляти, балакати, розказовати, балагурити, бурчати, базікати, ворчати, бормотати, мурмотати, харамаркати, булькати, верзти, цвенькати, сипати, щебетати* та ін.

Котляревський подав у своїх творах багатющу стихію народної фразеології (тільки в «Енеїді» близько сімдесяти тематичних груп), зокрема прислів'їв і приказок, лексикалізація яких дає невичерпні мож-

[1] Русско-украинские литературные связи. М., 1951, с. 98.

ливості для характеристики різних життєвих ситуацій і поведінки персонажів. Багато прислів'їв і приказок виражають типові народні оцінки й сентенції з приводу важливих суспільних явищ, як, наприклад: «Мужича правда єсть колюча, А панська на всі боки гнуча». Мовні засоби художньої характеристики збагачуються у творах письменника шляхом використання народних образних формул, усталених порівнянь типу «Злякався, побілів як сніг» [1].

Хоч у п'єсах Котляревського синонімічне розмаїття народної мови (що часом набуває в «Енеїді» самодостатнього значення) представлене набагато скромніше й економніше, використання народно-розмовних лексичних засобів є більш різноманітним і цілеспрямованим. Письменник засвідчує великі можливості народного слова для мовної характеристики персонажів, їх індивідуалізації як певних суспільних типів.

Своїм доробком Котляревський спростував нігілістичне ставлення реакційних кіл суспільства щодо самої можливості творення літератури мовою українського народу. Він увів у нову українську літературу той основний словниковий склад народної побутової мови, яким великою мірою послугувалися письменники дошевченківського періоду, збагачуючи і розвиваючи його. При тому, що мова Котляревського була очищена й незмірно розвинена Шевченком, який став основоположником сучасної української літературної мови, його барвисте слово і сьогодні не втратило своєї соковитості і художньої влучності, здатності викликати радісний сміх і давати нам душевне задоволення.

Творчість Котляревського не тільки відкрила читачам новий національний світ з його неповторним комплексом історичної, соціальної і морально-етичної свідомості, а й утвердила в українській літературі нові принципи художнього освоєння дійсності, цілу ідейно-художню епоху. Як справді великий твір мистецтва, його «Енеїда» являє собою високоінтегровану художню систему, в якій успадковано не тільки літературну традицію, а й багатовікову народну культуру та народне світобачення в цілому. Взаємодія успадкованого і нового в поемі є дуже складною, синтетичною, оскільки риси традиційного входять в неї як органічні внутрішні елементи. Органічне поєднання традиційного і новаторського утворює нові системні зв'язки, що надає «Енеїді», незважаючи на запозичений сюжет, рис справді оригінального твору.

Виступаючи важливим фактором розширення пізнавальних можливостей мистецтва, нагромадження в ньому рис реалістичності, звернення до народного світобачення і народної культури, таке характерне для творчості Котляревського, означало насамперед рішуче наближення літератури до нового для неї об'єкта зображення — народу, а відтак — і до можливості пізнання його як рушійної сили історії. Вторгнення Котляревського в царину народного світобачення й естетичної свідо-

---

[1] Див.: Курс історії української літературної мови. К., 1958, т. 1, с. 149—162.

мості сприяло відходу української літератури від статичності й умовності універсальних типів художнього мислення. У творчості Котляревського міститься дух народного гуманізму, що проявляється у прагненні особистості до соціальної свободи, у співвіднесенні автором естетичного ідеалу і самої мети художньої творчості з інтересами народних мас.

Проникнення в «Енеїду» Котляревського цілісного «язичницького» світобачення, не розчленованого раціоналістичною свідомістю на протиставлені одна одній естетичні категорії, сприяло усвідомленню тогочасною художньою думкою єдності і взаємопроникності в людському житті трагічного і комічного, піднесеного й низького, прекрасного й потворного і, таким чином, поглиблювало конкретно-історичне розуміння сутності явищ і предметів, а також параметрів людської натури, що в перспективі відкривало можливості для створення в літературі різноманітних індивідуальних характерів.

Життя у творах Котляревського є поліфонічним і багатобарвним, цілісним й неприкрашеним, як сама природа. Письменник творить свій світ, наповнений достовірними життєвими реаліями, що оцінюється з неофіційних, народних критеріїв прекрасного. Він не просто «реконструює» природні стосунки між індивідами, а од відтворення родової людської суті наближається до відображення багатовимірних суспільних зв'язків між людьми, за яких особистість з кола емпіричних побутових відносин виходить на орбіту загальнонаціональних та історичних закономірностей. Соціальні інститути в його творах починають втрачати свою зовнішню і незалежну природу стосовно особистості, як здавалося раніш, і виступають як витвір і результат сукупної діяльності людей. На відміну від раніш усталеного в давній літературі принципу осмислення людського буття через призму незмінних релігійно-міфологічних уявлень, які наперед визначали структуру суспільства і місце в ній людини як чогось незмінного, Котляревський приходить до розуміння як провідного начала в житті суспільства й людини принципу історичної змінюваності. Відчуття цілеспрямованого руху часу (на відміну від циклічної його природи в епопеї Вергілія), його протікання поза сюжетом, за межами твору пов'язане у Котляревського саме з усвідомленням історичної змінюваності і неповторності світу.

Крім наявності прямих висловлювань автора про історичну змінюваність світу, про державне життя, суспільні порядки, про царів і вельмож та історичних діячів елементи історизму у творчості Котляревського яскраво проявляються в художньому освоєнні конкретно-історичного змісту життя своєї епохи, у відтворенні його неповторного образу й колориту, у здатності письменника схопити ряд провідних тенденцій суспільного розвитку.

Історизм мислення Котляревського проявляється і в уловлюванні духу тих змін, які сталися в державному організмі протягом XVII—XVIII ст., зокрема в розумінні таких законодавчих реформ, як підпорядкування церкви державі, зміна правових норм судочинства, у ро-

зумінні ним такої важливої історичної акції, як консолідуючий народи союз України з Росією, до якого він ставиться однозначно позитивно.

Звернення до об'єктивно-історичних факторів національного життя, поява рис історичного художнього мислення й історичної свідомості у Котляревського приводить його до відображення національної самосвідомості народу, розуміння ним своєї історичної долі. З ідеєю «общей отчизни» (державно-політичної єдності України з Росією) у Котляревського поєднується ідея національної самобутності українського народу, його історичного побуту і звичаїв та права на самостійний розвиток. Представлена в «Енеїді» національна самосвідомість народних мас містить у собі й елементи їх класової свідомості, внаслідок чого у читача закономірно виникає думка про тогочасне суспільство як соціально несправедливе.

Зображення Котляревським народних мас як головного об'єкта літератури приводить до переходу в літературі народного з царини низького, як воно розумілося тоді у пануючій раціоналістичній естетиці, у сферу ідеального й героїчного. Звернення до національних культурних витоків, до народної естетики й етики вело до руйнування художнього універсалізму, поширеного в давній українській літературі, до переходу від ідейно-художньої обробки поширених літературних сюжетів до конкретно-історичного бачення дійсності, до створення оригінальних художніх структур. Це був шлях до урізноманітнення проблематики, тем, ідей, до поглибленого розуміння концепції буття й людини, до удосконалення поетичної мови, зростання активного творчого начала в літературі.

Тоді як у давній українській літературі суспільне значення людини було «начебто підняте на висоту художнього ідеалу» (Д. Лихачов), за межами якого не могло бути свого, індивідуального ставлення до дійсності, поведінка персонажів Котляревського не вкладається у певний становий статус. Його «Енеїда» не просто однозначно пародіює античних героїв, а розкриває широкий спектр ролевої поведінки і почуттів персонажів, що залежить від зміни обставин. Персонажі поеми відкрито виражають незадоволення своєю (визначеною божественним провидінням) долею, тобто особистість уже починає осмислювати себе через, може, ще до кінця для неї неясну власну сутність. І хоч ці прояви внутрішнього життя дійових осіб ще не складаються в систему цілісних реалістичних характерів, письменник, показуючи їх спонтанність і «невмотивованість», об'єктивно заперечує однозначність характеру особистості та наводить читача на думку про невичерпні можливості людської натури.

Відхід Котляревського від прямолінійної позаестетичної умовності у змалюванні персонажів, від символіки й алегоризму як головних засобів художнього узагальнення в давній українській літературі, від класицистичної одноплановості й однозначності образів персонажів, поява в його творах вільного художнього вимислу як своєрідної «гри без

правил» — важливий крок вперед в історії літературного образу, на шляху творення реалістичних характерів. Ці його естетичні уроки дали могутній поштовх новій українській літературі.

Великий вплив яскравого і самобутнього таланту Котляревського, розвиток його художньо-естетичних принципів позначився на художній спадщині багатьох українських письменників і, зокрема, у творчості Шевченка, Кропивницького, Карпенка-Карого. Твори Котляревського, що увібрали в себе багатовікові традиції української і світової культури, на рубежі нової історичної й літературної епохи знаменували перехід до нового типу художньої творчості, до реалізму й народності. Котляревський не тільки з великою силою і достовірністю відобразив зміст життя свого часу, що забезпечує його творам неперехідне пізнавальне значення. Як художнє узагальнення певного історичного етапу розвитку суспільства, втілення високих гуманістичних ідеалів творчість Котляревського й сьогодні дає нам естетичну насолоду, зберігаючи приналежність своєрідного і неповторного взірця. Гуманістичний пафос її співзвучний нашим ідеалам боротьби за свободу людини і людства.

М. Т. Яценко

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

ЕНЕЇДА

ЧАСТИНА ПЕРША

Еней [1] був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятіший од всіх бурлак.
Но греки, як спаливши Трою [2],
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав;
Забравши деяких троянців,
Осмалених, як гиря, ланців,
П'ятами з Трої накивав.

Він, швидко поробивши човни,
На синє море поспускав,
Троянців насаджавши повні,
І куди очі почухрав.
Но зла Юнона [3], суча дочка,
Розкудкудакалась, як квочка,—
Енея не любила — страх;
Давно уже вона хотіла,
Його щоб душка полетіла
К чортам і щоб і дух не пах.

Еней був тяжко не по серцю
Юноні — все її гнівив;
Здавався гірчіший їй від перцю,
Ні в чім Юнони не просив;
Но гірш за те їй не любився,
Що, бачиш, в Трої народився
І мамою Венеру [4] звав;
І що його покійний дядько,
Паріс, Пріамове дитятко [5],
Путивочку Венері дав.

Побачила Юнона з неба,
Що пан Еней на поромах;

А те шепнула сука Геба [6]...
Юнону взяв великий жах!
Впрягла в гринджолята павичку,
Сховала під кибалку мичку,
Щоб не світилася коса;
Взяла спідницю і шнурівку,
І хліба з сіллю на тарілку,
К Еолу [7] мчалась, як оса.

«Здоров, Еоле, пане-свату!
Ой, як ся маєш, як живеш? —
Сказала, як ввійшла у хату,
Юнона.— Чи гостей ти ждеш?..»
Поставила тарілку з хлібом
Перед старим Еолом-дідом,
Сама же сіла на ослін.
«Будь ласкав, сватоньку-старику!
Ізбий Енея з пантелику,
Тепер пливе на морі він.

Ти знаєш, він який суціга,
Паливода і горлоріз;
По світу як іще побіга,
Чиїхсь багацько вилле сліз.
Пошли на його лихо злеє,
Щоб люди всі, що при Енеї,
Послизли і щоб він і сам...
За сеє ж дівку чорнобриву,
Смачную, гарну, уродливу,
Тобі я, далебі, що дам».

«Гай, гай! Ой, дей же його кату! —
Еол насупившись сказав.—
Я все б зробив за сюю плату,
Та вітри всі порозпускав:
Борей недуж лежить з похмілля,
А Нот поїхав на весілля,
Зефір же, давній негодяй [8],
З дівчатами заженихався,
А Евр [9] в поденщики найнявся,—
Як хочеш, так і помишляй!

Та вже для тебе обіцаюсь
Енеєві я ляпас дать;
Я хутко, миттю постараюсь
В трістя його к чортам загнать.

Прощай же! Швидше убирайся,
Обіцянки не забувайся,
Бо послі, чуеш, нічичирк!
Як збрешеш, то хоча надсядься,
На ласку послі не попадься,
Тогді від мене возьмеш чвирк [10]».

Еол, оставшись на господі,
Зібрав всіх вітрів до двора,
Велів поганій буть погоді...
Якраз на морі і гора!
Все море зараз спузирило,
Водою мов в ключі забило,
Еней тут крикнув як на пуп [11];
Заплакався і заридався,
Пошарпався, увесь подрався,
На тім'ї начесав аж струп.

Прокляті вітри роздулися,
А море з лиха аж реве;
Слізьми троянці облилися,
Енея за живіт бере;
Всі човники їх розчухрало,
Багацько війська тут пропало;
Тогді набрались всі сто лих!
Еней кричить, що «я Нептуну [12]
Півкопи грошей в руку суну,
Аби на морі штурм утих».

Нептун іздавна був драпічка,
Почув Енеїв голосок;
Шатнувся зараз із запічка,
Півкопи для його кусок!..
І миттю осідлавши рака,
Схвативсь на його, мов бурлака,
І вирнув з моря, як карась.
Загомонів на вітрів грізно:
«Чого ви гудете так різно?
До моря, знаєте, вам зась!»

От тут-то вітри схаменулись
І ну всі драла до нори;
До ляса, мов ляхи, шатнулись,
Або од їжака тхори.
Нептун же зараз взяв мітелку
І вимів море, як світелку,

То сонце глянуло на світ.
Еней тогді як народився,
Разів із п'ять перехрестився;
Звелів готовити обід.

Поклали шальовки соснові,
Кругом наставили мисок;
І страву всякую без мови
В голодний пхали все куток.
Тут з салом галушки лигали,
Лемішку і куліш глитали
І брагу кухликом тягли;
Та і горілочку хлистали,—
Насилу із-за столу встали
І спати послі всі лягли.

Венера, не послідня шльоха,
Проворна, враг її не взяв,
Побачила, що так полоха
Еол синка, що аж захляв;
Умилася, причепурилась
І, як в неділю, нарядилась,
Хоть би до дудки на танець!
Взяла очіпок грезетовий
І кунтуш з усами люстровий,
Пішла к Зевесу [13] на ралець.

Зевес тогді кружав сивуху
І оселедцем заїдав;
Він, сьому випивши восьмуху,
Послідки з кварти виливав.
Прийшла Венера, іскривившись,
Заплакавшись і завіскрившись,
І стала хлипать перед ним:
«Чим пред тобою, милий тату,
Син заслужив таку мій плату?
Ійон, мов в свинки, грають їм.

Куди йому уже до Риму?
Хіба як здохне чорт в рові!
Як вернеться пан хан до Криму [14],
Як жениться сич на сові.
Хіба б уже та не Юнона,
Щоб не вказала макогона,
Що й досі слухає чмелів!
Коли б вона та не бісилась,

Замовкла і не комизилась,
Щоб ти се сам їй ізвелів».

Юпітер, все допивши з кубка,
Погладив свій рукою чуб:
«Ох, доцю, ти моя голубка!
Я в правді твердий так, як дуб.
Еней збудує сильне царство
І заведе своє там панство [15];
Не малий буде він панок.
На панщину ввесь світ погонить,
Багацько хлопців там наплодить
І всім їм буде ватажок.

Заїде до Дідони [16] в гості
І буде там бенкетовать;
Полюбиться її він мосці
І буде бісики пускать.
Іди, небого, не журися,
Попонеділкуй, помолися [17],
Все буде так, як я сказав».
Венера низько поклонилась
І з панотцем своїм простилась,
А він її поціловав.

Еней прочумався, проспався
І голодрабців позбирав,
Зо всім зібрався і уклався,
І, скільки видно, почухрав.
Плив-плив, плив-плив, що аж обридло,
І море так йому огидло,
Що бісом на його дививсь.
«Коли б,— каже,— умер я в Трої,
Уже б не пив сеї гіркої
І марне так не волочивсь».

Потім до берега приставши
З троянством голим всім своїм,
На землю з човнів повстававши,
Спитавсь, чи є що їсти їм.
І зараз чогось попоїли,
Щоб на путі не ослабіли;
Пішли куди хто запопав.
Еней по берегу попхався
І сам не знав, куди слонявся,
Аж гульк — і в город причвалав.

В тім городі жила Дідона,
А город звався Карфаген [18],
Розумна пані і моторна,
Для неї трохи сих імен:
Трудяща, дуже працьовита,
Весела, гарна, сановита.
Бідняжка — що була вдова:
По городу тогді гуляла,
Коли троянців повстрічала,
Такі сказала їм слова:

«Відкіль такі се гольтіпаки?
Чи рибу з Дону везете?
Чи, може, виходці-бурлаки [19]?
Куди, прочани, ви йдете?
Який вас враг сюди направив?
І хто до города причалив?
Яка ж ватага розбишак?»
Троянці всі замурмотали,
Дідоні низько в ноги пали,
А вставши, їй мовляли так:

«Ми всі, як бач, народ хрещений,
Волочимся без талану,
Ми в Трої, знаєш, порожденні,
Еней пустив на насману;
Дали нам греки прочухана
І самого Енея-пана
В три вирви вигнали відтіль [20];
Звелів покинути нам Трою,
Підмовив плавати з собою,
Тепер ти знаєш, ми відкіль.

Помилуй, пані благородна!
Не дай загинуть головам,
Будь милостива, будь незлобна,
Еней спасибі скаже сам.
Чи бачиш, як ми обідрались!
Убрання, постоли порвались,
Охляли, ніби в дощ щеня!
Кожухи, свити погубили
І з голоду в кулак трубили,
Така нам лучилась пеня».

Дідона гірко заридала
І з білого свого лиця
Платочком сльози обтирала.

«Коли б,— сказала,— молодця
Енея вашого злапала,
Уже б тогді весела стала,
Тогді великдень [21] був би нам!»
Тут плюсь — Еней, як будто з неба:
«Ось, ось де я, коли вам треба!
Дідоні поклонюся сам».

Потім з Дідоною обнявшись,
Поціловались гарно всмак;
За рученьки біленькі взявшись,
Балакали то сяк, то так.
Пішли к Дідоні до господи
Через великі переходи,
Ввійшли в світлицю та й на піл;
Пили на радощах сивуху
І їли сім'яну макуху,
Покіль кликнули їх за стіл.

Тут їли рознії потрави,
І все з полив'яних мисок,
І самі гарнії приправи
З нових кленових тарілок:
Свинячу голову до хріну
І локшину на переміну,
Потім з підлевою індик;
На закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубці, путрю, квашу
І з маком медовий шулик.

І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець,
Горілку просту і калганку,
Курився для духу яловець.
Бандура г о р л и ц і бриньчала,
Сопілка з у б а затинала,
А дудка грала п о б а л к а х;
С а н ж а р і в к и на скрипці грали,
Кругом дівчата танцьовали
В дробушках, в чоботах, в свитках.

Сестру Дідона мала Ганну,
Навсправжки дівку хоть куди,
Проворну, чепурну і гарну;
Приходила і ся сюди
В червоній юпочці баєвій,
В запасці гарній фаналевій,

В стьонжках, в намисті і ковтках;
Тут танцьовала викрутасом
І пред Енеєм вихилясом
Під дудку би́ла третяка.

Еней і сам так розходився,
Як на аркані жеребець,
Що трохи не уверед ився,
Пішовши з Гандзею в танець.
В обох підківки забряжчали,
Жижки од танців задрижали,
Вистрибовавши гоцака.
Еней, матню в кулак прибравши
І н е д о с о л и примовлявши [22],
Садив крутенько гайдука.

А послі танців варенухи
По філіжанці піднесли;
І молодиці-цокотухи
Тут баляндраси понесли;
Дідона кріпко заюрила,
Горщок з вареною розбила,
До дуру всі тогді пили.
Ввесь день весело прогуляли
І п'яні спати полягали;
Енея ж ледве повели.

Еней на піч забрався спати,
Зарився в просо, там і ліг;
А хто схотів, побрів до хати,
А хто в хлівець, а хто під стіг.
А деякі так та́к хлиснули,
Що де упали — там заснули,
Сопли, харчали і хропли;
А добрі молодці кружали,
Поки аж півні заспівали,—
Що здужали, то все тягли.

Дідона рано ісхопилась,
Пила з похмілля сирівець;
А послі гарно нарядилась,
Як би в оренду на танець.
Взяла кораблик бархатовий,
Спідницю і карсет шовковий
І начепила ланцюжок;
Червоні чоботи обула,

Та і запаски не забула,
А в руки з вибійки платок.

Еней же, з хмелю як проспався,
Із'їв солоний огірок;
Потім умився і убрався,
Як парубійка до дівок.
Йому Дідона підослала,
Що од покійника украла [23],
Штани і пару чобіток,
Сорочку і каптан з китайки,
І шапку, пояс з каламайки,
І чорний шовковий платок.

Як одяглись, то ізійшлися,
З собою стали розмовлять;
Наїлися і прийнялися,
Щоб по-вчорашньому гулять.
Дідона ж тяжко сподобала
Енея так, що і не знала,
Де дітися і що робить;
Точила всякії баляси
І підпускала разні ляси,
Енею тільки б угодить.

Дідона вигадала грище,
Еней щоб веселіший був,
І щоб вертівся з нею ближче,
І лиха щоб свого забув:
Собі очиці зав'язала
І у п а н а с а грати стала,
Енея б тільки уловить;
Еней же зараз догадався,
Коло Дідони терся, м'явся,
Її щоб тільки вдовольнить.

Тут всяку всячину іграли,
Хто як і в віщо захотів,
Тут інші ж у р а в л я скакали,
А хто од д у д о ч к и потів,
І в х р е щ и к а, і в г о р ю д у б а,
Не раз доходило до чуба,
Як загулялися в д ж г у т а;
В х л ю с т а, в п а р и, в в і з к а іграли
І д а м к и по столу совали;
Чорт мав порожнього кута.

Щодень було у них похмілля,
Пилась горілка як вода;
Щодень бенкети, мов весілля,
Всі п'яні, хоть посунься куда.
Енеєві так, як болячці
Або лихій осінній трясці,
Годила пані всякий день.
Були троянці п'яні, ситі,
Кругом обуті і обшиті,
Хоть голі прибрели як пень.

Троянці добре там курили,
Дали приманку всім жінкам,
По вечорницям всі ходили,
Просвітку не було дівкам.
Та й сам Еней, сподар, і паню
Підмовив паритися в баню...
Уже ж було не без гріха!
Бо страх вона його любила,
Аж розум ввесь свій погубила,
А, бачся, не була плоха.

От так Еней жив у Дідони,
Забув і в Рим щоб мандровать.
Тут не боявся і Юнони,
Пустився все бенкетовать;
Дідону мав він мов за жінку,
Убивши добру в неї грінку [24],
Мутив, як на селі москаль!
Бо — хрін його не взяв — моторний,
Ласкавий, гарний і проворний,
І гострий, як на бритві сталь.

Еней з Дідоною возились,
Як з оселедцем сірий кіт;
Ганяли, бігали, казились,
Аж лився деколи і піт.
Дідона ж мала раз роботу,
Як з ним побігла на охоту,
Та грім загнав їх в темний льох...
Лихий їх зна, що там робили,
Було не видно з-за могили,
В льоху ж сиділи тільки вдвох.

Не так-то робиться все хутко,
Як швидко оком ізмигнеш;

Або як казку кажеш прудко,
Пером в папері як писнеш.
Еней в гостях прожив немало,—
Що з голови його пропало,
Куди його Зевес послав.
Він годів зо два там просидів,
А мабуть би, і більш пронидів,
Якби його враг не спіткав.

Колись Юпітер ненароком
З Олімпу [25] глянув і на нас;
І кинув в Карфагену оком,
Аж там троянський мартопляс...
Розсердився і розкричався,
Аж цілий світ поколихався;
Енея лаяв на ввесь рот:
«Чи так-то, гадів син, він слуха?
Убрався в патоку, мов муха,
Засів, буцім в болоті чорт.

Пійдіть гінця мені кликніте,
До мене зараз щоб прийшов,
Глядіть же, цупко прикрутіте,
Щоб він в шинок та не зайшов!
Бо хочу я кудись послати.
Ійон, ійон же, вража мати!
Але Еней наш зледащів;
А то Венера все свашкує,
Енеєчка свого муштрує,
Щоб він з ума Дідону звів».

Прибіг Меркурій [26] засапавшись,
В три ряди піт з його котив;
Ввесь ремінцями обв'язавшись,
На голову бриль наложив;
На грудях з бляхою ладунка,
А ззаду з сухарями сумка,
В руках нагайський малахай.
В такім наряді влізши в хату,
Сказав: «Готов уже я, тату,
Куди ти хочеш, посилай».

«Біжи лиш швидше в Карфагену,—
Зевес гінцеві так сказав,—
І пару розлучи скажену,
Еней Дідону б забував.

Нехай лиш відтіль уплітає
І Рима строїти чухрає,—
А то заліг, мов в грубі пес.
Коли ж він буде йще гуляти,
То дам йому себе я знати,—
От так сказав, скажи, Зевес».

Меркурій низько поклонився,
Перед Зевесом бриль ізняв,
Через поріг перевалився,
До стайні швидше тягу дав.
Покинувши із рук нагайку,
Запряг він миттю чортопхайку,
Черкнув із неба, аж курить!
І все кобилок поганяє,
Що оглобельна аж брикає;
Помчали, аж візок скрипить!

Еней тогді купався в бразі
І на полу укрившись ліг;
Йому не снилось о приказі,
Як ось Меркурій в хату вбіг!
Смикнув із полу, мов псяюху.
«А що ти робиш, п'єш сивуху? —
Зо всього горла закричав.—
Ану лиш, швидше убирайся,
З Дідоною не женихайся,
Зевес поход тобі сказав!

Чи се ж таки до діла робиш,
Що й досі тута загулявсь?
Та швидко і не так задробиш;
Зевес не дурно похвалявсь;
Получиш добру халазію,
Він видавить з тебе олію,
От тільки йще тут побарись.
Гляди ж, сьогодні щоб убрався,
Щоб пищечком відсіль украався,
Мене удруге не дождись».

Еней піджав хвіст, мов собака;
Мов Каїн [27], затрусивсь увесь;
Із носа потекла кабака:
Уже він знав, який Зевес.
Шатнувся миттю сам із хати
Своїх троянців позбирати;

Зібравши, дав такий приказ:
«Як можна швидше укладайтесь,
Зо всіми клунками збирайтесь,
До моря швендяйте якраз!»

А сам, вернувшися в будинки,
Своє лахміття позбирав;
Мізерії наклав дві скриньки,
На човен зараз одіслав
І дожидався тільки ночі,
Що як Дідона зімкне очі,
Щоб не прощавшись тягу дать.
Хоть він за нею і журився
І світом цілий день нудився;
Та ба! бач, треба покидать.

Дідона зараз одгадала,
Чого сумує пан Еней,
І все на ус собі мотала,
Щоб умудритися і їй;
З-за печі часто виглядала,
Прикинувшись, буцім куняла
І мов вона хотіла спать.
Еней же думав, що вже спала,
І тільки що хотів дать драла,
Аж ось Дідона за чуб хвать.

«Постій, прескурвий, вражий сину!
Зо мною перше розплатись;
От задушу, як злу личину!
Ось ну лиш тільки завертись!
От так за хліб, за сіль ти платиш?
Ти всім, привикши насміхатись,
Розпустиш славу по мені!
Нагріла в пазусі гадюку,
Що послі ізробила муку;
Послала пуховик свині.

Згадай, який прийшов до мене,
Що ні сорочки не було;
І постолів чорт мав у тебе,
В кишені ж пусто, аж гуло;
Чи знав ти, що такеє гроші?
Мав без матні одні холоші,
І тільки слава, що в штанах;
Та й те порвалось і побилось,

Аж глянуть сором, так світилось,
Свитина вся була в латках.

Чи я ж тобі та не годила?
Хіба ріжна ти захотів?
Десь вража мати підкусила,
Щоб хирний тут ти не сидів».
Дідона гірко заридала,
І з серця аж волосся рвала,
І закраснілася мов рак.
Запінилась, посатаніла,
Неначе дурману із'їла,
Залаяла Енея так:

«Поганий, мерзький, скверний, бридкий,
Нікчемний, ланець, кателик!
Гульвіса, пакосний, престидкий,
Негідний, злодій, єретик!
За кучму сю твою велику
Як дам ляща тобі я в пику,
То тут тебе лизне і чорт! [28]
І очі видеру із лоба
Тобі, диявольська худоба.
Трясешся, мов зимою хорт!

Мандруй до сатани з рогами,
Нехай тобі приснiться біс!
З твоїми сучими синами
Щоб враг побрав вас, всіх гульвіс,
Щоб ні горіли, ні боліли,
На чистому щоб поколіли,
Щоб не оставсь ні чоловік;
Щоб доброї не знали долі,
Були щоб з вами злії болі,
Щоб ви шаталися повік».

Еней від неї одступався,
Поки зайшов через поріг,
А далі аж не оглядався,
З двора в собачу ристь побіг.
Прибіг к троянцям, засапався,
Обмок в поту, як би купався,
Мов з торгу в школу курохват [29];
Потім в човен хутенько сівши
І їхати своїм велівши,
Не оглядався сам назад.

Дідона тяжко зажурилась,
Ввесь день не їла, не пила;
Все тосковала, все нудилась,
Кричала, плакала, ревла.
То бігала, як би шалена,
Стояла довго тороплена,
Кусала нігті на руках;
А далі сіла на порозі,
Аж занудило їй, небозі,
І не встояла на ногах.

Сестру кликнула на пораду,
Щоб горе злее розказать,
Енеєву оплакать зраду
І льготи серцю трохи дать.
«Ганнусю, рибко, душко, любко,
Рятуй мене, моя голубко,
Тепер пропала я навік!
Енеєм кинута я, бідна,
Як сама паплюга послідня,
Еней злий змій — не чоловік!

Нема у серця мого сили,
Щоб я могла його забуть.
Куди мні бігти? — до могили!
Туди один надежний путь!
Я все для його потеряла,
Людей і славу занедбала;
Боги! я з ним забула вас.
Ох! дайте зілля мні напитись,
Щоб серцю можна розлюбитись,
Утихомиритись на час.

Нема на світі мні покою,
Не ллються сльози із очей,
Для мене білий світ есть тьмою,
Там ясно тільки, де Еней.
О пуцьверінку Купідоне [30]!
Любуйся, як Дідона стогне...
Щоб ти маленьким був пропав!
Познайте, молодиці гожі,
З Енеєм бахурі всі схожі,
Щоб враг зрадливих всіх побрав!»

Так бідна з горя говорила
Дідона, жизнь свою кляла;
І Ганна що їй не робила,

Ніякой ради не дала.
Сама з царицей горювала,
І сльози рукавом втирала,
І хлипала собі в кулак.
Потім Дідона мов унишкла,
Звеліла, щоб і Гандзя вийшла,
Щоб їй насумоватись всмак.

Довгенько так посумовавши,
Пішла в будинки на постіль;
Подумавши там, погадавши,
Проворно скочила на піл.
І взявши з запічка кресало
І клоччя в пазуху чимало,
Тихенько вийшла на город.
Ночною се було добою
І самой тихою порою,
Як спав хрещений ввесь народ.

Стояв у неї на горо́ді
В кострі на зиму очерет;
Хоть се не по царській породі,
Та де ж взять дров, коли все степ;
В кострі був зложений сухенький,
Як порох, був уже палкенький,
Його й держали на підпал.
Під ним вона огонь кресала,
І в клоччі гарно розмахала,
І розвела пожар чимал.

Кругом костер той запаливши,
Зо всей одежі роздяглась,
В огонь лахміття все зложивши,
Сама в огні тім простяглась.
Вкруг неї полум'я палало,
Покійниці не видно стало,
Пішов од неї дим і чад! —
Енея так вона любила,
Що аж сама себе спалила,
Послала душу к чорту в ад.

ЧАСТИНА ДРУГА

Еней, попливши синім морем,
На Карфагену оглядавсь;
Боровсь з своїм, сердега, горем,

Слізьми, бідняжка, обливавсь.
Хоть од Дідони плив поспішно,
Та плакав гірко, неутішно.
Почувши ж, що в огні спеклась.
Сказав: «Нехай їй вічне царство,
Мені же довголітнє панство
І щоб друга вдова найшлась!»

Як ось і море стало грати,
Великі хвилі піднялись
І вітри зачали бурхати,
Аж човни на морі тряслись.
Водою чортзна-як крутило,
Що трохи всіх не потопило,
Вертілись човни, мов дурні.
Троянці з страху задрижали,
І що робити, всі не знали,
Стояли мовчки всі смутні.

Один з троянської ватаги,
По їх він звався Палінур [31];
Сей більше мав других одваги,
Сміленький був і балагур;
Що наперед сей схаменувся
І до Нептуна окликнувся:
«А що ти робиш, пан Нептун!
Чи се і ти пустивсь в ледащо,
Що хочеш нас звести нінащо?
Хіба півкопи і забув?»

А далі після сеї мови
Троянцям він так всім сказав:
«Бувайте, братця, ви здорові!
Оце Нептун замудровав.
Куди тепер ми, братця, підем?
В Італію ми не доїдем,
Бо море дуже щось шпує,
Італія відсіль не близько,
А морем в бурю їхать слизько,
Човнів ніхто не підкує.

От тут земелька єсть, хлоп'ята,
Відсіль вона невдалеку:
Сіцілія, земля багата,
Вона мені щось по знаку.
Дмухнім лиш, братця, ми до неї

Збувати горесті своєї,
Там добрий цар живе Ацест [32].
Ми там, як дома, очуняєм
І, як у себе, загуляєм,
Всього у нього вдоволь єсть».

Троянці разом прийнялися
І стали веслами гребти,
Як стрілки, човники неслися,
Мов ззаду пхали їх чорти.
Їх сіцілійці як уздріли,
То з города, мов подуріли,
До моря бігли всі встрічать.
Тут між собою розпитались,
Чоломкались і обнімались,
Пішли до короля гулять.

Ацест Енею, як би брату,
Велику ласку показав
І, зараз попросивши в хату,
Горілкою почастував;
На зáкуску наклали сала,
Лежала ковбаса чимала
І хліба повне решето.
Троянцям всім дали тетері
І відпустили на кватері:
Щоб йшли куди потрапить хто.

Тут зараз підняли бенкети,
Замурмотали, як коти,
І в кахлях понесли пашкети
І киселю їх до сити;
Гарячую, м'яку бухинку,
Зразову до рижків печінку,
Гречаних з часником панпух.
Еней з дороги налигався
І пінної так нахлистався,
Трохи не виперсь з його дух.

Еней хоть трохи був підпилий,
Та з розумом не потерявсь;
Він син був богобоязливий,
По смерті батька не цурався.
В сей день його отець опрягся,
Як чикилдихи обіжрався,—
Анхіз [33] з горілочки умер.

Еней схотів обід справляти
І тут старців нагодовати [34] —
Щоб біг душі свій рай одпер.

Зібрав троянську всю громаду
І сам пішов на двір до них
Просить у їх собі пораду,
Сказав їм річ в словах таких:
«Панове, знаєте, трояни
І всі хрещенії миряни,
Що мій отець бував Анхіз,
Його сивуха запалила
І живота укоротила,
І він, як муха в зиму, зслиз.

Зробити поминки я хочу,
Поставити обід старцям —
І завтра ж — далі не одстрочу.
Скажіте: як здається вам?»
Сього троянці і бажали,
І всі уголос закричали:
«Енею боже поможи;
Коли же хочеш, пане, знати,
І сами будем помагати,
Бо ми тобі не вороги».

І зараз миттю всі пустились
Горілку, м'ясо куповать,
Хліб, бублики, книші вродились,
Пішли посуди добувать;
І коливо з куті зробили,
Сити із меду наситили,
Договорили і попа;
Хазяїнів своїх ззивали,
Старців по улицям шукали,
Пішла на дзвін дякам копа.

На другий день раненько встали,
Огонь надворі розвели
І м'яса в казани наклали,
Варили страву і пекли.
П'ять казанів стояло юшки,
А в чотирьох були галушки,
Борщу трохи було не з шість;
Баранів тьма була варених,
Курей, гусей, качок печених,
Досита щоб було всім їсть.

Цебри сивушки там стояли
І браги повнії діжки;
Всю страву в вагани вливали
І роздавали всім ложки.
Як проспівали «со святими»,
Еней облився слізьми гіркими,
І прийнялися всі трепать;
Наїлися і нахлистались,
Що деякі аж повалялись...
Тогді і годі поминать.

Еней і сам зо старшиною
Анхіза добре поминав;
Не здрів нічого пред собою,
А ще з-за столу не вставав;
А далі трошки проходився,
Прочумався, протверезився,
Пішов к пароду, хоть поблід.
З кишені вийнявши півкіпки,
Шпурнув в народ дрібних, як ріпки,
Щоб тямили його обід.

Енея заболіли ноги,
Не чув ні рук, ні голови;
Напали з хмелю перелоги,
Опухли очі, як в сови,
І ввесь обдувся, як барило,
Було на світі все немило,
Мисліте по землі писав [35].
З нудьги охляв і ізнемігся,
В одежі ліг і не роздігся,
Під лавкою до світу спав.

Прокинувшися, ввесь трусився,
За серце ссало, мов глисти;
Перевертався і нудився,
Не здужав голови звести,
Поки не випив півквартівки
З імбером пінної горілки
І кухля сирівцю не втер.
З-під лавки виліз і струхнувся,
Закашляв, чхнув і стрепенувся.
«Давайте,— крикнув,— пить тепер!»

Зібравшися, всі паненята
Ізнов кружати начали,

Пили, як брагу поросята,
Горілку так вони тягли;
Тягли тут пінненьку троянці,
Не вомпили сіціліанці,
Черкали добре назахват.
Хто пив тут більш од всіх сивухи
І хто пив разом три осьмухи,
То той Енеєві був брат.

Еней наш роздоброхотався,
Ігрища вздумав завести,
І п'яний зараз розкричався,
Щоб перебійців привести.
У вікон школярі співали,
Х а л я н д р и циганки скакали,
Іграли в кобзи і сліпці;
Були тут різні чути крики,
Водили в городі музики
Моторні, п'яні молодці.

В присінках всі пани сиділи,
Надворі ж вкруг стояв народ,
У вікна деякі гляділи,
А інший був наверх ворот;
Аж ось прийшов і перебієць,
Убраний так, як компанієць [36],
І звався молодець Дарес [37];
На кулаки став викликати
І перебійця визивати,
Кричав, опарений мов пес:

«Гей, хто зо мною вийде битись,
Покуштувати стусанів?
Мазкою хоче хто умитись?
Кому не жаль своїх зубів?
А нуте, нуте, йдіте швидше
Сюди на кулаки лиш ближче!
Я бебехів вам надсаджу;
На очі вставлю окуляри,
Сюди, поганці-бакаляри [38]!
Я всякому лоб розміжжу».

Дарес довгенько дожидався,
Мовчали всі, ніхто не йшов;
З ним всякий битися боявся,
Собою страху всім задав.

«Так ви, бачу, всі легкодухи,
Передо мною так, як мухи,
І пудофети наголо».
Дарес тут дуже насміхався,
Собою чванився, величався,
Аж слухать сором всім було.

Абсест [39] троянець був сердитий,
Згадав Ентелла [40]-козака,
Зробився мов несамовитий,
Чимдуж дав відтіль дропака.
Ентелла скрізь пішов шукати,
Щоб все, що бачив, розказати
І щоб Дареса підцьковать.
Ентелл був тяжко смілий, дужий,
Мужик плечистий і невклюжий,
Тогді він п'яний вклався спать.

Знайшли Ентелла-сіромаху,
Що він під тином гарно спав;
Сього сердешного тімаху
Будити стали, щоб устав.
Всі голосно над ним кричали,
Ногами всилу розкачали,
Очима він на них лупнув:
«Чого ви? Що за вража мати,
Зібрались не давати спати».
Сказавши се, оп'ять заснув.

«Та встань, будь ласкав, пане-свату!» —
Абсест Ентеллові сказав.
«Підіть лиш ви собі ік кату!» —
Ентелл на їх так закричав.
А послі бачe, що не шутка,
Абсест сказав, яка погудка,
Проворно скочивши, здригнувсь:
«Хто, як, Дарес? Ну, стійте паші!
Зварю пану Даресу каші,
Горілки дайте лиш нап'юсь».

Примчали з казанок сивухи,
Ентелл її разком дмухнув
І од сієї він мокрухи
Скривився, наморщився і зівнув,
Сказав: «Тепер ходімо, братця,
До хвастуна Дареса-ланця!

Йому я ребра полічу,
Зімну всього я на кабаку,
На смерть зувічу, мов собаку,
Як битися — я научу!»

Прийшов Ентелл перед Дареса,
Сказав йому на сміх: «Гай-гай!
Ховайсь, проклята неотеса,
Зарання відсіль утікай;
Я роздавлю тебе, як жабу,
Зітру, зімну, мороз як бабу [41]
Що тут і зуби ти зітнеш,
Тебе диявол не пізнає,
З кістками чорт тебе злигає,
Уже від мене не влизнеш».

На землю шапку положивши,
По локоть руки засукав
І, цупко кулаки стуливши,
Дареса битись визивав.
Із серця скреготав зубами,
Об землю тупотав ногами
І на Дареса налізав.
Дарес не рад своїй лихоті,
Ентелл потяг не по охоті
Дареса, щоб його він знав.

В се врем'я в рай боги зібрались
К Зевесу в гості на обід,
Пили там, їли, забавлялись,
Забули наших людських бід.
Там лакомини разні їли,
Буханчики пшеничні білі,
Кислиці, ягоди, коржі
І всякі-різні витребеньки,—
Уже, либонь, були п'яненькі,
Понадувались, мов йоржі.

Як ось знечев'я вбіг Меркурій,
Засапавшися, до богів,
Прискочив, мов котище мурий
До сирних в маслі пирогів!
«Ге! Ге! от тут-то загулялись,
Що і од світу одцурались,
Диявол ма вам і стида.
В Сіцілії таке твориться,

Що вам би треба подивиться,—
Там крик, мов підступа орда».

Боги, почувши, зашатались,
Із неба виткнули носи,
Дивитись на бійців хватались,
Як жаби літом із роси.
Ентелл там сильно храбровався,
Аж до сорочки ввесь роздягся,
Совав Даресу в ніс кулак.
Дарес ізвомпив, сіромаха,
Бо був Ентелл непевна птаха,
Як чорноморський злий козак.

Венеру за виски хватило,
Як гляпула, що там Дарес;
Їй дуже се було не мило,
Сказала: «Батечку, Зевес!
Дай моєму Даресу сили,
Йому хвоста щоб не вкрутили,
Щоб він Ентелла поборов.
Мене тогді ввесь світ забуде,
Коли Дарес живий не буде;
Зроби, щоб був Дарес здоров».

Тут Бахус [42] п'яний обізвався,
Венеру лаяти начав,
До неї з кулаком совався
І так ісп'яна їй сказав:
«Піди лиш ти к чортам, плюгава,
Невірна, пакосна, халява!
Нехай ізслизне твій Дарес,
Я за Ентелла сам вступлюся,
Як більш сивухи натягнуся,
То не заступить і Зевес.

Чи знаєш, він який парнище?
На світі трохи єсть таких,
Сивуху так, як брагу, хлище,
Я в парубках кохаюсь сих.
Уже заллє за шкуру сала,
Ні неня в бразі не скупала,
Як він Даресові задасть.
Уже хоть як ти не вертися,
З своїм Даресом попростися,
Бо прийдеться йому пропасть».

Зевес до речі сей дочувся,
Язик насилу повернув,
Він од горілки ввесь обдувся
І грімко так на їх гукнув:
«Мовчіть!.. Чого ви задрочились?
Чи бач, у мене розходились?
Я дам вам зараз тришия!
Ніхто в кулачки не мішайтесь,
Кінця од самих дожидайтесь,—
Побачим,— візьметь то чия?»

Венера, облизня піймавши,
Слізки пустила із очей
І, як собака, хвіст піджавши,
Пішла к порогу до дверей,
І з Марсом [43] у куточку стала,
З Зевеса добре глузувала;
А Бахус пінненьку лигав,
Із Ганімедова [44] пуздерка
Утер трохи не з піввідерка;
Напився — і тілько що кректав.

Як між собой боги сварились
В раю, попившись в небесах;
Тогді в Сіцілії творились
Великі дуже чудеса.
Дарес од страху оправлявся
І до Ентелла підбирався,
Цибульки б дать йому під ніс.
Ентелл од ляпаса здригнувся,
Разів із п'ять перевернувся,
Трохи не попустив і сліз.

Розсердився і роз'ярився,
Аж піну з рота попустив,
І саме в міру підмостився,
В висок Дареса затопив:
З очей аж іскри полетіли,
І очі ясні соловіли,
Сердешний об землю упав.
Чмелів довгенько дуже слухав
І землю носом рив і нюхав,
І дуже жалібно стогнав.

Тут всі Ентелла вихваляли,
Еней з панами реготавсь,

З Дареса ж дуже глузовали,
Що силою він величавсь.
Звелів Еней його підняти,
На вітрі щоб поколихати
Од ляпаса і щоб прочхавсь;
Ентеллові ж дав на кабаку
Трохи не цілую гривняку
За те, що так він показавсь.

Еней же, сим не вдовольнившись,
Іще гуляти захотів
І, цупко пінної напившись,
Ведмедів привести звелів.
Литва на труби засурмила,
Ведмедів зараз зупинила,
Заставила їх танцьовать.
Сердешний звір перекидався,
Плигав, вертівся і качався,
Забув і бджоли піддирать.

Як пан Еней так забавлявся,
То лиха він собі не ждав,
Не думав і не сподівався,
Щоб хто з Олімпу кучму дав.
Но те Юнона повернула
І в голові так коверзнула,
Щоб зараз учинить ярміз;
Набула без панчіх патинки,
Пішла в Ірисині [45] будинки,
Бо хитра ся була, як біс.

Прийшла, Ірисі підморгнула,
Черкнули разом в хижу вдвох,
І на ухо щось їй шепнула,
Щоб не підслухав який бог;
І пальцем цупко прикрутила,
Щоб зараз все то ізробила
І їй би принесла лепорт;
Ірися низько поклонилась,
І в ліжник зараз нарядилась,
Побігла з неба, як би хорт.

В Сіцілію якраз спустилась,
Човни троянські де були;
І між троянок помістилась,
Которі човнів стерегли.

В кружку сердешні сі сиділи
І кисло на море гляділи;
Бо їх не кликали гулять,
Де чоловіки їх гуляли,
Медок, сивушку попивали
Без просипу неділь із п'ять.

Дівчата з лиха горювали,
Нудило тяжко молодиць;
Лиш слинку з голоду ковтали,
Як хочеться кому кислиць.
Своїх троянців проклинали,
Що через їх так горювали;
Дівки кричали на ввесь рот:
«Щоб їм хотілось так гуляти,
Як хочеться нам дівувати,
Коли б замордував їх чорт».

Троянці волокли з собою
Старую бабу, як ягу,
Лукаву відьму, злу Берою [46],
Іскорчившуюся в дугу.
Ірися нею ізробилась,
І, як Бероя, нарядилась,
І підступила до дівок;
І щоб к ним лучче підмоститься
І пред Юноной заслужиться,
То піднесла їм пиріжок.

Сказала: «Помагай біг, діти!
Чого сумуєте ви так?
Чи не остило тут сидіти?
Оце гуляють наші як!
Мов божевільних, нас морочать,
Сім літ, як по морям волочать;
Глузують як хотять із вас,
Але з другими бахурують,
Свої ж жінки нехай горюють.
Коли водилось се у нас?

Послухайте лиш, молодиці,
Я добрую вам раду дам;
І ви, дівчата білолиці,
Зробім кінець своїм бідам,
За горе ми заплатим горем —
А доки нам сидіть над морем?

Приймімось, човни попалім,
Тогді і мусять тут остаться
І нехотя до нас прижаться;
Ось так на лід їх посадім».

«Спасеть же біг тебе, бабусю! —
Троянки вголос загули.—
Такої б ради, пайматусю,
Ми ізгадати не могли».
І зараз приступили к флоту
І прийнялися за роботу:
Огонь кресати і нести
Скіпки, тріски, солому, клоччя;
Була тут всяка з них охоча,
Пожар щоб швидше розвести.

Розжеврілось і загорілось,
Пішов димок до самих хмар,
Аж небо все зачервонілось,
Великий тяжко був пожар.
Човни і байдаки палали,
Соснові пороми тріщали,
Горіли дьоготь і смола.
Поки троянці огляділись,
Що добре їх троянки грілись,
То часть мала човнів була.

Еней, пожар такий уздрівши,
Злякався, побілів як сніг,
І, бігти всім туди звелівши,
Чимдуж до човнів сам побіг.
На гвалт у дзвони задзвонили,
По улицям в трещотки били,
Еней же на ввесь рот кричав:
«Хто в бога вірує — рятуйте!
Рубай, туши, гаси, лий, куйте!
А хто ж таку нам кучму дав?»

Еней од страху з плигу збився,
В умі сердега помішавсь
І зараз сам не свій зробився,
Скакав, вертівся і качавсь;
І із сього свого задору
Він, голову піднявши вгору,
Кричав, опарений мов пес.
Олімпських шпетив на всю губу,

Свою і неню лаяв любу,
Добувсь і в рот, і в ніс Зевес.

«Гей ти, проклятий стариганю!
На землю з неба не зиркнеш,
Не чуєш, як тебе я ганю,
Зевес! — ні усом не моргнеш.
На очах більма поробились,
Коли б довіку посліпились,
Що не поможеш ти мені.
Чи се ж таки тобі не стидно,
Що пропаду, от лиш не видно?
Я ж, кажуть люди, внук тобі!

А ти з сідою бородою,
Пане добродію Нептун!
Сидиш, мов демон, під водою,
Ізморщившись, старий шкарбун!
Коли б струхнув хоть головою
І сей пожар залив водою —
Тризубець щоб тобі зломивсь!
Ти базаринку любиш брати,
А людям в нужді помагати
Не дуже, бачу, поспішивсь.

І братик ваш Плутон [47], поганець,
Із Прозерпіною [48] засів,
Пекельний, гаспидський коханець,
Іще себе там не нагрів?
Завів братерство з дьяволами
І в світі нашими бідами
Не погорює ні на час.
Не посилкується німало,
Щоб так палати перестало
І щоб оцей пожар погас.

І ненечка моя рідненька
У чорта десь тепер гуля;
А може, спить уже п'яненька
Або з хлоп'ятами ганя.
Тепер їй, бачу, не до соли,
Уже, підтикавши десь поли,
Фурцює добре, навісна.
Коли сама з ким не ночує,
То для когось уже свашкує.
Для сього тяжко поспішна.

Та враг бери вас — що хотіте,
Про мене, те собі робіть;
Мене на лід не посадіте,
Пожар лиш тільки погасіть;
Заведедуйте по-своєму
І, будьте ласкаві, моєму
Зробіте лихові кінець.
Пустіть лиш з неба веремію
І покажіте чудасію,
А я вам піднесу ралець».

Тут тільки що перемолився
Еней і рот свій затулив,
Як ось із неба дощ полився,
В годину ввесь пожар залив.
Бурхнуло з неба, мов із бочки,
Що промочило до сорочки;
То драла врозтіч всі дали.
Троянці стали всі як хлюща,
Їм лучилася невсипуща;
Не раді і дощу були.

Не знав же на яку ступити
Еней і тяжко горював,
Чи тут остатись, чи поплити?
Бо враг не всі човни забрав;
І миттю кинувсь до громади
Просить собі у ней поради,
Чого собою не вбагне.
Тут довго тяжко раховали
І скільки не коверзовали,
Та все було, що не оне.

Один з троянської громади,
Насупившися, все мовчав
І, дослухавшись до поради,
Ціпком все землю колупав.
Се був пройдисвіт і непевний,
І всім відьмам був родич кревний —
Упир і знахур ворожить.
Умів і трясцю одшептати,
І кров христьянську замовляти,
І добре знав греблі гатить.

Бував і в Шльонському [49] з волами,
Не раз ходив за сіллю в Крим [50];

Тарані торговав возами,
Всі чумаки братались з ним.
Він так здавався і нікчемний,
Та був розумний, як письменний,
Слова так сипав, як горох.
Уже в чім, бач, пораховати,
Що розказать — йому вже дати;
Ні в чім не був страхополох.

Невтесом [51] всі його дражнили,
По-нашому ж то звавсь Охрім;
Мені так люди говорили —
Самому ж незнакомий він,
Побачив, що Еней гнівився,
До його зараз підмостився,
За білу рученьку і взяв,
І, вивівши Енея в сіни,
Сам поклонився аж в коліни,
Таку Енею річ сказав:

«Чого ти сильно зажурився
І так надувся, як індик?
Зовсім охляв і занудився,
Мов по болотові кулик?
Чим більш журитися — все гірше,
Заплутаєшся в лісі більше,
Покинь лиш горе і заплюй.
Піди вкладися гарно спати,
А послі будеш і гадати,
Спочинь, та вже тогді міркуй!»

Послухавши Еней Охріма,
Укрившись, на полу ліг спать;
Но лупав тільки все очима,
Не міг ні крихти задрімать.
На всі боки перевертався,
До люльки разів три приймався,
Знемігся ж, мов і задрімав.
Як ось Анхіз йому приснився,
Із пекла батечко явився
І синові таке сказав:

«Прокинься, милее дитятко!
Пробуркайся і проходись,
Се твій прийшов до тебе батько,
То не сполохайсь, не жахнись.
Мене боги к тобі послали

І так сказати приказали:
Щоб ти нітрохи не журився,
Пошлють тобі щасливу долю,
Щоб учинив ти божу волю
І швидше в Рим переселився.

Збери всі човни, що остались,
І гарно зараз їх оправ,
Придерж своїх, щоб не впивались,
І сю Сіцілію остав.
Пливи і не журись, небоже!
Уже тобі скрізь буде гоже.
Та ще, послухай, щось скажу:
Щоб в пекло ти зайшов до мене,
Бо діло єсть мені до тебе.
Я все тобі там покажу.

І по олімпському закону
Уже ти пекла не минеш:
Бо треба кланятись Плутону,
А то і в Рим не допливеш.
Якусь тобі він казань скаже,
Дорогу добру в Рим покаже,
Побачиш, як живу і я.
А за дорогу не турбуйся,
До пекла навпростець прямуйся
Пішком,— не треба і коня.

Прощай же, сизий голубочок!
Бо вже стає надворі світ;
Прощай, дитя, прощай, синочок!..»
І в землю провалився дід.
Еней спросоння як схопився,
Дрижав од страху і трусився,
Холодний лився з його піт;
І всіх троянців поскликавши,
І лагодитись приказавши,
Щоб завтра поплисти як світ.

К Ацесту зараз сам махнувши,
За хліб подяковав, за сіль,
І там не довго щось побувши,
Вернувся до своїх відтіль.
Ввесь день збирались та складались;
І світу тільки що дождались,
То посідали на човни.

Еней же їхав щось несміло,
Бо море дуже надоїло,
Як чумакам дощ восени.

Венера тільки що уздріла,
Що вже троянці на човнах,
К Нептуну на поклон побігла,
Щоб не втопив їх у волнах.
Поїхала в своїм ридвані,
Мов сотника якого пані,
Баскими конями, як звір.
Із кінними проводниками,
З трьома назаді козаками,
А коні правив машталір.

Була на йому біла свита
Із шаповальського сукна,
Тясомкою кругом обшита,
Сім кіп стоялася вона.
Набакир шапочка стриміла,
Далеко дуже червоніла,
В руках же довгий був батіг;
Їм грімко ляскав він із лиха,
Скакали коні без оддиха;
Ридван, мов вихор в полі, біг.

Приїхала, загримотіла,
К о б и л я ч а мов г о л о в а [52],
К Нептуну в хату і влетіла
Так, як із вирію сова;
І не сказавши ні півслова,
Нехай, каже, твоя здорова
Бува, Нептуне, голова!
Як навіжена прискакала,
Нептуна в губи цілувала,
Говорячи такі слова:

«Коли, Нептун, мені ти дядько [53],
А я племінниця тобі,
Та ти ж мені хрещений батько,
Спасибі зароби собі.
Моєму поможи Енею,
Щоб він з ватагою своєю
Щасливо їздив по воді;
Уже і так пополякали,
Насилу баби одшептали,
Попався в зуби був біді».

Нептун, моргнувши, засміявся;
Венеру сісти попросив
І після неї облизався,
Сивухи чарочку налив;
І так її почастовавши,
Чого просила, обіцявши,
І зараз з нею попрощавсь.
Повіяв вітр з руки Енею,
Простився сердешненький з землею,
Як стрілочка по морю мчавсь.

Поромщик їх щонайглавніший
З Енеєм їздив всякий раз,
Йому слуга був найвірніший —
По-нашому він звався Тарас.
Сей, сидя на кормі, хитався,
По саме пільзя нахлистався
Горілочки, коли прощавсь.
Еней велів його прийняти,
Щоб не пустивсь на дно ниряти
І в луччім місці би проспавсь.

Но видно, що пану Тарасу
Написано так на роду,
Щоб тільки до сього він часу
Терпів на світі сім біду.
Бо, розхитавшись, бризнув в воду,
Нирнув — і, не спитавши броду,
Наввиринки пішла душа.
Еней хотів, щоб окошилась
Біда і більш не продолжилась,
Щоб не пропали всі з коша.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Еней-сподар, посумовавши,
Насилу трохи вгамовавсь;
Поплакавши і поридавши,
Сивушкою почастовавсь;
Но все-таки його мутило
І коло серденька крутило,
Небіжчик часто щось вздихав:
Він моря так уже боявся,
Що на богів не полагався
І батькові не довіряв.

А вітри ззаду все трубили
В потилицю його човнам,
Що мчалися зо всеї сили
По чорним пінявим водам.
Гребці і весла положили
Та сидя люлечки курили
І кургикали пісеньок:
Козацьких, гарних запорозьких,
А які знали, то московських
Вигадовали бриденьок.

Про С а г а й д а ч н о г о [54] співали,
Либонь, співали і про С і ч [55],
Як в пікінери набирали [56],
Як мандровав козак всю ніч;
Полтавську славили шведчину [57],
І неня як свою дитину
З двора провадила в похід;
Як під Бендер'ю воювали [58],
Без галушок як помирали,
Колись як був голодний год.

Не так то діється все хутко,
Як швидко кажуть нам казок;
Еней наш плив хоть дуже прудко,
Та вже ж він плавав не деньок;
Довгенько по морю щось шлялись
І сами о світі не знались,
Не знав троянець ні один,
Куди, про що і як швендають,
Куди се так вони мандрують,
Куди їх мчить Анхізів син.

От так поплававши немало
І поблудивши по морям,
Як ось і землю видно стало,
Побачили кінець бідам!
До берега якраз пристали,
На землю з човнів повставали
І стали тута оддихать.
Ся Кумською земелька звалась [59],
Вона троянцям сподобалась,
Далось і їй троянців знать.

Розгардіяш настав троянцям,
Оп'ять забули горювать;

Буває щастя скрізь поганцям,
А добрий мусить пропадать.
І тут вони не шановались,
А зараз всі і потаскались,
Чого хотілося шукать:
Якому — меду та горілки,
Якому — молодиці, дівки,
Оскому щоб з зубів зігнать.

Були бурлаки сі моторні,
Тут познакомились той час,
З диявола швидкі, проворні,
Підпустять москаля якраз.
Зо всіми миттю побратались,
Посватались і покумались,
Мов зроду тутечка жили;
Хто мав к чому яку кебету,
Такого той шукав бенкету,
Всі веремію підняли.

Де досвітки, де вечорниці
Або весілля де було,
Дівчата де і молодиці,
Кому родини надало,
То тут троянці і вродились;
І лиш гляди, то й заходились
Коло жінок там ворожить,
І, чоловіків підпоївши,
Жінок, куди хто знав, повівши,
Давай по чарці з ними пить.

Які ж були до карт охочі,
То не сиділи дурно тут;
Гуляли часто до півночі
В ніска, в пари, у лави, в джгут,
У памфиля, в візка і в кепа,
Кому ж із них була дотепа,
То в гроші грали в сім листів.
Тут всі по волі забавлялись,
Пили, іграли, женихались.
Ніхто без діла не сидів.

Еней один не веселився,
Йому немиле все було;
Йому Плутон та батько снився,
І пекло в голову ввійшло.

Оставивши своїх гуляти,
Пішов скрізь по полям шукати,
Щоб хто дорогу показав:
Куди до пекла мандровати,
Щоб розізнати, розпитати,
Бо в пекло стежки він не знав.

Ішов, ішов, аж з русих кудрів
В три ряди капав піт на ніс,
Як ось забачив щось і уздрів,
Густий пройшовши дуже ліс.
На ніжці курячій стояла
То хатка дуже обветшала
І вся вертілася кругом;
Він, до тії прийшовши хати,
Хазяїна став викликати,
Прищурившися під вікном.

Еней стояв і дожидався,
Щоб вийшов з хати хто-небудь,
У двері стукав, добувався,
Хотів був хатку з ніжки спхнуть.
Як вийшла бабище старая,
Крива, горбатая, сухая,
Заплісняві́ла, вся в шрамах;
Сіда, ряба, беззуба, коса,
Розхристана, простоволоса
І, як в намисті, вся в жовнах.

Еней, таку уздрівши цяцю,
Не знав із ляку, де стояв;
І думав, що свою всю працю
Навіки тута потеряв.
Як ось до його підступила
Яга ся і заговорила,
Роззявивши свої уста:
«Гай, гай же, слихом послихати,
Анхізенка у віч видати,
А як забрів ти в сі міста?

Давно тебе я дожидаю
І думала, що вже пропав;
Я все дивлюсь та визираю,
Аж ось коли ти причвалав.
Мені вже розказали з неба,
Чого тобі пильненько треба,—

Отець твій був у мене тут».
Еней сьому подивовався
І баби сучої спитався:
Як відьму злую сю зовуть.

«Я кумська́я зовусь Сівілла [60],
Ясного Феба [61] попадя,
При його храмі посіділа,
Давно живу на світі я!
При шведчині я дівовала,
А татарва як набігала [62],
То вже я замужем була;
І першу сарану зазнаю [63];
Коли ж був трус, як ізгадаю,
То вся здригнусь, мовби мала.

На світі всячину я знаю,
Хоть нікуди і не ходжу,
І людям в нужді помагаю,
І їм на звіздах ворожу:
Кому чи трясцю одігнати,
Од заушниць чи пошептати,
Або і волос ізігнать;
Шепчу — уроки проганяю,
Переполохи виливаю,
Гадюк умію замовлять.

Тепер ходімо лиш в каплицю,
Там Фебові ти поклонись
І обіщай йому телицю,
А послі гарно помолись.
Не пожалій лиш золотого
Для Феба світлого, ясного,
Та і мені що перекинь;
То ми тобі таки щось скажем,
А може, в пекло шлях покажем,
Іди утрись і більш не слинь».

Прийшли в каплицю перед Феба,
Еней поклони бити став,
Щоб із блакитного Феб неба
Йому всю ласку показав.
Сівіллу тут замордовало,
І очі на лоб позганяло,
І дибом волос став сідий;
Клубком із рота піна билась;

Сама ж вся корчилась, кривилась,
Мов дух вселився в неї злий.

Тряслась, кректала, побивалась,
Як бубен, синя стала вся;
Упавши на землю, качалась,
У барлозі мов порося.
І чим Еней молився більше,
То все було Сівіллі гірше;
А послі, як перемоливсь,
З Сівілли тільки піт котився;
Еней же на неї дивився,
Дрижав од страху і трусивсь.

Сівілла трохи очуняла,
Отерла піну на губах
І до Енея проворчала
Приказ од Феба в сих словах:
«Така богів олімпських рада,
Що ти і вся твоя громада
Не будете по смерть в Риму;
Но що тебе там будуть знати;
Твоє імення вихваляти;
Но ти не радуйся сьому.

Іще ти вип'єш добру повну,
По всіх усюдах будеш ти;
І долю гірку, невгомонну
Готовсь свою не раз клясти.
Юнона ще не вдовольнилась,
Її злоба щоб окошилась
Хотя б на правнуках твоїх;
Но послі будеш жить по-панськи,
І люди всі твої троянські
Забудуть всіх сих бід своїх».

Еней похнюпивсь, дослухався,
Сівілла що йому верзла,
Стояв, за голову узявся,
Не по йому ся річ була.
«Трохи мене ти не морочиш,
Не розчовпу, що ти пророчиш,—
Еней Сівіллі говорив.—
Диявол знає, хто з вас бреше,
Трохи б мені було не легше,
Якби я Феба не просив.

Та вже що буде, те і буде,
А буде те, що бог нам дасть;
Не ангели — такії ж люде,
Колись нам треба всім пропасть.
До мене будь лиш ти ласкава,
Услужлива і нелукава,
Мене до батька поведи;
Я проходився б ради скуки
Побачити пекельні муки,
Ану, на звізди погляди.

Не перший я, та й не послідній
Іду до пекла на поклон:
Орфей [64] який уже негідний,
Та що ж йому зробив Плутон;
А Геркулес [65] як увалився,
То так у пеклі розходився,
Що всіх чортяк порозганяв.
Ану! черкнім — а для охоти
Тобі я дам на дві охвоти...
Та ну ж! скажи, щоб я вже знав».

«Огнем, як бачу, ти граєш,—
Йому дала яга одвіт.—
Ти пекла, бачу, ще не знаєш,
Не мил тобі уже десь світ?
Не люблять в пеклі жартовати,
Повік тобі дадуться знати,
От тільки ніс туди посунь;
Тобі там буде не до чмиги,
Як піднесуть із оцтом фиги [66],
То зараз вхопить тебе лунь.

Коли ж сю маєш ти охоту
У батька в пеклі побувать,
Мені дай зараз за роботу,
То я приймуся мусовать,
Як нам до пекла довалитись
І там на мертвих подивитись;
Ти знаєш — дурень не бере:
У нас хоть трохи хто тямущий,
Уміє жить по правді сущій,
То той хоть з батька, то здере.

Поким же що, то ти послухай
Того, що я тобі скажу,

І голови собі не чухай...
Я в пекло стежку покажу:
В лісу великому, густому,
Непроходимому, пустому
Якеєсь дерево росте;
На нім кислиці не простії
Ростуть — як жар, всі золотії,
І деревце те не товсте.

Із дерева сього зломити [67]
Ти мусиш гілку хоть одну;
Без неї бо ні підступити
Не можна перед сатану;
Без гілки і назад не будеш,
І душу з тілом ти погубиш,
Плутон тебе закабалить.
Іди ж та пильно приглядайся,
На всі чотири озирайся,
Де деревце те заблищить.

Зломивши ж, зараз убирайся,
Якмога швидше утікай;
Не становись, не оглядайся
І уха чим позатикай;
Хоть будуть голоса кричати,
Щоб ти оглянувся, прохати,
Гляди, не озирайсь, біжи.
Вони, щоб тільки погубити,
То будуть все тебе манити;
От тут себе ти покажи».

Яга тут чортзна-де дівалась,
Еней остався тільки сам,
Йому все яблуня здавалась,
Покою не було очам;
Шукать її Еней попхався,
Втомився, засапався, спотикався,
Поки прийшов під темний ліс;
Коловсь сердешний об тернину,
Пошарпався ввесь об шипшину,
Було таке, що рачки ліз.

Сей ліс густий був несказанно,
І сумно все в йому було;
Щось вило там безперестанно
І страшним голосом ревло;

Еней, молитву прочитавши
І шапку цупко підв'язавши,
В лісную гущу і пішов,
Ішов і утомивсь чимало,
І надворі тогді смеркало,
А яблуні ще не знайшов.

Уже він начинав боятись,
На всі чотири озирався;
Трусивсь, та нікуди діватись,
Далеко тяжко в ліс забравсь;
А гірше ще його злякало,
Як щось у очах засіяло,
От тут-то берега пустивсь;
А послі дуже удивився,
Як під кислицей опинився,—
За гілку зараз ухвативсь.

І не подумавши німало,
Нап'явсь, за гілочку смикнув,
Аж дерево те затріщало,
І зараз гілку одчахнув.
І дав чимдуж із лісу драла,
Що аж земля під ним дрижала,
Біг так, що сам себе не чув;
Біг швидко, не остановлявся,
Увесь об колючки подрався;
Як чорт, у реп'яхах ввесь був.

Прибіг к троянцям, утомився
І оддихати простягнувсь;
Як хлюща, пото́м ввесь облився,
Трохи-трохи не захлебнувсь.
Звелів з бичні волів пригнати,
Цапів з вівцями припасати,
Плутону в жертву принести
І всім богам, що пеклом правлять
І грішних тормошать і давлять,
Щоб гніву їм не навести.

Як тільки темна та похмура
Із неба зслизла чорна ніч;
Година ж стала балагурна,
Як звізди повтікали пріч;
Троянці всі заворушились,
Завештались, закамешились

На жертву приганять биків;
Дяки з попами позбирались,
Зовсім служити всі прибрались,
Огонь розкладений горів.

Піп зараз взяв вола за роги
І в лоб обухом зацідив,
І взявши голову між ноги,
Ніж в черево і засадив;
І вийняв тельбухи з кишками,
Розклав гарненько їх рядами [68]
І пильно кендюх розглядав;
Енею послі божу волю
І всім троянцям добру долю,
Мов по звіздам, все віщував.

Як тут з скотиною возились
І харамаркали дяки,
Як вівці і цапи дрочились,
В різницях мов ревли бики,—
Сівілла тут де не взялася,
Запінилася і тряслася,
І галас зараз підняла:
«К чортам ви швидше всі ізгиньте,
Мене з Енеем тут покиньте,
Не ждіть, щоб тришия дала.

А ти,— мовляла ко Енею,—
Моторний, смілий молодець.
Прощайся з юрбою своєю,
Ходім лиш в пекло — там отець
Нас твій давно вже дожидає
І, може, без тебе скучає.
Ану, пора чимчиковать.
Возьми на плечі з хлібом клунок;
Нехай йому лихий прасунок,
Як голодом нам помирать.

Не йди в дорогу без запасу,
Бо хвіст од голоду надмеш;
І де-де іншого ти часу
І крихти хліба не найдеш.
Я в пекло стежку протоптала,
Я там не раз, не два бувала,
Я знаю тамошній народ;
Дорожки всі, всі уголочки,

Всі закоморочки, куточки
Уже не первий знаю год».

Еней в сю путь якраз зібрався,
Шкапові чоботи набув,
Підтикався, підперезався
І пояс цупко підтягнув;
А в руки добру взяв дрючину
Обороняти злу личину,
Як лучиться де, од собак.
А послі за руки взялися,
Прямцем до пекла поплелися,
Пішли на прощу до чортяк.

Тепер же думаю, гадаю,
Трохи не годі і писать;
Ізроду пекла я не знаю,
Не здатний, далебі, брехать;
Хіба, читателі, пождіте,
Вгамуйтесь трохи, не галіте,
Піду я до людей старих,
Щоб їх о пеклі розпитати,
І попрошу їх розказати,
Що чули од дідів своїх.

Вергілій [69] же, нехай царствує,
Розумненький був чоловік,
Нехай не вадить, як не чує,
Та в давній дуже жив він вік.
Не так тепер і в пеклі стало,
Як в старину колись бувало
І як покійник написав;
Я, може, що-небудь прибавлю,
Переміню і що оставлю,
Писну — як од старих чував.

Еней з Сівіллою хватались,
До пекла швидше щоб прийти,
І дуже пильно приглядались,
До пекла двері як найти.
Як ось перед якуюсь гору
Прийшли і в ній велику нору
Знайшли і вскочили туди.
Пішли під землю темнотою,
Еней все щупався рукою,
Щоб не ввалитися куди.

Ся улиця вела у пекло,
Була вонюча і грязна;
У ній і вдень було, мов смеркло,
Од диму вся була чадна;
Жила з сестрою тут Дрімота,
Сестра же звалася Зівота,
Поклон сі перші оддали
Тімасі нашому Енею
З його старою попадею,—
А послі далі повели.

А потім Смерть до артикулу
Їм воздала косою честь,
Наперед стоя калавуру,
Який у її мосці єсть:
Чума, война, харцизтво, холод,
Короста, трясця, парші, голод;
За сими ж тут стояли вряд:
Холера, шолуді, бешиха
І всі мирянські, знаєш, лиха,
Що нас без милості морять.

Іще ж не все тут окошилось,
Іще брела ватага лих:
За Смертію слідом валилось
Жінок, свекрух і мачух злих.
Вітчими йшли, тесті-скуп'яги,
Зяті і свояки-мотяги,
Сердиті шурини, брати,
Зовиці, невістки, ятровки —
Що все гризуться без умовки —
І всякі тут були кати.

Якіїсь злидні ще стояли,
Жовали все в зубах папір,
В руках каламарі держали,
За уха настромляли пір.
Се все десятські та соцькії,
Начальники, п'явки людськії,
І всі прокляті писарі,
Ісправники все ваканцьові,
Судді і стряпчі безтолкові,
Повірені, секретарі.

За сими йшли святі понури,
Що не дивились і на світ,

Смиренної були натури,
Складали руки на живіт;
Умильно богу все молились,
На тиждень дні по три постились
І вслух не лаяли людей;
На чотках мир пересуждали
І вдень ніколи не гуляли,
Вночі ж було не без гостей,

Насупротив сих окаянниць
Квартал був цілий волоцюг,
Моргух, мандрьох, ярижниць, п'яниць
І бахурів на цілий плуг;
З обстриженими головами,
З підрізаними пеленами
Стояли хльорки наголо.
І панночок фільтифікетних,
Лакеїв гарних і дотепних
Багацько дуже щось було.

І молодиці молоденькі,
Що вийшли замуж за старих,
Що всякий час були раденькі
Потішить парнів молодих;
І ті тут молодці стояли,
Що недотепним помагали
Для них сімейку розплодить;
А діти гуртові кричали,
Своїх паньматок проклинали,
Що не дали на світі жить.

Еней хоть сильно тут дивився
Такій великій новині,
Та вже од страху так трусився,
Мов сидя охляп на коні.
Побачивши ж іще іздалі,
Які там дива плазовали,
Кругом, куди не поглядиш,
Злякавсь, к Сівіллі прихилився,
Хватавсь за дергу і тулився,
Мов до кота в коморі миш.

Сівілла в дальший путь таскала —
Не баскаличивсь би та йшов;
І так швиденько поспішала,
Еней не чув аж підошов,

Хватаючися за ягою;
Як ось уздріли пред собою
Чрез річку в пекло перевіз.
Ся річка Стіксом називалась,
Сюди ватага душ збиралась,
Щоб хто на той бік перевіз.

І перевізчик тут явився,
Як циган, смуглой цери був,
Од сонця ввесь він попалився
І губи, як арап, оддув;
Очища в лоб позападали,
Сметаною позапливали,
А голова вся в ковтунах;
Із рота слина все котилась,
Як повстка, борода скомшилась,
Всім задавав собою страх.

Сорочка, зв'язана узлами,
Держалась всилу на плечах,
Попричепляна мотузками,
Як решето, була в дірках;
Замазана була на палець,
Засалена, аж капав смалець,
Обутий в драні постоли;
Із дір онучі волочились,
Зовсім, хоч вижми, помочились,
Пошарпані штани були.

За пояс лико одвічало,
На йому висів гаманець;
Тютюн, і люлька, і кресало,
Лежали губка, кремінець.
Хароном [70] перевізчик звався,
Собою дуже величався,
Бо і не в шутку був божок:
З крючком-весельцем погрібався,
По Стіксові, як стрілка, мчався,
Був човен легкий як пушок.

На ярмарку як слобожани
Або на красному торгу
До риби товпляться миряни,
Було на сьому так лугу.
Душа товкала душу в боки,
І скрекотали, мов сороки;

Той пхавсь, той сунувсь, інший ліз;
Всі м'ялися, перебирались,
Кричали, спорили і рвались,
І всяк хотів, його щоб віз.

Як гуща в сирівці іграє,
Шиплять, як квасnуть, буряки,
Як проти сонця рій гуляє,
Гули сі так небораки,
Харона плачучи прохали,
До його руки простягали,
Щоб взяв з собою на каюк;
Но сей того плачу байдуже,
На просьби уважав не дуже:
Злий з сина був старий дундук.

І знай що все веслом махає
І в морду тиче хоч кому,
Од каюка всіх одганяє,
А по вибору своєму
Потрошечку в човен саджає
І зараз човен одпихає,
На другий перевозить бік;
Кого не візьме, як затнеться,
Тому сидіти доведеться,
Гляди — і цілий, може, вік.

Еней в кагал сей як убрався,
Щоб зближитися к порому,
То з Палінуром повстрічався,
Штурмановав що при йому.
Тут Палінур пред ним заплакав,
Про долю злу свою балакав,
Що через річку не везуть;
Но баба зараз розлучила,
Енею в батька загвоздила,
Щоб довго не базікав тут.

Попхались к берегу поближче,
Прийшли на самий перевіз,
Де засмальцьований дідище
Вередував, як в греблі біс;
Кричав, буцімто навіжений,
І кобенив народ хрещений,
Як водиться в шинках у нас;
Досталось родичам сердешним,

Не дуже лаяв словом гречним,
Нехай же зносять в добрий час.

Харон, таких гостей уздрівши,
Оскілками на їх дививсь [71],
Як бик скажений, заревівши,
Запінивсь дуже і озливсь:
«Відкіль такії се мандрьохи,
І так уже вас тут не трохи,
Якого чорта ви прийшли?
Вас треба хати холодити!
Вас треба так опроводити,
Щоб ви і місця не найшли.

Геть, преч, вбирайтесь відсіль к чорту,
Я вам потиличника дам;
Поб'ю всю пику, зуби, морду,
Аж не пізна вас дідько сам;
Ійон же як захрабровали,
Живі сюди примандровали,
Бач, гиряві, чого хотять!
Не дуже я на вас покваплюсь,
Тут з мертвими ось не управлюсь,
Що так над шиєю стоять».

Сівілла бачить, що не шутка,
Бо дуже сердиться Харон,
Еней же був собі плохутка,
Дала стариганю поклон:
«Та ну, на нас лиш придивися,—
Сказала,— дуже не гнівися,
Не сами ми прийшли сюди;
Хіба ж мене ти не пізнаєш,
Що так кричиш, на нас гукаєш —
Оце невидані біди!

Ось глянься, що оце такеє!
Утихомирся, не бурчи;
Ось деревце, бач, золотеє,
Тепер же, коли хоч, мовчи».
Потім все дрібно розказала,
Кого до пекла проводжала,
До кого, як, про що, за чим.
Харон же зараз схаменувся,
Разів з чотири погребнувся
І з каючком причалив к ним.

Еней з Сівіллою своєю
Не мішкавши в човен ввійшли;
Кальною річкою сією
На той бік в пекло поплили;
Вода в розколини лилася,
Що аж Сівілла піднялася,
Еней боявсь, щоб не втонуть,
Но пан Харон наш потрудився,
На той бік так перехопився,
Що нільзя оком ізмигнуть.

Приставши, висадив на землю,
Взяв пів-алтина за труди,
За працьовиту свою греблю,
І ще сказав, іти куди.
Пройшовши відсіль гонів з двоє,
Побравшись за руки обоє,
Побачили, що ось лежав
У бур'яні бровко муругий,
Три голови мав пес сей мурий [72],
Він на Енея загарчав.

Загавкав грізно в три язики,
Уже був кинувсь і кусать,
Еней підняв тут крик великий,
Хотів чимдуж назад втікать.
Аж баба хліб бровку шпурнула
І горло глевтяком заткнула,
То він за кормом і погнавсь;
Еней же з бабою старою,
То сяк, то так, попід рукою,
Тихенько од бровка убравсь.

Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов зовсім на інший світ;
Там все поблідло і поблекло,
Нема ні місяця, ні звізд.
Там тільки тумани великі,
Там чутні жалобнії крики,
Там мука грішним не мала.
Еней з Сівіллою гляділи,
Якії муки тут терпіли,
Якая кара всім була.

Смола там в пеклі клекотіла
І грілася все в казанах,

Живиця, сірка, нефть кипіла;
Палав огонь, великий страх!
В смолі сій грішники сиділи
І на огні пеклись, горіли,
Хто, як, за віщо заслужив.
Пером не можна написати,
Не можна і в казках сказати,
Яких було багацько див!

Панів за те там мордовали
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.
За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли який з них приставав.

Огненним пруттям оддирали
Кругом на спину і живіт,
Себе що сами убивали,
Яким остив наш білий світ.
Гарячим дьогтем заливали,
Ножами під боки штрикали,
Щоб не хапались умирать.
Робили рознії їм муки,
Товкли у мужчирях їх руки,
Не важились щоб убивать.

Багатим та скупим вливали
Розтопленее срібло в рот,
А брехунів там заставляли
Лизать гарячих сковород;
Які ж ізроду не женились
Та по чужим куткам живились,
Такі повішані на крюк,
Зачеплені за тее тіло,
На світі що грішило сміло
І не боялося сих мук.

Всім старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам
Давали в пеклі добру хльору,
Всім по заслузі, як котам.

Тут всякії були цехмістри,
І ратмани, і бургомістри,
Судді, підсудки, писарі,
Які по правді не судили
Та тільки грошики лупили
І одбирали хабарі.

І всі розумні філозопи,
Що в світі вчились мудровать;
Ченці, попи і крутопопи,
Миряп щоб знали научать;
Щоб не ганялись за гривнями,
Щоб не возились з попадями
Та знали церков щоб одну;
Ксьондзи до баб щоб не іржали,
А мудрі звізд щоб не знімали,
Були в огні на самім дну.

Жінок своїх що не держали
В руках, а волю їм дали,
По весіллях їх одпускали,
Щоб часто в приданках були
І до півночі там гуляли,
І в гречку деколи скакали,
Такі сиділи всі в шапках,
І з превеликими рогами,
З зажмуреними всі очами,
В кип'ячих сіркой казанах.

Батьки, які синів не вчили,
А гладили по головах,
І тільки, знай, що їх хвалили,
Кипіли в нефті в казанах;
Що через їх синки в ледащо
Пустилися, пішли в ніващо,
А послі чубили батьків
І всею силою бажали,
Батьки щоб швидше умирали,
Щоб їм прийнятись до замків.

І ті були там лигоминці,
Піддурювали що дівок,
Що в вікна дрались по драбинці
Під темний тихий вечерок;
Що будуть сватать їх, брехали,
Підманювали, улещали,
Поки добрались до кінця;

Поки дівки од перечосу
До самого товстіли носу,
Що сором послі до віпця.

Були там купчики проворні,
Що їздили по ярмаркам
І на аршинець на підборний
Поганий продавали крам.
Тут всякії були пронози,
Перекупки і шмаровози,
Жиди, міняйли, шинкарі.
І ті, що фиги-миги возять,
Що в боклагах гарячий носять,
Там всі пеклися крамарі.

Паливоди і волоцюги,
Всі зводники і всі плути;
Ярижники і всі п'янюги,
Обманщики і всі моти,
Всі ворожбити, чародії,
Всі гайдамаки, всі злодії,
Шевці, кравці і ковалі;
Цехи: різницький, коновальський,
Кушнірський, ткацький, шаповальський
Кипіли в пеклі всі в смолі.

Там всі невірні і християни,
Були пани і мужики,
Була тут шляхта і міщани,
І молоді, і старики;
Були багаті і убогі,
Прямі були і кривоногі,
Були видющі і сліпі,
Були і штатські, і воєнні,
Були і панські, і казенні,
Були миряни і попи.

Гай! гай! та нігде правди діти,
Брехня ж наробить лиха більш;
Сиділи там скучні піїти,
Писарчуки поганих вірш,
Великії терпіли муки,
Їм зв'язані були і руки,
Мов у татар терпіли плін.
От так і наш брат попадеться,
Що пише, не остережеться,
Який же втерпить його хрін!

Якусь особу мацапуру [73]
Там шкварили на шашлику,
Гарячу мідь лили за шкуру
І розпинали на бику.
Натуру мав він дуже бридку,
Кривив душею для прибитку,
Чужеє оддавав в печать;
Без сорому, без бога бувши
І восьму заповідь [74] забувши,
Чужим пустився промишлять.

Еней як відсіль відступився
І далі трохи одійшов,
То на другеє нахопився,
Жіночу муку тут найшов.
В другім зовсім сих каравані
Піджарьовали, як у бані,
Що аж кричали на чім світ;
Оці то галас ісправляли,
Гарчали, вили і пищали,
Після куті мов на живіт.

Дівки, баби і молодиці
Кляли себе і ввесь свій рід,
Кляли всі жарти, вечорниці,
Кляли і жизнь, і білий світ;
За те їм так там задавали,
Що через міру мудровали
І верховодили над всім;
Хоть чоловік і не онеє,
Коли же жінці, бачиш, теє,
Так треба угодити їй.

Були там чесні пустомолки,
Що знали ввесь святий закон,
Молилися без остановки
І били сот по п'ять поклон,
Як в церкві між людьми стояли
І головами все хитали;
Як же були на самоті,
То молитовники ховали,
Казились, бігали, скакали
І гірше дещо в темноті.

Були і тії там панянки,
Що наряджались напоказ;

Мандрьохи, хльорки і діптянки,
Що продають себе на час.
Сі в сірці і смолі кипіли
За те, що жирно дуже їли
І що їх не страшив і піст;
Що все прикушовали губи,
І скалили біленькі зуби,
І дуже волочили хвіст.

Пеклись тут гарні молодиці,
Аж жаль було на них глядіть,
Чорняві, повні, милолиці;
І сі тут мусили кипіть,
Що замуж за старих ходили
І мишаком їх поморили,
Щоб послі гарно погулять
І з парубками поводитись,
На світі весело нажитись
І не голодним умирать.

Якіїсь мучились там птахи
З куделями на головах;
Се чеснії, не потіпахи,
Були тендітні при людях;
А без людей — не можна знати,
Себе чим мали забавляти,
Про те лиш знали до дверей.
Їм тяжко в пеклі докоряли,
Смоли на щоки наліпляли,
Щоб не дурили так людей.

Бо щоки терли маніею,
А блейвасом і ніс, і лоб,
Щоб краскою, хоч не своєю,
Причаровать к собі кого б;
Із ріпи підставляли зуби,
Ялозили все смальцем губи,
Щоб підвести на гріх людей;
Пиндючили якіїсь бочки,
Мостили в пазусі платочки,
В которих не було грудей.

За сими по ряду шкварчали
В розпалених сковородах
Старі баби, що все ворчали,
Базікали о всіх ділах;
Все тільки старину хвалили,

А молодих товкли та били,
Не думали ж, які були,
Іще як сами дівували
Та з хлопцями як гарцювали,
Та й по дитинці привели.

Відьом же тут колесували
І всіх шептух і ворожок,
Там жили з них чорти мотали
І без ветушки на клубок;
На припічках щоб не орали [75],
У комині щоб не літали,
Не їздили б на упирях;
І щоб дощу не продавали,
Вночі людей щоб не лякали,
Не ворожили б на бобах.

А зводницям таке робили,
Що цур йому вже і казать,
На гріх дівок що підводили
І сим учились промишлять;
Жінок од чоловіків крали
І волоцюгам помагали
Рогами людський лоб квітчать;
Щоб не своїм не торговали,
Того б на одкуп не давали,
Що треба про запас держать.

Еней там бачив щось немало
Кип'ящих мученць в смолі,
Як з кабанів топилось сало,
Так шкварилися сі в огні;
Були і світські, і черниці,
Були дівки і молодиці,
Були і паньї, й панночки;
Були в свитках, були в охвотах,
Були в дульєтах і в капотах,
Були всі грішні жіночки.

Но се були все осужденні,
Які померли не тепер;
Без суду ж не палив пекельний
Огонь, недавно хто умер.
Сі всі були в другім загоні,
Як би лошата або коні,
Не знали попадуть куда;
Еней, на перших подивившись

І о бідах їх пожурившись,
Пішов в другії ворота.

Еней, ввійшовши в сю кошару,
Побачив там багацько душ,
Вмішавшися між сю отару,
Як між гадюки чорний уж.
Тут розні душі походжали,
Все думали та все гадали,
Куда-то за гріхи їх впруть.
Чи в рай їх пустять веселитись,
Чи, може, в пекло пошмалитись
І за гріхи їм носа втруть.

Було їм вільно розмовляти
Про всякії свої діла,
І думати, і мізковати —
Яка душа, де, як жила;
Багатий тут на смерть гнівився,
Що він з грішми не розлічився,
Кому і кілько треба дать;
Скупий же тосковав, нудився,
Що він на світі не нажився
І що не вспів і погулять.

Сутяга толковав укази
І що то значить наш Статут [76];
Розказовав свої прокази,
На світі що робив сей плут.
Мудрець же фізику провадив,
І толковав якихсь монадів [77],
І думав, відкіль взявся світ?
А мартопляс кричав, сміявся,
Розказовав і дивувався,
Як добре знав жінок дурить.

Суддя там признавався сміло,
Що з гудзиками за мундир
Таке переоначив діло,
Що, може б, навістив Сибір;
Та смерть ізбавила косою,
Що кат легенькою рукою
Плечей йому не покропив.
А лікар скрізь ходив з ланцетом,
З слабительним і спермацетом
І чванився, як людей морив.

Ласощохлисти походжали,
Всі фертики і паничі,
На пальцях ногтики кусали,
Розприндившись, як павичі;
Все очі вгору піднімали,
По світу нашому вздихали,
Що рано їх побрала смерть;
Що трохи слави учинили,
Не всіх на світі подурили,
Не всім успіли морду втерть.

Моти, картьожники, п'янюги
І ввесь проворний чесний род;
Лакеї, конюхи і слуги,
Всі кухарі і скороход [78],
Побравшись за руки, ходили
І все о плутнях говорили,
Які робили, як жили,
Як паній і панів дурили,
Як по шинках вночі ходили
І як з кишень платки тягли.

Там придзигльованки журились.
Що нікому вже підморгнуть,
За ними більш не волочились,
Тут їх заклекотіла путь;
Баби тут більш не ворожили
І простодушних не дурили.
Які ж дівок охочі бить,
Зубами з серця скреготали,
Що наймички їх не вважали
І не хотіли їм годить.

Еней уздрів свою Дідону,
Ошмалену, мов головня,
Якраз по нашому закону
Пред нею шапочку ізняв:
«Здорова! Глянь... де ти взялася?
І ти, сердешна, приплелася
Із Карфагени аж сюди?
Якого біса ти спеклася,
Хіба на світі нажилася?
Чорт мав тобі десь і стида.

Така смачная молодиця,
І глянь! умерла залюбки...

Рум'яна, повна, білолиця,
Хто гляне, то лизне губки;
Тепер з тебе яка утіха?
Ніхто не гляне і для сміха,
Навік тепер пропала ти!
Я, далебі, в тім не виною,
Що так роз'їхався з тобою,
Мені приказано втекти.

Тепер же, коли хоч, злигаймось
І нумо жить так, як жили,
Тут закурім, заженихаймось,
Не розлучаймось ніколи;
Ходи, тебе я помилую,
Прижму до серця — поцілую...»
Йому ж Дідона наодріз
Сказала: «К чорту убирайся,
На мене більш не женихайся...
Не лізь! Бо розіб'ю і ніс!»

Сказавши, чортзна-де пропала,
Еней не знав, що і робить.
Коли б яга не закричала,
Що довго годі говорить,
То, може б, там і застоявся
І, може, той пори дождався,
Щоб хто і ребра полічив:
Щоб з вдовами не женихався,
Над мертвими не наглумлявся,
Жінок любов'ю не морив.

Еней з Сівіллою попхався
В пекельную подалі глуш;
Як на дорозі повстрічався
З громадою знакомих душ.
Тут всі з Енеєм обнімались,
Чоломкались і ціловались,
Побачивши князька свого;
Тут всяк сміявся, реготався,
Еней до всіх їх доглядався,
Знайшов з троянців ось кого:

Педька, Терешка, Шеліфона,
Панька, Охріма і Харка,
Леська, Олешка і Сізьона,
Пархома, Їська і Феська,

Стецька, Ониська, Опанаса,
Свирида, Лазаря, Тараса,
Були Денис, Остап, Овсій
І всі троянці, що втопились,
Як на човнах з ним волочились,
Тут був Вернигора Мусій.

Жидівська школа завелася,
Великий крик всі підняли,
І реготня де не взялася,
Тут всяку всячину верзли;
Згадали чорт знає колишнє,
Балакали уже і лишнє,
І сам Еней тут розходивсь;
Щось балагурили довгенько,
Хоч ізійшлися і ранепько,
Та пан Еней наш опізнивсь.

Сівіллі се не показалось,
Що так пахолок застоявсь,
Що дитятко так розбрехалось,
Уже і о світі не знавсь;
На його грізно закричала,
Залаяла, запорощала,
Що аж Еней ввесь затрусивсь.
Троянці также всі здригнули
І врозтіч хто куди махнули,
Еней за бабою пустивсь.

Ішли, і як би не збрехати,
Трохи не з пару добрих гін,
Як ось побачили і хати,
І ввесь Плутонів царський дім.
Сівілла пальцем указала
І так Енеєві сказала:
«От тут і пан Плутон живе
Із Прозерпіною своєю,
До їх-то на поклон з гіллею
Тепер я поведу тебе».

І тілько що прийшли к воротам
І в двір пустилися чвалать,
Як баба бридка, криворота [79]:
«Хто йде?» — їх стала окликать.
Мерзенне чудо се стояло
І било під двором в клепало,

Як в панських водиться дворах;
Обмотана вся ланцюгами,
Гадюки вилися клубками
На голові і на плечах.

Вона без всякого обману
І щиро без обиняків
Робила грішним добру шану,
Ремнями драла, мов биків;
Кусала, гризла, бичувала,
Кришила, шкварила, щипала,
Топтала, дряпала, пекла,
Порола, корчила, пиляла,
Вертіла, рвала, шпиговала
І кров із тіла їх пила.

Еней, бідняжка, ізлякався
І ввесь як крейда побілів,
І зараз у яги спитався,
Хто їй так мучити велів?
Вона йому все розказала
Так, як сама здорова знала,
Що в пеклі є суддя Еак [80];
Хоть він на смерть не осуждає,
Та мучити повеліває,
І як звелить — і мучать так.

Ворота сами одчинились,
Не смів ніхто їх задержать,
Еней з Сівіллою пустились,
Щоб Прозерпіні честь оддать
І піднести їй на болячку
Ту суто золоту гіллячку,
Що сильно так вона бажа.
Но к ній Енея не пустили,
Прогнали, трохи і не били,
Бо хиріла їх госпожа.

А далі вперлися в будинки
Підземного сього царя,
Ні гич, ні гариля пилинки,
Було все чисто, як зоря;
Цвяховані були там стіни
І вікна всі з морської піни;
Шумиха, оливо, свинець,
Блищали міді там і криці,

Всі убрані були свїтлиці;
По правді, панський був дворець.

Еней з ягою розглядали
Всі дива там, які були,
Роти свої пороззявляли
І очі на лоби п'яли;
Проміж собою все зглядались —
Всьому дивились, осміхались,
Еней то цмокав, то свистав.
От тут-то душі ликовали,
Що праведно в миру живали,
Еней і сих тут навіщав.

Сиділи руки поскладавши,
Для них все празники були,
Люльки курили, полягавши,
Або горілочку пили,
Не тютюнкову і не пінну,
Но третьопробну, перегінну,
Настояную на бодян;
Під челюстями запікану
І з ганусом, і до калгану,
В ній був і перець, і шапран.

І ласощі все тільки їли,
Сластьони, коржики, стовпці,
Варенички пшеничні білі,
Пухкі з кав'яром буханці;
Часник, рогіз, паслін, кислиці,
Козельці, терн, глід, полуниці,
Крутії яйця з сирівцем;
І дуже вкусную яєшню,
Якусь німецьку, не тутешню,
А запивали все пивцем.

Велике тут було роздолля
Тому, хто праведно живе,
Так, як велике безголов'я
Тому, хто грішну жизнь веде;
Хто мав к чому яку охоту,
Тут утішався тим до поту;
Тут чистий був розгардіяш:
Лежи, спи, їж, пий, веселися,
Кричи, мовчи, співай, крутися,
Рубайсь — так і дадуть палаш.

Не чванились, не величались,
Ніхто не знав тут мудровать,
Крий боже, щоб не догадались
Брат з брата в чім покепковать;
Не сердилися, не гнівились,
Не лаялися і не бились,
А всі жили тут люб'язно;
Тут всякий гласно женихався,
Ревнивих ябед не боявся,
Було вобще все за одно.

Ні холодно було, ні душно,
А саме так, як в сіряках,
І весело, і так не скучно,
На великодніх як святках;
Коли кому що захотілось,
То тут як з неба і вродилось;
От так-то добрі тут жили.
Еней, се зрівши, дивувався
І тут яги своєй спитався,
Які се праведні були.

«Не думай, щоб були чиновні,—
Сівілла сей дала одвіт,—
Або що грошей скрині повні,
Або в яких товстий живіт;
Не ті се, що в цвітних жупанах,
В кармазинах або сап'янах,
Не ті ж, що з книгами в руках,
Не рицарі, не розбишаки,
Не ті се, що кричать: «І паки»,
Не ті, що в золотих шапках [81].

Се бідні нищі, навіжені,
Що дурнями зчисляли їх,
Старці, хромі, сліпорожденні,
З яких був людський глум і сміх;
Се, що з порожніми сумками
Жили голодні під тинами,
Собак дражнили по дворах;
Се ті, що б і г д а с т ь получали,
Се ті, яких випроводжали
В потилицю і по плечах.

Се вдови бідні, безпомощні,
Яким приюту не було;

Се діви чесні, непорочні,
Яким спідниці не дуло;
Се, що без родичів остались...
І сиротами називались,
А послі вбгались і в оклад [82];
Се, що процепту не лупили,
Що людям помагать любили,
Хто чим багат, то тим і рад.

Тут также старшина правдива,—
Бувають всякії пани,—
Но тільки трохи сього дива,
Не кваплятся на се вони!
Бувають військові, значкові [83],
І сотники, і бунчукові [84],
Які правдиву жизнь вели;
Тут люди всякого завіту,
По білому єсть кілько світу,
Которі праведно жили».

«Скажи ж, моя голубко сиза,—
Іще Еней яги спитав.—
Чом батька я свого Анхіза
І досі в вічі не видав?
Ні з грішними, ні у Плутона,
Хіба йому нема закона,
Куда його щоб засадить?»
«Він божої,— сказала,— крові,
І по Венериній любові,
Де схоче, буде там і жить».

Базікавши, зійшли на гору,
На землю сіли оддихать,
І, попотівши саме впору,
Тут прийнялися розглядать,
Анхіза щоб не прогуляти,
Обридло-бо і так шукати;
Анхіз же був тогді внизу
І, походжавши по долині,
Об миленькій своїй дитині
Водив по мізку коверзу.

Як глядь на гору ненароком,
І там свого синка уздрів,
Побіг старий не просто — боком
І ввесь од радості згорів.
Хватавсь з синком поговорити,

О всіх спитатись, розпросити,
І повидатись хоч часок,
Енеєчка свого обняти,
По-батьківськи поцілувати,
Його почути голосок.

«Здоров, синашу, ма дитятко! —
Анхіз Енеєві сказав.—
Чи се ж тобі таки не стидно,
Що довго я тебе тут ждав?
Ходім лишень к моїй господі,
Там поговорим на свободі,
За тебе будем мірковать».
Еней стояв там, мов дубина,
Котилась з рота тільки слина,
Не смів мерця поціловать.

Анхіз, сю бачивши причину,
Чого синочок сумовав,
І сам хотів обнять дитину —
Та ба! уже не в ту попав;
Прийнявсь, його щоб научати
І тайності йому сказати,
Який Енеїв буде плід,
Які діти будуть жваві,
На світі зроблять скільки слави,
Яким-то хлопцям буде дід.

Тогді-то в пеклі в е ч о р н и ц і
Лучились, бачиш, як на те,
Були дівки та молодиці
І там робили не пусте:
У в о р о н а собі іграли,
Весільних пісеньок співали,
Співали тут і колядок;
Палили клоччя, ворожили,
По спині лещатами били,
Загадували загадок.

Тут заплітали джерегелі,
Дробушечки на головах;
Скакали по полу в е г е р і,
В т і с н о ї б а б и по лавках;
А в комин суджених питали [85],
У хатніх вікон підслухали,
Ходили в північ по пусткам,

До свічки ложечки палили,
Щетину із свині шмалили
Або жмурились по куткам.

Сюди привів Анхіз Енея
І між дівок сих посадив;
Як неука і дуралея
Прийнять до гурту їх просив;
І щоб обом їм услужили,
Як знають, так поворожили,
Що стрінеться з його синком:
Чи він хоть трохи уродливий,
К чому і як Еней щасливий,
Щоб всіх спитались ворожок.

Одна дівча була гостренька
І саме ухо прехихе,
Швидка, гнучка, хвистка, порскенька,
Було з диявола лихе.
Вона тут тільки і робила,
Що всім гадала, ворожила,
Могуща в ділі тім була;
Чи брехеньки які сточити,
Кому імення приложити,
То так якраз і додала.

Привідця зараз ся шептуха
І примостилась к старику,
Йому шепнула біля вуха
І завела з ним річ таку:
«Ось я синкові загадаю,
Поворожу і попитаю,
Йому що буде, розкажу;
Я ворожбу такую знаю,
Хоть що, по правді одгадаю,
І вже ніколи не збрешу».

І зараз в горщечок наклала
Відьомських разних-всяких трав,
Які на К о с т я н т и н а рвала,
І те гніздо, що ремез клав:
Васильки, папороть, шевлію,
Петрів батіг і конвалію,
Любисток, просерень, чебрець;
І все се налила водою
Погожою, непочатою,
Сказавши скількось і словець.

Горщок сей черепком накрила,
Поставила його на жар,
І тут Енея присадила,
Щоб огоньок він роздував;
Як розігрілось, зашипіло,
Запарилось, заклекотіло,
Ворочалося зверху вниз,
Еней наш насторочив уха,
Мов чоловічий голос слуха,
Те чує і старий Анхіз.

Як стали роздувать пильніше,
Горщок той дужче клекотав,
Почули голос виразніше,
І він Енею так сказав:
«Енею годі вже журитись,
Од його має розплодитись
Великий і завзятий рід;
Всім світом буде управляти,
По всіх усюдах воювати,
Підверне всіх собі під спід.

І римськії поставить стіни,
В них буде жити, як в раю;
Великі зробить переміни
Во всім окружнім там краю;
Там буде жить та поживати,
Покіль не будуть цілювати
Ноги чиєїсь постола [86]...
Но відсіль час тобі вбираться
І з панотцем своїм прощаться,
Щоб голова тут не лягла».

Сього Анхізу не бажалось,
Щоб попрощатися з синком,
І в голову йому не клалось,
Щоб з ним так бачитись мельком,
Та ба! вже нічим пособити.
Енея треба відпустити,
Із пекла вивести на світ.
Прощалися і обнімались,
Слізьми гіркими обливались,—
Анхіз кричав як в марті кіт.

Еней з Сівіллою старою
Із пекла бігли навпростець;

Синок ворочав головою,
Поки аж не сховавсь отець;
Прийшов к троянцям помаленьку
І крався нишком, потихеньку,
Де їм велів себе пождать.
Троянці покотом лежали
І на дозвіллі добре спали —
Еней і сам уклався спать.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Борщів як три не поденькуєш [87],
На моторошні засердчить;
І зараз тяглом закишкуєш,
І в буркоті закеньдюшить.
Коли ж що напхом з'язикаєш
І в тереб добре зживотаєш,
То на веселі занутрить;
Об лихо вдаром заземлюєш,
І ввесь забуд свій зголодуєш,
І біг до горя зачортить.

Та що абищоти верзлялом,
Не казку кормом солов'ять:
Ось ну, закалиткуй брязкалом,
То радощі заденежать.
Коли давало сп'ятакуєш,
То, може, чуло зновинуєш,
Якщо з тобою спередить:
Куди на плавах човновати,
Як угодити Юнонати
І як Еней замінервить.

Мене за сю не лайте мову,
Не я її скомпоновав;
Сівіллу лайте безтолкову,
Її се мізок змусовав:
Се так вона коверзовала,
Енеєві пророковала,
Йому де поступатись як;
Хотіла мізок закрутити,
Щоб грошей більше улупити,
Хоть бідний був Еней і так.

Та треба з лиха догадаться,
Як прийде узлом до чогось,

А з відьмою не торговаться,
Щоб хлипати не довелось.
Подяковав старую суку
Еней за добрую науку,
Шагів з дванадцять в руку дав.
Сівілла грошики в калитку,
Піднявши пелену і свитку,—
Ізслизла, мов лихий злигав.

Еней, ізбувши сучу бабу,
Якмога швидше на човни,
Щоб не дала Юнона швабу,
Що опинився б в сатани.
Троянці, в човни посідавши
І швидко їх поодпихавши,
По вітру гарно поплили;
Гребли з диявола всі дружно,
Що деяким аж стало душно,
По хвилі весельця гули.

Пливуть — аж вітри забурчали
І закрутили не шутя,
Завили різно, засвистали,
Нема Енееві путя!
І зачало човни бурхати,
То сторч, то набік колихати,
Що враг устоїть на ногах;
Троянці з ляку задрижали,
Як лиху помогти — не знали;
Іграли тільки на зубах.

Як ось став вітер ущухати,
І хвилі трохи уляглись;
Став місяць з хмари виглядати,
І звізди на небі блись-блись!
Агу! Троянцям легше стало,
І тяжке горе з серця спало,
Уже бо думали пропасть.
З людьми на світі так буває:
Коли кого міх налякає,
То послі торба спать не дасть.

Уже троянці вгамовались,
Могоричу всі потягли;
І, мов меньки, повивертались,
Безпечно спати залягли;

Аж ось поромщик їх, проноза,
На землю впав, як міх із воза,
І мов на пуп репетував:
«Пропали всі ми з головами,
Прощаймось з тілом і душами,
Останній наш народ пропав.

Заклятий острів перед нами [88],
І ми його не минемо,
Не пропливем нігде човнами,
А на йому пропадемо;
Живе на острові цариця
Цірцея, люта чарівниця
І дуже злая до людей;
Які лиш не остережуться,
А їй на острів попадуться,
Тих переверне на звірей.

Не будеш тут ходить на парі,
А підеш зараз чотирма.
Пропали! Як сірко в базарі!
Готовте шиї до ярма!
По нашому хохлацьку строю
Не будеш цапом ні козою,
А вже запевне що волом:
І будеш в плузі походжати,
До броваря дрова таскати,
А може, підеш бовкуном.

Лях цвенькати уже не буде,
Загубить чуйку і жупан
І «н е п о з в а л я м» там забуде [89],
А заблеє так, як баран.
Москаль — бодай би не козою
Замекекекав з бородою,
А прусс хвостом не завиляв,
Як, знаєш, лис хвостом виляє,
Як дуже Д о й д а налягає
І як Ч у х р а й угонку дав.

Цесарці ходять журавлями,
Цірцеї служать за гусар
І в острові тім сторожами,
Італіянець же маляр,
Ісквапніший на всякі штуки,
Співак, танцюра на всі руки,

Уміє і чижів ловить,
Сей переряжен в обезяну,
Ошийник носить із сап'яну
І осужден людей смішить.

Французи ж, давнії сіпаки [90],
Головорізи-різники,
Сі перевернуті в собаки,
Чужі щоб гризли маслаки.
Вони і на владику лають,
За горло всякого хватають,
Гризуться і проміж себе;
У них хто хитрий, то і старший,
І, знай, всім наминає парші,
Чуприну всякому скубе.

Повзуть швейцарці черв'яками,
Голландці квакають в багні,
Чухонці лазять мурав'ями,
Пізнаєш жида там в свині.
Індиком ходить там гішпанець,
Кротом же лазить португалець,
Звіркує шведин вовком там,
Датчанин добре жеребцює,
Ведмедем турчин там танцює;
Побачите, що буде нам».

Біду побачив неминучу,
Троянці всі і пан Еней
Зібралися в одну всі кучу
Подумать о біді своєй
І миттю тут уговорились,
Щоб всі хрестились і молились,
Щоб тільки острів їм минуть.
Молебень же втяли Еолу,
Щоб вітрам, по його ізволу,
В другий бік повелів дмухнуть.

Еол молебнем вдовольнився
І вітрів зараз одвернув,
Троянський плав перемінився,
Еней буть звіром увильнув.
Ватага вся повеселіла,
Горілка з пляшок булькотіла,
Ніхто ні каплі не пролив;
Потім взялися за весельця

І пригребнули всі од серця,
Мовби Еней по пошті плив [91].

Еней, по човну походжая,
Роменський тютюнець курив,
На всі чотири розглядая,
Коли б чого не пропустив.
«Хваліте,— крикнув,— братця, бога!
Гребіте дужче якомога,
От Тібр [92] перед носом у нас;
Ся річка Зевсом обіцана
І з берегами нам оддана.
Греби! — от закричу шабас!»

Гребнули раз, два, три, чотири,
Як на! — у берега човни;
Троянці наші чуприндирі
На землю скіць — як там були!
І зараз стали розкладатись,
Копати, строїть, ташоватись,
Мов їм під лагер суд одвів.
Еней кричить: «Моя тут воля,
І кілько оком скинеш поля,
Скрізь геть настрою городів».

Земелька ся була латинська [93],
Завзятий цар в ній був Латин [94];
Старий скупиндя — скурвасинська,
Дрижав, як Каїн, за алтин.
А также всі його підданці
Носили латані галанці,
Дивившись на свого царя;
На гроші там не козиряли,
А в кітьки крашанками грали,
Не візьмеш даром сухаря.

Латин сей, хоть не дуже близько,
А все олімпським був рідня,
Не кланявся нікому низько,
Для його все була бридня.
Меріка, кажуть, його мати,
До Фавна стала учащати
Та і Латина добула.
Латин дочку мав чепуруху,
Проворну, гарну і моргуху,
Одна у нього і була.

Дочка була зальотна птиця
І ззаду, спереду, кругом;
Червона, свіжа, як кислиця,
І все ходила павичом.
Дородна, росла і красива,
Приступна, добра, не спесива,
Гнучка, юрлива, молода;
Хоть хто на неї непароком
Закине молодецьким оком,
То так її і вподоба.

Таке дівча — кусочок ласий,
Заслинишся, як глянеш раз;
Що ваші грецькі ковбаси!
Що ваш первак, грушевий квас!
Завійниця од неї вхопить,
На голову насяде клопіт,
А може, тьохне і не там.
Поставить рогом ясні очі,
Що не доспиш петрівської ночі [95];
Те по собі я знаю сам.

Сусідні хлопці женихались
На гарну дівчину таку,
І сватать деякі питались,
Які хотіли, щоб смаку
В Латиновій дочці добиться,
Царя приданим поживиться,
Геть, геть — і царство за чуб взять.
Но ненечка її Амата
В душі своїй була строката,
Не всякий їй любився зять.

Один був Турн [96], царьок нешпетний,
З Латином у сусідстві жив,
Дочці і матері прикметний,
І ба́тько дуже з ним дружив.
Не в шутку молодець був жвавий,
Товстий, високий, кучерявий,
Обточений, як огірок;
І війська мав свого чимало,
І грошиків таки бряжчало,
Куди не кинь, був Турн царьок.

Пан Турн щось дуже підсипався
Царя Латина до дочки,

Як з нею був, то виправлявся
І піднімавсь на каблучки.
Латин, дочка, стара Амата
Щодень від Турна ждали свата,
Уже нашили рушників
І всяких всячин напридбали,
Які на сватанні давали,
Все сподівались старостів.

Коли чого в руках не маєш,
То не хвалися, що твоє;
Що буде, ти того не знаєш,
Утратиш, може, і своє.
Не розглядівши, кажуть, броду,
Не лізь прожогом перший в воду,
Бо щоб не насмішив людей.
І перше в волок подивися,
Тогді і рибою хвалися,
Бо будеш йолоп, дуралей.

Як пахло сватанням в Латина
І ждали тільки четверга [97],
Аж тут Анхізова дитина
Припленталась на берега
Зо всім своїм троянським плем'ям.
Еней не марно тратив врем'я,
По-молодецьку закурив:
Горілку, пиво, мед і брагу
Поставивши перед ватагу,
Для збору в труби засурмив.

Троянство, знаєш, все голодне
Сипнуло ристю на той клик;
Як галич в врем'я непогодне,
Всі підняли великий крик.
Сивушки зараз ковтонули
По ківшику, і не здригнули,
І докосились до потрав.
Все військо добре убирало,
Аж поза ухами лящало,
Один перед другим хватав.

Вбирали січену капусту,
Шатковану, і огірки
(Хоть се було в час м'ясопусту [98]),
Хрін з квасом, редьку, буряки;

Рябка, тетерю, саламаху —
Як не було — поїли з маху
І всі строщили сухарі;
Що не було, все поз'їдали,
Горілку всю повипивали,
Як на вечері косарі.

Еней оставив із носатку
Було горілки про запас,
Но клюкнув добре по порядку,
Розщедрився, як бува у нас,
Хотів послідним поділитись,
Щоб до кінця уже напитись,
І добре цівкою смикнув;
За ним і вся його голота
Тягла, поки була охота,
Що деякий і хвіст надув.

Барильця, пляшечки, носатку,
Сулії, тикви, боклажки —
Все висушили без остатку,
Посуду потовкли в шматки.
Троянці з хмелю просипались,
Скучали, що не похмелялись;
Пішли, щоб землю озирать,
Де їм показано селитись,
Жить, будоватися, женитись,
І щоб латинців розпізнать.

Ходили там чи не ходили,
Як ось вернулись і назад
І чепухи нагородили,
Що пан Еней не був і рад.
Сказали: «Люди тут бормочуть,
Язиком дивним нам сокочуть,
І ми їх мови не втнемо;
Слова свої на у с кончають,
Як ми що кажем їм — не знають,
Між ними ми пропадемо».

Еней тут зараз взяв догадку,
Велів побігти по дяків,
Купить П і я р с ь к у ю граматку[22],
Полуставців, октоїхів;
І всіх зачав сам мордовати,
Поверху, по словам складати

Латинськую т м у, м н у, з д о, т л о[100];
Троянське плем'я все засіло
Коло книжок, що аж потіло,
І по-латинському гуло.

Еней від них не одступався,
Тройчаткою всіх приганяв;
І хто хоть трохи ліновався,
Тому с у б і т к и і давав[101].
За тиждень так лацину взнали,
Що вже з Енеєм розмовляли
І говорили все на у с:
Енея звали Е н е у с о м,
Уже не паном — д о м і н у с о м,
Себе ж то звали — т р о я н у с.

Еней троянців похваливши,
Що так лацину поняли,
Сивушки в кубочки наливши,
І могорич всі запили.
Потім з десяток щомудріших,
В лацині щонайрозумніших,
З ватаги вибравши якраз,
Послав послами до Латина
Од імені свого і чина,
А з чим послав, то дав приказ.

Посли, прийшовши до столиці,
Послали до царя сказать,
Що до його і до цариці
Еней прислав поклон оддать
І з хлібом, з сіллю і з другими
Подарками предорогими,
Щоб познакомитись з царем;
І як доб'ється панської ласки
Еней-сподар і князь троянський,
То прийде сам в царський терем.

Латину тільки що сказали,
Що од Енея єсть посли,
І з хлібом, з сіллю причвалали,
Та і подарки принесли,
Хотять Латину поклониться,
Знакомитись і подружиться,
Як тут Латин і закричав:
«Впусти! Я хліба не цураюсь

І з добрими людьми братаюсь.
От на ловця звір наскакав!»

Велів тут зараз прибирати
Світлиці, сіни, двір мести;
Клечання по двору саджати,
Шпалерів разних нанести
І вибивать царськую хату;
Либонь, покликав і Амату,
Щоб і вона дала совіт,
Як лучче, краще прибирати,
Де, як коврами застилати
І підбирать до цвіту цвіт.

Послав гінця до богомаза,
Щоб мальования накупить,
І также розного припаса,
Щоб що було і їсть і пить.
Вродилось ренське з курдимоном
І пиво чорнеє з лимоном,
Сивушки же трохи не з спуст;
Де не взялись воли, телята,
Барани, вівці, поросята;
Латин прибравсь, мов на запуст.

Ось привезли і мальования [102]
Роботи первійших майстрів,
Царя Гороха [103] панования,
Патрети всіх богатирів:
Як Александр цареві Пору [104]
Давав із військом добру хльору;
Чернець Мамая як побив [105];
Як Муромець Ілля [106] гуляє,
Як б'є половців, проганяє,—
Як Переяслів боронив;

Бова з Полканом [107] як водився,
Один другого як вихрив;
Як Соловей-харциз [108] женився,
Як в Польщі Желізняк ходив [109].
Патрет був француза Картуша [110],
Против його стояв Гаркуша [111],
А Ванька-каїн [112] впереді.
І всяких всячин накупили,
Всі стіни ними обліпили;
Латин дививсь їх красоті!

Латин, так дома спорядивши,
Кругом все в хатах оглядав,
Світелки, сіни обходивши,
Собі убори добирав:
Плащем з клейонки обвернувся,
Циновим гудзем застебнувся,
На голову взяв капелюх;
Набув на ноги кинді нові
І рукавиці взяв шкапові,
Надувсь, мов на огні лопух.

Латин як цар в своїм наряді
Ішов в кругу своїх вельмож,
Которі всі були в параді,
Надувшись всякий з них, як йорж.
Царя на дзиглик посадили,
А сами мовчки одступили
Від покуття аж до дверей.
Цариця ж сіла на ослоні,
В єдамашковому шушоні,
В кораблику із соболей.

Дочка Лавися-чепуруха
В німецькім фуркальці була,
Вертілась, як в окропі муха,
В верцадло очі все п'яла.
Од дзиглика ж царя Латина
Скрізь прослана була ряднина
До самой хвіртки і воріт;
Стояло військо тут зальотне,
Волове, кінне і піхотне,
І ввесь був зібраний повіт.

Послів ввели к царю з пихою,
Як водилося у латин;
Несли подарки пред собою:
Пиріг завдовжки із аршин,
І солі кримки і бахмутки,
Лахміття розного три жмутки,
Еней Латину що прислав.
Посли к Латину приступились,
Три рази низько поклонились,
А старший рацію сказав:

«Енеус ностер магнус панус[113]
І славний троянорум князь,

Шмигляв по морю, як циганус,
Ад те, о рекс! прислав нунк нас.
Рогамус, доміне Латине,
Нехай наш капут не загине,
Пермітте жить в землі своєй,
Хоть за пекуніі, хоть гратіс,
Ми дяковати будем сатіс
Бенефіценціі твоєй.

О рекс! будь нашим меценатом[114],
І ласкам туам покажи,
Енеусу зробися братом,
О оптіме! не одкажи;
Енеус прінцепс єсть моторний,
Формозус, гарний і проворний,
Побачиш сам інноміне!
Вели акціпере подарки
З ласкавим видом і без сварки,
Що прислані через мене:

Се килим-самольот чудесний,
За Хмеля[115] виткався царя,
Літа під облака небесні,
До місяця і де зоря́;
Но можна стіл ним застилати,
І перед ліжком простилати,
І тарадайку закривать.
Царівні буде він в пригоду,
І то найбільш для того году,
Як заміж прийдеться давать.

Ось скатерть шльонська́я нешпетна,
Її у Липську[116] добули;
Найбільше в тім вона прикметна,
На стіл як тільки настели
І загадай якої страви,
То всякі вродяться потрави,
Які на світі тільки єсть:
Пивце, винце, медок, горілка,
Рушник, ніж, ложка і тарілка,
Цариці мусим сю піднесть.

А се сап'янці-самоходи,
Що в них ходив іще Адам;
В старинніі пошиті годи,
Не знаю, як достались нам;

Либонь, достались од пендосів,
Що в Трої нам утерли носів,
Про те Еней зна молодець;
Сю вещ, як рідку і старинну,
Підносимо царю Латину
З поклоном низьким, на ралець».

Цариця, цар, дочка Лавина
Зглядалися проміж себе,
Із рота покотилась слина,
До себе всякий і гребе,
Які достались їм подарки,
Насилу обійшлось без сварки,
Як ось Латин сказав послам:
«Скажіте вашому Енею,
Латин із цілою сім'єю,
Крий боже, як всі раді вам.

І вся моя маєтність рада,
Що бог вас навернув сюди;
Мні мила ваша вся громада,
Я не пущу вас нікуди;
Прошу Енею покланятись
І хліба-солі не цуратись,
Кусок остатній розділю.
Дочка у мене одиначка,
Хазяйка добра, пряха, швачка,
То, може, і в рідню вступлю».

І зараз попросив до столу
Латин Енеєвих бояр,
Пили горілку до ізволу
І їли бублики, кав'яр;
Був борщ до шпундрів з буряками,
А в юшці потрух з галушками,
Потім до соку каплуни;
З отрібки баба-шарпанина,
Печена з часником свинина,
Крохналь, який їдять пани.

В обід пили заморські вина,
Не можна всіх їх розказать,
Бо потече із рота слина
У декого, як описать:
Пили сикизку, деренівку
І кримську вкусную дулівку,

Що то айвовкою зовуть.
На в і в а т — з мущирів стріляли,
Т у ш — грімко трубачі іграли,
А м н о г о л і т — дяки ревуть!

Латин по царському звичаю
Енею дари одрядив:
Л у б е н с ь к о г о [117] шмат короваю,
Корито о п і ш н я н с ь к и х слив,
Горіхів к и ї в с ь к и х смажених,
П о л т а в с ь к и х пундиків пряжених
І гусячих п'ять кіп яець;
Рогатого скота з Л и п ' я н к и,
Сивухи відер з п'ять Б у д я н к и,
Сто р е ш е т и л і в с ь к и х овець.

Латин старий і полигався
З Енеєм нашим молодцем,
Еней і зятем називався,—
Но діло краситься кінцем!
Еней по щастю без поміхи
Вдавався в жарти, ігри, сміхи,
А о Юноні і забув,
Його котора не любила
І скрізь за ним, де був, слідила,
Нігде од неї не ввильнув.

Ірися цьохля проклятуща,
Завзятіша од всіх брехух,
Олімпська мчалка невсипуща,
Крикливіша із щебетух,
Прийшла, Юноні розказала,
Енея як латинь приймала,
Який між ними есть уклад:
Еней за тестя мав Латина,
А сей Енея як за сина,
І у дочки з Енеєм лад.

«Еге! — Юнона закричала.—
Поганець як же розібрав!
Я нарошно йому спускала,
А він і ноги розіклав!
Ого! провчу я висікаку
І перцю дам йому, і маку,
Потямить, якова-то я.
Проллю троянську кров, латинську,

Вмішаю Турна скурвасинську,
Я наварю їм киселя».

І на! через штафет к Плутону
За підписом своїм приказ,
Щоб фурію він Тезіфону
Послав к Юноні той же час;
Щоб ні в берлині, ні в дормезі,
І ні в ридвані, ні в портшезі,
А бігла б на перекладних [118],
Щоб не було в путі препони,
То б заплатив на три прогони [119],
Щоб на Олімп вродилась вмиг.

Прибігла фурія із пекла,
Яхидніша од всіх відьом,
Зла, хитра, злобная, запекла,
Робила з себе скрізь содом.
Ввійшла к Юноні з ревом, стуком,
З великим треском, свистом, гуком,
Зробила об собі лепорт.
Якраз її взяли гайдуки
І повели в терем під руки,
Хоть так страшна була, як чорт.

«Здорова, люба, мила доню,—
Юнона в радощах кричить.—
До мене швидше, Тезіфоню! —
І цілувать її біжить.—
Сідай, голубко! Як ся маєш?
Чи пса троянського ти знаєш?
Тепер к Латину завітав,
І крутить там, як в Карфагені;
Достанеться дочці і нені,
Латин щоб в дурні не попав.

Ввесь знаєть світ, що я не злобна,
Людей губити не люблю;
Но річ така богоугодна,
Коли Енея погублю.
Зроби ти похорон з весілля,
Задай ти добре всім похмілля,
Хоть би побрали всіх чорти:
Амату, Турна і Латина,
Енея, гадового сина,
Пужни по-своєму їх ти!»

«Я наймичка твоя покорна,—
Ревнула фурія, як грім,—
На всяку хіть твою неспорна,
Сама троянців всіх поїм;
Амату з Туром я з'єднаю
І сим Енея укараю,
Латину ж в тім'я дур пущу;
Побачать то боги і люди,
Що з сватання добра не буде,
Всіх, всіх в шматочки потрощу».

І перекинулась клубочком,
Кіть-кіть з Олімпу, як стріла;
Як йшла черідка вечерочком,
К Аматі шусть — як там була!
Смутна Амата пір'я драла,
Слізки ронила і вздихала,
Що Турн-князьок не буде зять;
Кляла Лавінії родини,
Кляла кумів, кляла хрестини,
Та що ж? — против ріжна не прать

Яга, під пелену підкравшись,
Гадюкой в серце поповзла,
По всіх куточках позвивавшись,
В Аматі рай собі найшла.
В отравлену її утробу
Наклала злості, мовби бобу;
Амата стала не своя;
Сердита лаяла, кричала,
Себе, Латина проклинала
І всім давала тришия.

Потім і Турна навістила
Пресуча, лютая яга;
І із сього князька зробила
Енею лишнього врага.
Турн, по воєнному звичаю,
З горілкою напившись чаю,
Сказать попросту, п'яний спав;
Яга тихенько підступила
І люте снище підпустила,
Що Турн о тім не помишляв.

Йому, бач, сонному верзлося,
Буцім Анхізове дитя
З Лавінією десь зійшлося

І женихалось не шутя:
Буцім з Лависей обнімався,
Буцім до пазухи добрався,
Буцім і перстень з пальця зняв;
Лавися перше мов пручалась,
А послі мов угамовалась,
І їй буцім Еней сказав:

«Лависю, милеє кохання!
Ти бачиш, як тебе люблю;
Но що се наше женихання,
Коли тебе навік гублю?
Рутулець Турн тебе вже свата,
За ним, бач, тягне і Амата,
І ти в йому находиш смак.
До кого хіть ти більшу маєш,
Скажи, кого з нас вибираєш?
Нехай я згину, неборак!»

«Живи, Енеєчку мій милий,—
Царівна сей дала одвіт,—
Для мене завжди Турн остилий,
Очам моїм один ти світ!
Тебе коли я не побачу,
То день той і годину трачу,
Моє ти щастя, животи;
Турн швидше нагло околіє,
Ніж, дурень, мною завладіє,
Я вся — твоя, і пан мій — ти!»

Тут Турн без пам'яті схватився,
Стояв як в землю вритий стовп;
Од злості з хмелю ввесь трусився
І сна од яву не розчовп:
«Кого? — мене; і хто? — троянець!
Голяк, втікач, приплентач, ланець!
Звести? Лавінію однять?
Не князь я — гірше шмаровоза,
І дам собі урізать носа,
Коли Еней Латину зять.

Лавися шмат не для харциза,
Який пройдисвіт єсть Еней;
А то — і ти, голубко сиза,
Ізгинеш од руки моєй!
Я всіх поставлю вверх ногами,

Не подарую вас душами,
А більш Енею докажу.
Латина же, старого діда,
Прижму незгірше, як сусіда,
На кіл Амату посаджу».

І зараз лист послав к Енею,
Щоб вийшов битись сам на сам,
Помірявсь силою своєю,
Достав од Турна по усам;
Хоть на кії, хоть кулаками
Поштурхатись попід боками
Або побитись і на смерть.
А также пхнув він драгомана
І до латинського султана,
Щоб і сьому мордаси втерть.

Яхидна фурія раденька,
Що по її все діло йшло;
До людських бід вона швиденька,
І горе миле їй було.
Махнула швидко до троянців,
Щоб сих латинських постоянців
По-своєму осатанить.
Тогді троящі всі з хортами
Збирались їхать за зайцями.
Князька свого повеселить.

Но «горе грішникові сущу,—
Так київський скубент сказав,—
Благих діл вовся не імущу!»
Хто божії судьби пізнав?
Хто де не дума — там ночує,
Хотів де бігти — там гальмує,
Так грішними судьба вертить!
Троянці сами то пізнали,
З малої речі пострадали,
Як то читатель сам уздрить.

Поблиз троянська кочування
Був на одльоті хуторок,
Було в нім щупле будування,
Ставок був, гребля і садок,
Жила Аматина там нянька,
Не знаю, жінка чи панянка,
А знаю, що була стара,

Скупа, і зла, і воркотуха,
Наушниця і щебетуха,
Давала чиншу до двора:

Ковбас десятків з три Латину,
Лавінії к Петру мандрик,
Аматі в тиждень по алтину,
Три хунти воску на ставник;
Льняної пряжі три півмітки,
Серпанків вісім на намітки
І двісті валяних гнотів.
Латин од няньки наживався,
Зате ж за няньку і вступався,
За няньку хоть на ніж готів.

У няньки був біленький цуцик,
Її він завжди забавляв;
Не дуже простий — родом муцик.
Носив поноску, танцьовав,
І панії лизав од скуки
Частенько ноги скрізь і руки
І тіменици вигризав.
Царівна часто з ним іралась,
Сама цариця любовалась,
А цар то часто годував.

Троянці, в роги затрубивши,
Пустили гончих в чагарі,
Кругом болото обступивши,
Бичами ляскали псарі;
Як тільки гончі заганяли,
Загавкали, заскавучали,
То муцик, вирвавшись надвір,
На голос гончих одізвався,
Чмихнув, завив, до них помчався.
Стременний думав, що то звір.

«Атю його! Гуджга!» — і крикнув,
І з свори поспускав хортів;
Тут муцик до землі прилипнув
І дух від ляку затаїв;
Но пси, донюхавшись, доспіли,
Шарпнули муцика, із'їли
І посмоктали кісточки.
Як вість така дійшла до няньки,
То очі вип'яла, як баньки,
А з носа спали і очки.

Осатаніла вража баба
І крикнула як на живіт,
Зробилась зараз дуже слаба,
Холодний показався піт,
Порвали маточні припадки,
Істерика і лихорадки,
І спазми жили потягли;
Під ніс їй клали асафету,
І теплую на пуп сервету,
Іще клістир з ромну дали.

Як тільки к пам'яті вернулась,
То зараз галас підняла;
До неї челядь вся сунулась
Для дива, як ввесь світ кляла;
Потім, схвативши головешку
І вибравшись на добру стежку,
Чкурнула просто до троян:
Всі курені їх попалити,
Енея заколоть, побити
І всіх троянських бусурман.

За нею челядь покотила,
Схвативши хто що запопав:
Кухарка чаплію вхопила,
Лакей тарілками шпурляв;
З рублем там прачка храбровала,
З дійницей ричка наступала,
Гуменний з ціпом скрізь совавсь;
Тут рота косарів з гребцями
Йшли битись, з косами, з граблями,
Ніхто од бою не цуравсь.

Но у троянського народу
За шаг алтина не проси;
Хто москаля об'їхав зроду?
А займеш — ноги уноси.
Завзятого троянці кшталту,
Не струсять нічийого гвалту
І носа хоть кому утруть;
І няньчину всю рать розбили —
Скалічили, розпотрошили
І всіх в тісний загнали кут.

В сіє-то нещасливе врем'я
І в самий штурхобочний бой,

Троянське і латинське плем'я
Як умивалося мазкой,
Прибіг гінець з письмом к Латину,
Нерадісну привіз новину,
Князь Турн йому війну писав;
Не в пир, бач, запрошав напитись,
А в поле визивав побитись;
Гінець і на словах додав:

«Царю Латине неправдивий!
Ти слово царськеє зламав;
Зате узол дружелюбивий
Навіки з Турном розірвав.
Од Турна шмат той однімаєш
І в рот Енеєві совaєш,
Що Турнові сам обіцав.
Виходь же завтра навкулачки,
Відтіль полізеш, мабуть, рачки,
Бодай і лунь щоб не злизав».

Не так розсердиться добродій,
Коли пан возний позов дасть;
Не так лютує голий злодій,
Коли немає що украсть,
Як наш Латин тут розгнівився
І на гінця сього озлився,
Що губи з серця покусав.
І тільки одповідь мав дати
І гнів царський свій показати,
Посол щоб Турнові сказав,

Як виглянув в вікно зненацька,
Прийшов Латин в великий страх;
Побачив люду скрізь багацько
По улицях і всіх кутках.
Латинці перлися товпами,
Шпурляли вгору всі шапками,
Кричали вголос на ввесь рот:
«Війна! Війна! против троянців,
Ми всіх Енеєвих поганців
Поб'єм — іскореним їх род».

Латин старий був не рубака
І воюватись не любив,
Од слова смерть він, неборака,
Був без душі і мов не жив.

Він стичку тільки мав на ліжку,
Аматі як не грав під ніжку,
І то тогді, як підтоптавсь;
Без того ж завжди був тихенький,
Як всякий дід старий, слабенький,
В чужеє діло не мішавсь.

Латин, і серцем, і душею
Далекий бувши од війни,
Зібравшись з мудростю своєю,
Щоб не попастись в кайдани,
Зізвав к собі панів вельможних,
Старих, чиновних і заможних,
Которих ради слухав сам;
І вислявши геть-преч Амату,
Завів їх всіх в свою кімнату,
Таку сказав річ старшинам:

«Чи ви од чаду, чи з похмілля?
Чи чорт за душу удряпнув?
Чи напились дурного зілля,
Чи глузд за розум завернув?
Скажіть — з чого війна взялася?
З чого ся мисль вам приплелася?
Коли я тішився війной?
Не звір я — людську кров пролити,
І не харциз, людей щоб бити,
Для мене гидкий всякий бой.

І як війну вести без збруї,
Без війська, хліба, без гармат,
Без грошей?.. Голови ви буї!
Який вас обезглуздив кат?
Хто буде з вас провіантмейстер
Або хто буде крігсцальмейстер [120],
Кому казну повірю я?
Не дуже хочете ви битись,
А тільки хочете нажитись,
І буде все біда моя.

Коли сверблять із вас у кого
Чи спина, ребра, чи боки,
Нащо просити вам чужого?
Мої великі кулаки
Почешуть ребра вам і спину;
Коли ж то мало, я дубину
Готов на ребрах сокрушить.

Служить вам рад малахаями,
Різками, кнуттям і киями,
Щоб жар воєнний потушить.

Покиньте ж се дурне юнацтво
І розійдіться по домах,
Панове виборне боярство;
А про війну і в головах
Собі ніколи не кладіте,
А мовчки в запічках сидіте,
Розгадуйте, що їсть і пить.
Хто ж о війні проговориться
Або кому війна приспиться,
Тому дам чортзна-що робить».

Сказавши се, махнув рукою
І зараз сам пішов з кімнат
Бундючно-грізною ходою,
Що всякий був собі не рад.
Пристиджені його вельможі
На йолопів були похожі,
Ніхто з уст пари не пустив.
Не швидко бідні схаменулись
І в ратуш підтюпцем сунулись,
Уже як вечір наступив.

Тут думу довгую держали,
І всяк компоновав своє,
І вголос грімко закричали,
Що на Латина всяк плює,
І на грозьбу не уважає,
Війну з Енеєм начинає,
Щоб некрут зараз набирать;
І не просить щоб у Латина
З казни його ані алтина,
Боярські гроші шафовать.

І так, латинь заворушилась,
Задумав всяк побить троян;
Відкіль та храбрість уродилась
Против Енеєвих прочан?
Вельможі царство збунтовали,
Против царя всіх наущали;
Вельможі! лихо буде вам.
Вельможі! хто царя не слуха,
Таким обрізать ніс і уха
І в руки всіх оддать катам.

О музо, панночко парнаська! [121]
Спустись до мене на часок;
Нехай твоя научить ласка,
Нехай твій шепчеть голосок,
Латинь к війні як знаряджалась,
Як армія їх набиралась,
Який порядок в війську був;
Всі опиши мундири, збрую
І казку мні скажи такую,
Якой іще ніхто не чув.

Бояри вмиг скомпоновали
На аркуш маніхвест, кругом,
По всіх повітах розіслали,
Щоб військо йшло під коругов;
Щоб голови всі обголяли,
Чуприни довгі оставляли,
А ус в півлокоть би тирчав;
Щоб сала і пшона набрали,
Щоб сухарів понапікали,
Щоб ложку, казанок всяк мав,

Все військо зараз розписали
По різним сотням, по полкам,
Полковників понаставляли,
Дали патенти сотникам.
По городам всяк полк назвався,
По шапці всякий розличався,
Вписали військо під ранжир;
Пошили сині всім жупани,
На спід же білії каптани,—
Щоб був козак, а не мугир.

В полки людей розпреділивши,
І по кватирям розвели,
І, всіх в мундири нарядивши,
К присязі зараз привели.
На конях сотники финтили,
Хоруижі усики крутили,
Кабаку нюхав асаул;
Урядники з атаманами
Новими чванились шапками,
І ратник всякий губу дув.

Так вічной пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись [122],
Так просто військо шиковало,

Не знавши: стій, не шевелись;
Так славнії полки козацькі,
Лубенський, Гадяцький, Полтавський [123],
В шапках, було, як мак цвітуть,
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть.

Було тут військо волонтирі,
То всяких юрбиця людей,
Мов запорожці-чуприндирі,
Що їх не втне і Асмодей [124].
Воно так, бачиш, і негарне,
Як кажуть то — нерегулярне,
Та до війни самий злий гад:
Чи вкрасти що, «язик» достати,
Кого живцем чи обідрати,
Ні сто не вдержить їх гармат.

Для сильной армії своєї
Рушниць, мушкетів, оружжин
Наклали повні гамазеї,
Гвинтівок, фузій без пружин,
Булдимок, флинт і яничарок.
А в особливий закамарок
Списів, пік, ратищ, гаківниць.
Були тут страшнії гармати.
Од вистрілу дрижали хати,
А пушкарі то клались ниць.

Жлукта і улики на пушки [125]
Робить галили на захват;
Днища, оснівниці, ветушки
На принадлежность приправлять.
Нужда перемінить закони!
Квачі, помела, макогони
В пушкарське відомство пішли;
Колеса, бендюги, і кари,
І самії церковні мари
В депо пушкарськеє тягли.

Держась воєнного обряду,
Готовили заздалегідь
Багацько всякого снаряду,
Що сумно аж було глядіть.
Для куль — то галушки сушили,

А бомб — то з глини наліпили,
А слив солоних — для картеч;
Для щитів ночви припасали
І дна із діжок вибивали
І приправляли всім до плеч.

Не мали палашів ні шабель,
У них, бач, Тули не було [126];
Не шаблею ж убит і Авель [127] —
Поліно смерть йому дало.
Соснові копистки стругали
І до боків поначепляли
На валяних вірьовочках;
Із лик плетені козубеньки,
З якими ходять по опеньки,
Були, мов суми, на плечах.

Як амуницю спорядили
І насушили сухарів,
На сало кабанів набили,
Взяли подимне [128] од дворів;
Як підсусідків [129] розписали
І виборних поназначали,
Хто тяглий, кінний, хто же піш,
За себе хто, хто на підставу,
В якеє військо, сотню, лаву,
Порядок як завівсь незгірш,

Тогді ну військо муштровати,
Учить мушкетний артикул,
Вперед як ногу викидати,
Ушкварить як на калавур.
Коли пішком — то марш шульгою,
Коли верхом — гляди ж, правою
Щоб шкапа скочила вперед.
Такеє ратнеє фіглярство
Було у них за регулярство
І все Енеєві на вред.

Мов посполитеє рушення [130]
Латина в царстві началось,
Повсюдна муштра та учення,
Все за жолнірство прийнялось.
Дівки на прутах роз'їжджали,
Ціпками хлопців муштровали,
Старі ж учились кидать в ціль.

А баб старих на піч саджали
І на печі їх штурмовали,
Бач, для баталії в примір.

Були латинці дружні люди
І воюватись мали хіть,
Не всі з добра, хто од причуди,
Щоб битися, то рад летіть.
З гаряча часу перші три дні
Зносили всяке збіжжя, злидні
І оддавали все на рать:
Посуду, хліб, одежу, гроші
Своєй отчизни для сторожі,
Що не було де і дівать.

Се поралася так Амата,
К війні латинців підвела;
Смутна була для неї хата,
На улиці все і жила.
Жінки з Аматою з'єднались,
По всьому городу таскались
І підмовляли воювать.
Робили з Турном шури-мури,
І затялись, хоть вон із шкури,
Енеєві дочки не дать.

Коли жінки де замішались
І їм ворочати дадуть,
Коли з розказами втаскались
Та пхикання ще додадуть,
Прощайсь навік тогді з порядком,
Пішло все к чорту неоглядком,
Жінки поставлять на своє.
Жінки! коли б ви більше їли,
А менш пащековать уміли,
Були б в раю ви за сіє.

Як Турн біснується, лютує,
В сусідні царства шле послів,
Чи хто із них не порятує
Против троянських злих синів;
Коли Латин од поєдинків
Сховавсь під спід своїх будинків
І ждав, що буде за кінець;
Коли Юнона скрізь літає,
Всіх на Енея навертає
Весільний збить з його вінець,—

Гуде в Латії дзвін віщовий
І гасло всім к війні дає,
Щоб всяк латинець був готовий
К війні, в яку їх злость веде.
Там крик, тут галас, там клепало,
Тісниться люд і все тріщало.
Війна в кровавих ризах тут;
За нею рани, смерть, увіччя,
Безбожность і безчоловіччя
Хвіст мантії її несуть.

Була в Латії синагога,
Збудована за давніх літ
Для Януса [131], сердита бога,
Который дивних був приміт:
Він мав на голові дві тварі,
Чи гарнії були, чи харі,
Об тім Вергілій сам мовчить;
Но в мирне врем'я запирався,
Коли ж із храму показався,
Якраз війна і закипить.

По дзвону вся латинь сунула
До храму, з криком всі неслись,
І навстіж двері одімкнула,
І Янус вибіг, як харциз.
Воєнна буря закрутила,
Латинське серце замутила,
Завзятість всякого бере;
«Війни, війни!» — кричать, бажають,
Пекельним пламенем палають
І молодеє і старе.

Латинці військо хоть зібрали,
Та треба ж війську должносних,
Які б на щотах класти знали,
Які письменніші із них.
Уже ж се мусить всякий знати,
Що військо треба харчовати,
І воїн без випа — хом'як.
Без битой голої копійки,
Без сей прелесниці-злодійки,
Не можна воювать ніяк.

Були златії дні Астреї [132],
І славний був тогді народ;

Міняйлів брали в казначеї,
А фіглярі писали щот,
К роздачі порції — обтекар;
Картьожник — хлібний добрий пекар,
Гевальдигером [133] — був шинкар,
Вожатими — сліпці, каліки,
Ораторами — недоріки,
Шпигоном — з церкви паламар.

Всього не можна описати,
В Латії що тогді було,
Уже зволялися читати,
Що в голові у них гуло.
К війні хватались, поспішались,
І сами о світі не знались,
І все робили назворот:
Що строїть треба, те ламали,
Що треба кинуть, те ховали,
Що класть в кишеню, клали в рот.

Нехай турбуються латинці,
Готовляться против троян,
Нехай видумують гостинці
Енею нашому в із'ян.
Загляньмо, Турн що коверзує,
Троянцям рать яку готує,
Бо Турн і сам дзіндзівер-зух!
Коли чи п'є — не проливає,
Коли чи б'є — то вже влучає,
Йому людей давить, як мух!

Та й видно, що не був в зневазі,
Бо всі сусідні корольки
По просьбі, мовби по приказі,
Позапаляючи люльки,
Пішли в поход з своїм народом,
З начинням, потрухом і плодом,
Щоб Турнові допомагать:
Не дать Енеєві женитись,
Не дать в Латії поселитись,
К чортам енейців всіх послать.

Не хмара сонце заступила,
Не вихор порохом вертить,
Не галич чорна поле вкрила,
Не буйний вітер се шумить:

Се військо йде всіма шляхами,
Се ратне брязкотить збруями,
В А р д е ю-город [134] поспіша.
Стовп пороху під небо в'ється,
Сама земля, здається, гнеться.
Енею! де тепер душа?

Мезентій [135] наперед тірренський
Пред страшним воїнством гряде,—
Було полковник так Лубенський [136]
Колись к Полтаві полк веде,
Під земляні полтавські вали
(Де шведи голови поклали)
Полтаву-матушку спасать;
Пропали шведи тут прочвари,
Пропав і вал — а булевари
Досталось нам тепер топтать.

За сим на бендюгах плететься
Байстрюк А в е н т і й [137]-попадич,
З своєю челяддю ведеться,
Як з блюдолизами панич.
Знакомого він пана внучок,
Добродій песиків і сучок
І лошаків мінять охоч.
Авентій був розбійник з пупку,
Всіх тормошив, валяв на купку,
Дивився бісом, гадом, сторч.

Тут військо кіннеє валилось
І дуже руччеє було;
Отаман звався Покотиллос,
А асаул Караспуло [138].
Се грецькії проскіноси,
Із Біломор'я все пендоси,
З Мореа [139], Дельта [140], Кефалос [141];
Везли з собою лагомини,
Оливу, мило, риж, маслини,
І к а п а м а, к е б а б к а л о с.

Ц е к у л, пренестський коваленко [142],
В Латію з військом также пхавсь,
Так Сагайдачний з Дорошенком [143]
Козацьким військом величавсь.
Один з бунчуком перед раттю,
Позаду другий п'яну браттю

Донським нагаєм підганяв.
Рядочком їхали гарненько,
З люльок тютюн тягли смачненько.
А хто на конику куняв.

За сими плентавсь розбишака,
Нептунів син, сподар Мезап [144],
До бою був самий собака
І лобом бився так, мов цап.
Боєць, ярун і задирака,
Стрілець, кулачник і рубака,
І дужий був з його хлопак;
В виски, було, кому як впнеться,
Той насухо не оддереться;
Такий ляхам був Желізняк.

Другим шляхом, з другого боку,
Агамемноненко Галес [145]
Летить, мов поспіша до строку
Або к воді гарячий пес;
Веде орду велику, многу
Рутульцеві на підпомогу;
Тут люд був разних язиків:
Були аврунці, сидицяни,
Калесці і ситикуляни [146]
І всяких-разних козаків.

За сими панська дитина,
Тезейович пан Іполит [147],—
Надута, горда, зла личина,
З великим воїнством валить.
Се був панич хороший, повний,
Чорнявий, красний, сладкомовний,
Що й мачуху був підкусив.
Він не давав нікому спуску,
Одних богинь мав на закуску,
Брав часто там, де не просив.

Не можна, далебі, злічити,
Які народи тут плелись,
І на папір сей положити,
Як, з ким, коли, відкіль взялись.
Вергілій, бач, не нам був рівня,
А видно, що начухав тім'я,
Поки дрібненько описав.
Були рутульці і сіканці,

Аргавці, лабики, сакранці,
Були такі, що враг їх зна.

Тут ще наїзниця скакала
І військо немале вела,
Собою всіх людей лякала
І все, мов помелом, мела;
Ся звалась діва-цар Камілла [148],
До пупа жінка, там — кобила,
Кобилячу всю мала стать:
Чотири ноги, хвіст з прикладом,
Хвостом моргала, била задом,
Могла і говорить, і ржать.

Коли чував хто о Полкані,
То се була його сестра;
Найбільш блукали по Кубані,
А рід їх вийшов з-за Дністра.
Камілла — страшна войовниця,
І знахурка, і чарівниця,
І скора на бігу була;
Чрез гори і річки плигала,
Із лука мітко в ціль стріляла,
Багацько крові пролила.

Така-то збірниця валилась,
Енея щоб побити в пух;
Уже Юнона де озлилась,
То там запри кріпкенько дух.
Жаль, жаль Енея-неборака,
Коли його на міль, як рака,
Зевес допустить посадить.
Чи він ввильне од сей напасті,
Побачимо те в п'ятой части,
Коли удасться змайстерить.

ЧАСТИНА П'ЯТА

Біда не по дерев'ях ходить,
І хто ж її не скуштував?
Біда біду, говорять, родить,
Біда для нас — судьби устав!
Еней в біді, як птичка в клітці;
Запутався, мов рибка в сітці;
Терявся в думах молодець.
Ввесь світ, здавалось, зговорився,

Ввесь мир на його напустився,
Щоб розорить його вкінець.

Еней ту бачив страшну тучу,
Що на його війна несла;
В ній бачив гибель неминучу
І мучився страшно, без числа.
Як хвиля хвилю проганяла,
Так думка думку пошибала;
К олімпським руки протягав.
Надеждою хоть підкреплявся,
Но переміни він боявся,
І дух його ізнемогав.

Ні ніч його не вгамовала,
Він о війні все сумовав;
І вся коли ватага спала,
То він по берегу гуляв,
Хоть з горя сильно ізнемігся;
Мов простий, на піску улігся,
Та думка спати не дала.
Скажіть! тогді чи дуже спиться,
Як доля против нас яриться
І як для нас фортуна зла?

О сон! з тобою забуваєм
Все горе і свою напасть;
Чрез тебе сили набираєм,
Без тебе ж мусили б пропасть.
Ти ослабівших укріпляєш,
В тюрмі невинних утішаєш,
Злодіїв снищами страшиш;
Влюбленних ти докупи зводиш,
Злі замисли к добру приводиш,
Пропав — од кого ти біжиш.

Енея мислі турбовали,
Но сон таки своє бере;
Тілесні сили в кім охляли,
В тім дух не швидко, та замре.
Еней заснув і бачить снище:
Пред ним стоїть старий дідище [149],
Обшитий ввесь очеретом;
Він був собі ковтуноватий,
Сідий, в космах і пелехатий,
Зігнувсь, підпершися ціпком.

«Венерин сину! не жахайся.—
Дід очеретяний сказав,—
І в смуток дуже не вдавайся,
Ти гіршії біди видав;
Війни кривавой не страшися,
А на олімпських положися,
Вони все злеє оддалять.
А що мої слова до діла,
Лежить свиня під дубом біла
І тридцять білих поросят.

На тім-то берлозі свиноти
Іул построїть Альбу-град [150],
Як тридесять промчаться годи [151],
З Юноною як зробить лад.
Єднаково ж сам не плошайся,
З аркадянами [152] побратайся,
Вони латинцям вороги;
Троянців з ними як з'єднаєш,
Тогді і Турна осідлаєш,
Все військо виб'єш до ноги.

Вставай, Енею! годі спати,
Вставай і богу помолись,
Мене ти мусиш также знати:
Я Тібр старий! — ось придивись.
Я тут водою управляю,
Тобі я вірно помагаю,
Я не прочвара, не упир.
Тут будеть град над городами,
Поставлено так між богами...»
Сказавши се, дід в воду — нир.

Еней пробуркався, схопився
І духом моторніший став;
Водою тібрською умився,
Богам молитви прочитав.
Велів два човни знаряджати,
І сухарями запасати,
І воїнів туди саджать.
Як млость пішла по всьому тілу:
Свиню уздрів під дубом білу
І тридцять білих поросят.

Звелів їх зараз поколоти
І дать Юноні на обід;

Щоб сею жертвою свиноти
Себе ізбавити од бід.
Потім в човни метнувсь хутенько,
Поплив по Тібру вниз гарненько
К Е в а н д р у помочі просить;
Ліси, вода, піски зумились,
Які се два човни пустились
З одвагою по Тібру плить.

Чи довго плив Еней — не знаю,
А до Евандра він доплив;
Евандр, по давньому звичаю,
Тогді для празника курив,
З аркадянами веселився,
Над варенухою трудився,
І хміль в їх головах бродив;
І тілько що човни уздріли,
То всі злякалися без міри,
Один к троянцям підступив.

«Чи по неволі, чи по волі? —
Кричить аркадський їм горлань.—
Родились в небі ви чи долі?
Чи мир нам везете, чи брань?»
«Троянець я, Еней одважний,
Латинців ворог я присяжний,—
Еней так з човна закричав.—
Іду к Евандру погостити,
На перепутті одпочити,
Евандр цар добрий, я чував».

Евандра син, Паллант [153] вродливий,
К Енею зараз підступив;
Оддав поклон дружелюбивий,
До батька в гості попросив.
Еней з Паллантом обнімався
І в його приязнь застáлявся,
Потім до лісу почвалав,
Де гардував Евандр з попами,
Со старшиною і панами,
Еней Евандрові сказав:

«Хоть ти і грек, та цар правдивий
Тобі латинці вороги;
Я твій товариш буду щирий —
Латинці і мені враги.
Тепер тебе я суплікую

Мою уважить долю злую
І постояти за троян.
Я кошовий Еней троянець,
Скитаюсь по миру, мов ланець,
По всім товчуся берегам.

Прийшов до тебе на одвагу,
Не думавши, як приймеш ти;
Чи буду пити мед чи брагу?
Чи будем ми собі брати?
Скажи, і руку на — в завдаток,
Котора, бач, не трусить схваток
І самих злійших нам врагів.
Я маю храбрую дружину,
Терпівших гіркую годину
Од злих людей і од богів.

Мені найбільше доїдає
Рутульський Турн, собачий син;
І лиш гляди, то і влучає,
Щоб згамкати мене, як блин.
Так лучче в сажівці втоплюся
І лучче очкуром вдавлюся,
Ніж Турнові я покорюсь.
Фортуна не в його кишені;
Турн побува у мене в жмені;
Дай поміч! — я з ним потягнусь».

Евандр мовчав і прислухався,
Слова Енеєві ковтав;
То ус крутив, то осміхався,
Енеєві одвіт сей дав:
«Еней Анхізович, сідайте,
Турбації не заживайте,
Бог милостив для грішних всіх;
Дамо вам війська в підпомогу,
І провіанту на дорогу,
І грошенятк з якийсь міх.

Не поцурайтесь хліба-солі,
Борщу скоштуйте, галушок;
Годуйтесь, кушайте доволі,
А там з труда до подушок.
А завтра, як начне світати,
Готово військо виступати,
Куди ви скажете, в поход;

За мной не буде остановки;
Я з вами не роблю умовки,
Люблю я дуже ваш народ».

Готова страва вся стояла,
Спішили всі за стіл сідать;
Хоть деяка позастивала,
Що мусили підогрівать.
Просілне з ушками, з грінками,
І юшка з хляками, з кишками.
Телячий лизень тут лежав,
Ягни і до софорку кури,
Печені разної три гури,
Багацько ласих тож потрав.

Де їсться смачно, там і п'ється,
Од земляків я так чував;
На ласеє куток найдеться,
Еней з своїми не дрімав.
І правда, гості доказали,
Що жить вони на світі знали:
Пили за жизнь — за упокой;
Пили здоров'я батька з сином,
І голь-голь-голь, мов клин за клином,
Кричать заставив на розстрой.

Троянці п'яні розбрехались
І чванилися без пуття,
З аркадянками женихались,
Хто так, а хто і не шутя.
Евандр точив гостям розкази,
Хвалив Іраклові прокази [154],
Як злого Кака він убив;
Якії Как робив розбої
І що для радості такої
Евандр і празник учредив.

Всі к ночі так перепилися,
Держались ледве на ногах;
І на ніч в город поплелися,
Які іти були в силах.
Еней в керею замотався,
На задвірку хропти уклався,
Евандр же в хату рачки ліз;
І там, під прилавком зігнувшись
І цупко в бурку завернувшись,
Захріп старий во ввесь свій ніс.

Як ніч покрила пеленою
Тверезих, п'яних — всіх людей,
Як хріп Еней од перепою,
Забувши о біді своєй,
Венера без спідниці, боса,
В халатику, простоволоса,
К Вулкану [155] підтюпцем ішла;
Вона тайком к Вулкану кралась,
Неначе з ним і не вінчалась,
Мов жінкой не його була.

А все то хитрость єсть жіноча,
Новинкою щоб підмануть;
Хоть гарна як, а все охоча
Іще гарнішою щоб буть.
Венера пазуху порвала
І так себе підперезала,
Що вся на виставці була;
Косинку нарошно згубила,
Груднину так собі одкрила,
Що всякого б з ума звела.

Вулкан-коваль тогді трудився —
Зевесу блискавку ковав.
Уздрів Венеру, затрусився,
Із рук і молоток упав.
Венера зараз одгадала,
Що в добрий час сюди попала,
Вулкана в губи зараз черк;
На шию вскочила, повисла,
Вся опустилась, мов окисла,
Білки під лоб — і світ померк.

Уже Вулкан розм'як, як кваша,
Венера те собі на ус.
За діло, ну! — бере, бач, наша!
Тепер під його підоб'юсь:
«Вулкасю милий, уродливий!
Мій друже вірний, справедливий!
Чи дуже любиш ти мене?»
«Люблю, люблю, божусь кліщами,
Ковадлом, молотом, міхами,
Все рад робити для тебе».

І прилабузнивсь до Кіпріди [156],
Як до просителя писець.

Їй корчив разні милі види,
Щоби достать собі ралець.
Венера зачала благати
І за Енеєчка прохати,
Вулкан йому щоб допоміг:
Енеєві зробив би збрую
Із сталі, міді, золотую —
Такую, щоб ніхто не зміг.

«Для тебе? — ох, моя ти плітко! —
Вулкан задихавшись сказав.—
Зроблю не збрую, чудо рідко,
Ніхто якого не видав;
Палаш, шишак, панцир зо щитом,
Все буде золотом покрито,
Як тульськії кабатирки;
Насічка з черню, з образками,
І з куншткими, і з словами,
Скрізь будуть брязкальця, дзвінки».

А що ж, не так тепер буває
Проміж жінками і у нас?
Коли чого просити має,
То добрий одгадає час
І к чоловіку пригніздиться,
Прищулиться, приголубиться,
Цілує, гладить, лескотить,
І всі сустави розшрубує,
І мізком так заведеує,
Що сей для жінки все творить.

Венера, в облако обвившись,
Махнула в Пафос [157] оддихать,
Од всіх в світелці зачинившись,
Себе там стала розглядать.
Краси пом'яті розправляла,
В волоссі кудрі завивала,
Ну п'ятна водами мочить.
Венера, як правдива мати,
Для сина рада все оддати,
З Вулканом рада в кузні жить.

Вулкан, до кузні дочвалавши,
Будить зачав всіх ковалів;
Свинець, залізо, мідь зібравши,
Все гріти зараз ізвелів.

Міхи престрашні надимають,
Огонь великий розпаляють,
Пішов тріск, стук од молотів.
Вулкан потіє і трудиться,
Всіх лає, б'є, пужа, яриться,
К роботі приганя майстрів.

І сонце злізло височенько,
Уже час сьомий ранку був;
Уже закушовав смачненько,
Хто добре пінної лигнув;
Уже онагри захрючали,
Ворони, горобці кричали,
Сиділи в лавках крамарі;
Картьожники же спать лягали,
Фіндюрки щоки підправляли,
В суди пішли секретарі.

А наші з хмелю потягались,
Вчорашній мордовав їх чад;
Стогнали, харкали, смаркались,
Ніхто не був і світу рад.
Не дуже рано повставали
І льодом очі протирали,
Щоб освіжитись на часок.
Потім взялись за оковиту
І скликали річ посполиту [158] —
Поставить, як іти в поход.

Тут скілька сотень одлічили
Аркадських жвавих парубків
І в ратники їх назначили,
Дали їм в сотники панів.
Дали значки їм з хоругвою,
Бунчук і бубни з булавою,
Списів, мушкетів, палашів,
На тиждень сала з сухарями,
Барильце з срібними рублями,
Муки, пшона, ковбас, коржів.

Евандр, Палланта підозвавши,
Такі слова йому сказав:
«Я, рать Енею в поміч давши,
Тебе начальником назвав.
А доки в паці будеш грати [159]?
З дівками день і ніч ганяти
І красти голубів у всіх?

Одважний жид грішить і в школі,
Іди лиш послужи на полі;
Ледащо син — то батьків гріх.

Іди служи, годи́ Енею,
Він зна воєнне ремесло;
Умом і храбростю своєю
В опрічнее попав число.
А ви, аркадці,— ви не труси,
Давайте всім і в ніс, і в уси,
Паллант мій ваш єсть атаман.
За його бийтесь, умирайте,
Енеєвих врагів карайте,
Еней мій сват — а ваш гетьман.

А вас, Анхізович, покорно
Прошу Палланта доглядать;
Воно хоть паруб'я, неспорно,
Уміє і склади читать,
Та дурень, молоде, одважне,
В бою як буде необачне,
То може згинуть неборак;
Тогді не буду жить чрез силу,
Живцем полізу я в могилу,
Ізгину, без води мов рак.

Беріте рать, ідіте з богом,
Нехай Зевес вам помага».
Тут частовались за порогом,
Евандр додав такі слова:
«Зайдіть к лідійському народу [160],
Вони послужать вам в пригоду,
На Турна підуть воювать.
Мезентій їх тіснить, зжимає,
На чинш нікого не пускає [161],
Готові зараз бунт піднять».

Пішли, розвивши короговку,
І сльози молодьож лила;
Хто жінку мав, сестру, ятровку,
У інших милая була.
Тогді найбільш нам допікає,
Коли зла доля однімає,
Що нам всього миліше єсть.
За милу все терять готові:
Клейноди, животи, обнови,
Одна дороже милой — честь!

І так, питейним підкрепившись,
Утерли сльози із очей;
Пішли, марш сумно затрубивши,
Перед же вів сам пан Еней.
Їх первий марш був до байраку,
Прийшовши, стали на біваку;
Еней порядок учредив.
Паллант по армії діжурив,
Трудивсь, всю ніч очей не жмурив;
Еней тож по лісу бродив...

Як в північ самую глухую
Еней, лиш тільки мав дрімать,
Побачив хмару золотую,
Свою на хмарі гарну мать.
Венера білолика, красна,
Курносенька, очима ясна
І вся як з кров'ю молоко;
Духи од себе іспускала
І збрую чудную держала,
Явилась так перед синком.

Сказала: «Милий, на, Енею,
Ту збрую, що ковав Вулкан;
Коли себе устроїш нею,
То струсить Турн, Бова, Полкан;
До збруї що не доторкнеться,
Все зараз ламнеться і гнеться,
Її і куля не бере;
Устройсь, храбруй, коли, рубайся
І на Зевеса полагайся,
То носа вже ніхто не втре».

Сказавши, аромат пустила:
Васильки, м'яту і амбре,
На хмарі в Пафос покотила.
Еней же збрую і бере,
Її очима пожирає,
На себе панцир натягає,
Палаш до бока прив'язав;
Насилу щит підняв чудесний,
Не легкий був презент небесний;
Еней роботу розглядав:

На щиті, в самій середині,
Під чернь, з насічкой золотой,

Конала муха в павутині,
Павук торкав її ногой.
Поодаль був малий Телешик [162],
Він плакав і лигав кулешик,
До його кралася змія
Крилатая, з сім'ю главами,
З хвостом в верству, страшна, з рогами,
А звалася Жеретія.

Вокруг же щита на заломах
Найлуччі лицарські діла
Були бляховані в персонах
Іскусно, живо, без числа,
Котигорох, Іван-царевич,
Кухарчич, Сучич і Налетич [163],
Услужливий Кузьма-Дем'ян [164].
Кощій з прескверною ягою [165],
І дурень з ступою новою,
І славний лицар Марципан.

Так пан Еней наш знаряджався,
Щоб дружби Турну доказать;
Напасть на ворогів збирався,
Зненацька копоті їм дать.
Но зла Юнона не дрімає,
Навильот умисли всі знає,
Оп'ять Ірисю посила:
Як можна Турна роздрочити,
Против троянців насталити,
Щоб викоренив їх дотла.

Ірися виль, скользнула з неба,
До Турна в північ шусть в намет;
Він дожидавсь тогді вертепа,
Хлистав з нудьги охтирський мед.
К Лависі од любві був в горі,
Топив печаль в питейном морі.
Так в армії колись велось:
Коли влюбився чи програвся,
То пуншту хлись — судьба, поправся!
Веселлє в душу і влилось!

«А що? — Ірися щебетала.—
Сидиш без діла і клюєш?
Чи се на тебе лінь напала?
Чи все троянцям оддаєш?

Коту гладкому не до мишки;
Не втне, бачу, Панько Оришки!
Хто б сподівавсь, що Турн бабак?
Тобі не хист з Енеєм биться,
Не хист з Лавінією любиться,
Ти, бачу, здатний бить собак.

Правдивий воїн не дрімає,
Без просипу же і не п'є;
Мудрує, дума, розглядає,
Такий і ворогів поб'є.
Ну, к чорту! Швидше охмеляйся,
Збирать союзних поспішайся,
На нову Трою нападі.
Еней в чужих землях блукає,
Дружину в поміч набирає,
Не оплошай тепер: гляди!»

Сказавши, столик ізвалила,
Шкереберть к чорту все пішло;
Пляшки і чарочки побила,
Пропало все, як не було.
Зробився Турн несамовитий,
Ярився, лютував неситий,
Троянської крові забажав.
Всі страсті в голову стовкнулись,
Любов і ненависть прочнулись;
«На штурм, на штурм!» — своїм кричав.

Зібрав і кінних, і піхотних
І всіх для битви шиковав;
І розбишак самих одборних
Під кріпость задирать послав.
Два корпуси докупи звівши,
А на зикратого сам сівши,
На штурм їх не веде, а мчить;
Мезап, Галес в другім отряді
Пішли од берега к ограді,
Побить троянців всяк спішить.

Троянці, в кріпості запершись,
Енея ждали вороття;
З нещастям тісно пообтершись,
Біду встрічали мов шутя.
Побачивши ж врагів напори,
У башт прибавили запори
І на валу всі залягли;

В віконця з будок виглядали
І носа вон не виставляли,
Шептались і люльки тягли.

У них поставлено в громаді,
Коли на їх пан Турн напре,
То всім сидіть в своїй ограді,
Нехай же штурмом вал бере.
Троянці так і учинили;
На вал колоддя накотили
І різний приправляли вар:
Олію, дьоготь кип'ятили,
Живицю, оливо топили,
Хто лізтиме, щоб лить на твар.

Турн, в міру к валу приступивши,
Скрізь на зикратому гасав;
Врозсипку кінних розпустивши,
Сам як опарений кричав:
«Сюди, трусливії троянці,
На бой, шкодливії поганці!
Зарились в землю, мов кроти;
Де ваш Еней — жіночий празник?
Пряде з бабами набалдашник!
Не лепсько виглянуть сюди».

І всі його так підкомандні
Кричали, лаяли троян;
Робили глузи їм досадні,
Гірш нівечили, як циган.
Пускали тучами к ним стріли,
А деякі були так смілі,
Що мали перескочить рів.
Троянці уха затикали,
Рутульців лайки не вважали,
Хоч битись всякий з них хотів.

Турн з серця скреготав зубами,
Що в кріпості всі ні гугу;
А стін не розіб'єш лобами,
З посилку гнися хоть в дугу.
Злость, кажуть, сатані сестриця,
Хоть, може, се і небилиця,
А я скажу, що, може, й так:
Од злості Турн те компонує,
Сам чорт заліз в його кабак.

Од злості, Турн, осатанівши,
Велів багаття розводить
І, військо к берегу привівши,
Казав троянський флот спалить.
Всі прийнялися за роботу
(На злеє всякий ма охоту),
Огні помчалися к водам.
Хто жар, хто губку з сірниками,
Хто з головней, хто з фітилями
Погибель мчали кораблям.

Розжеврілось і закурилось,
Блакитне полом'я взвилось;
Од диму сонце закоптилось,
Курище к небу допеслось.
Боги в Олімпі стали чхати;
Турн їм ізволив тимфи дати [166],
Богинь напав від чаду дур;
Дим очі їв, лилися сльози,
З нудьги скакали так, як кози;
Зевес сам був мов винокур.

Венеру ж за душу щипало,
Що з флотом поступили так;
Од жалю серце замирало,
Що сяде син на міль як рак.
В жалю, в сльозах і в гіркім смутку
Богиня сіла в просту будку,
На передку сів Купідон;
Кобила їх везе кривая,
Цібелла [167] де жила старая,
Щоб сій язі оддать поклон.

Цібелла, знають во всіх школах,
Що матір'ю була богів;
Ізмолоду була не промах,
Коли ж як стала без зубів,
То тільки на печі сиділа,
З кулешиком лемішку їла
І не мішалася в діла.
Зевес їй оддавав повагу
І посилав од столу брагу,
Яку Юнона лиш пила.

Венера часто докучала
Зевесу самою бридней,

За те в немилость і попала,
Що нільзя показать очей.
Прийшла Цібеллу умоляти
І мусила їй обіщати
Купити збитню за алтин,
Щоб тільки Зевса умолила,
Вступиться за троян просила,
Щоб флоту не лишився син.

Цібелла же була ласуха,
Для збитню рада хоть на все:
До того ж страшна говоруха,
О всякій всячині несе.
Стягли її насилу з печі,
Взяв Купідон к собі на плечі,
В будинки к Зевсу і поніс.
Зевес, свою уздрівши пеню,
Убгав ввесь оселедець в жменю,
Насупив брови, зморщив ніс.

Цібелла перше закректала,
А послі кашлять начала,
Потім у пелену смаркала
І дух п'ять раз перевела:
«Сатурнович, змилосердися,
За рідную свою вступися! —
Безсмертних смертні не вважають
І тілько що не б'ють, а лають;
Осрамлена моя гора!

Мою ти знаєш гору Іду [168]
І ліс, де з капищем олтар;
За них несу таку обиду,
Якой не терпить твій свинар!
На зруб я продала троянцям,
Твоїм молельщикам, підданцям,
Дубків і сосен строїть флот.
Твої уста судьбам веліли,
Були щоб ідські брусся цілі,
Нетліннії од роду в род.

Зиркни ж тепер на тібрські води,
Дивись, як кораблі горять!
Іх палять Турнові уроди,
Тебе і всіх наскобенять.
Спусти їм — то таке закоять:
І власть твою собі присвоять,

І всім дадуть нам киселя;
Сплюндрують ліс, розриють Іду;
Мене ж, стару, уб'ють, мов гниду,
Тебе прогонять відсіля».

«Та не турбуйтесь, паніматко! —
Зевес з досадою сказав.—
Провчу я всіх — і буде гладко;
Анахтем вічний — Турн пропав!»
Зиркнув, мигнув, махнув рукою
Над Тібром, чудною рікою,
Всі врозтіч кораблі пішли;
Як гуси, в воду поринали,
Із кораблів — сирени [169] стали
І разні пісні підняли.

Рутульське військо і союзне
Дрижало од таких чудес;
Злякалось плем'я все окружне,
Мезап дав драла і Галес.
Пороснули і рутуляни,
Як од дощу в шатер цигани,
А тільки Турн один оставсь.
Утікачів щоб перейняти,
Щоб чудо їм розтолковати,
По всіх усюдах сам совавсь.

«Реб'ятушки! — кричав.— Постійте!
Се ж ласка божая для нас;
Одкиньте страх і не робійте,
Прийшлось сказать Енею: п а с.
Чого огнем ми не спалили,
То боги все те потопили,
Тепер троянці в западні.
Живцем в землі їх загромадим,
Разком на той світ одпровадим,
Богів се воля! Вірте мні».

Великії у страха очі,
Вся рать неслась, хто швидше зміг.
Назад вертатись неохочі,
Всі бігли, аж не чули ніг.
Оставшись, Турн один маячив,
Нікого вкруг себе не бачив,
Стьогнув зикратого хлистом
І шапку на очі насунув,

Во всі лопатки в лагер дунув,
Що коник аж вертів хвостом.

Троянці із-за стін дивились,
Пан Турн як з військом тягу дав;
Перевертням морським чудились,
На добре всяк те толковав.
Но Турнові не довіряли;
Троянці правило се знали:
В війні з врагами не плошай;
Хоть утіка — не все женися,
Хоть мов і трусить — стережися;
Скиксуєш раз — тогді прощай!

Для ночі вдвоє калавури
На всіх поставили баштах,
Ліхтарні вішали на шнури,
Ходили рунди по валах.
В обозі Турна тихо стало,
І тілько-тілько що блищало
Од слабих блідних огоньків.
Враги троянські почивали,
Од трусів вилазки не ждали,
Оставмо ж сих хропти соньків.

У главной башти на сторожі
Стояли Евріал і Низ;
Хоть молоді були, та гожі
І кріпкі, храбрі, як харциз.
В них кров текла хоть не троянська,
Якась чужая — бусурманська,
Та в службі вірні козаки.
Для бою їх спіткав прасунок,
Пішли к Енею на вербунок;
Були ж обидва земляки.

«А що як, викравшись помалу,
Забратися в рутульський стан? —
Шептав Низ в ухо Евріалу.—
То каші наварили б там;
Тепер вони сплять з перепою,
Не дригне ні один ногою,
Хоть всім їм горла переріж.
Я думаю туди пуститься,
Перед Енеєм заслужиться
І сотню посадить на ніж».

«Як? Сам? Мене оставиш? —
Спитався Низа Евріал.—
Ні! Перше ти мене удавиш,
Щоб я од земляка одстав.
Від тебе не одстану зроду,
З тобою рад в огонь і в воду,
На сто смертей піду з тобой.
Мій батько був сердюк [170] опрічний,
Мовляв (нехай покой му вічний):
Умри на полі, як герой».

«Пожди і пальцем в лоб торкнися,—
Товаришеві Низ сказав,—
Не все вперед — назад дивися,
Ти з лицарства глузд потеряв.
У тебе мати єсть старая,
Без сил і в бідності, слабая,
То і повинен жить для ней,
Одна оставшись без приюту,
Яку потерпить муку люту,
Таскавшись між чужих людей!

От я так чисто сиротина,
Росту, як при шляху горох:
Без нені, без отця дитина,
Еней — отець, а неня — бог.
Іду хоть за чужу отчизну,
Не жаль нікому, хоть ізслизну.
А пам'ять вічну заслужу.
Тебе ж до жизні рідна в'яже,
Уб'ють тебе, вона в гріб ляже;
Живи для неї, я прошу».

«Розумно, Низ, ти розсуждаєш,
А о повинності мовчиш,
Которую сам добре знаєш,
Мені ж зовсім другу твердиш;
Де общеє добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинность ісправлять;
Як ми Енею присягали,
Для його служби жизнь оддали,
Тепер не вільна в жизні мать».

«Іноси!» — Низ сказав, обнявшись
Со Евріалом-земляком,
І, за руки любенько взявшись,

До ратуші пішли тишком.
Іул сидів тут з старшиною,
Змовлялись, завтра як до бою
Достанеться їм приступать.
Як ось ввійшли два парубійки,
У брам змінившися од стійки,
І Низ громаді став казать:

«Був на часах я з Евріалом,
Ми пильновали супостат,
Вони тепер всі сплять повалом,
Уже огні їх не горять.
Дорожку знаю я окромну,
В нічну добу, в годину сонну,
Прокрастись можна поуз стан
І донести пану Енею,
Як Турн злий з челяддю своєю
На нас налазить, мов шайтан.

Коли зволяєтесь — веліте
Нам з Евріалом попитать,
Чкурнем — і поки сонце зійде,
Енея мусим повидать».
«Яка ж одвага в смутне врем'я!
Так не пропало наше плем'я?» —
Троянці всі тут заревли;
Одважних стали обнімати,
Їм дяковать і цілувати,
І красовулю піднесли.

Іул, Енеїв як наслідник,
Похвальну рацію сказав;
І свій палаш, що звавсь п о б і д н и к,
До боку Низа прив'язав.
Для милого же Евріала
Не пожалів того кинджала,
Що батько у Дідони вкрав.
І посулив за їх услугу
Землі, овець і дать по плугу,
В чиновні вивесть обіщав.

Сей Евріал був молоденький,
Так годів з дев'ятнадцять мав,
Де усу буть, пушок м'якенький
Біленьку шкуру пробивав;
Та був одвага і завзятий,

Силач, козак лицарковатий,
Но пред Іулом прослізивсь.
Бо з матір'ю він розставався;
Ішов на смерть і не прощався.
Козак природі покорився.

«Іул Енейович, не дайте
Паньматці вмерти од нужди,
Їй будьте сином, помагайте
І заступайте від вражди,
Од бід, напраснини, нападку;
Ви сами мали паніматку,
То в серці маєте і жаль;
Я вам старую поручаю,
За вас охотно умираю»,—
Так мовив чулий Евріал.

«Не бійся, добрий Евріале,—
Іул йому сей дав одвіт,—
Ти служиш нам не за пропале,
На смерть несеш за нас живіт,
Твоїм буть братом не стиджуся
І неню заступать кленуся,
Тебе собою заплачу;
Пайок, одежу і кватиру,
Пшона, муки, яєць і сиру
По смерть в довольстві назначу».

І так одважна наша пара
Пустилася в рутульський стан.
На те і місяць вкрила хмара,
І поле вкрив густий туман.
Було се саме опівночі;
Рутульці спали скільки мочі,
Сивуха сну їм піддала;
Роздігшися, порозкладались,
В безпечності не сподівались
Ні од кого ніяка зла.

І часовії, на мушкетах
Поклавшись, спали на заказ;
Хропли всі п'яні на пікетах,
Тут їх застав послідній час!
Переднюю побивши стражу,
Полізли в стан варити кашу;
Низ тут товаришу сказав:

«Приляж к землі ти для підслуху,
А я задам рутульцям духу,
Гляди, щоб нас хто не спіткав».

Сказавши, першому Раменту [171]
Головку буйную одтяв,
Не дав зробить і тестаменту,
К чортам його навік послав.
Сей на руках знав ворожити,
Кому знав скільки віку жити,
Та не собі він був пророк.
Другим ми часто пророкуєм,
Як знахурі, чуже толкуєм,
Собі ж шукаєм циганок.

А послі Ремових він воїв [172]
По одному всіх подушив
І блюдолизів, ложкомоїв
Впрах, вдребезги перемізжив.
Намацавши ж самого Рема,
Потиснув, мов Хому Ярема,
Що й очі вискочили преч;
Вхвативсь за бороду кудлату
І злому Трої супостату
Макітру одділив од плеч.

Вблизі тут був намет Серрана,
На сього Низ і наскакав;
Він тілько що роздягсь з каптана
І смачно по вечéрі спав.
Низ шаблею мазнув по пупу,
Зад з головою сплющив вкупу,
Що із Серрана вийшов рак;
Бо голова між ніг вплелася,
А задня вгору піднялася;
Умер фігурно неборак!

І Евріал, як Низ возився,
То не гулявши простояв;
Він также к сонним докосився,
Врагів на той світ одправляв.
Колов і різав без розбору,
І як ніхто не мав з ним спору,
То порався, мов в кошарі вовк;
І виборних, і підпомощних,
І простих, і старших вельможних,
Хто не попався, того і товк.

Попався Ретус Евріалу,
Сей не зовсім іще заснув;
Приїхавши од Турна з балу,
Пальонки дома ковтопув,
І тільки-тільки забувався,
Як Евріал к йому підкрався
І просто в рот кинджал уткнув,
І приколов його, як квітку,
Що баби колють на намітку.
Тут Ретус душу ізригнув.

Наш Евріал остервенився,
Забув, що на часок зайшов;
В намет к Мезапу був пустився,
Там, може б, смерть собі найшов;
Но повстрічався з другом Низом,
З запальчивим, як сам, харцизом,
Сей Евріала удержав.
«Покиньмо кров врагам пускати,
Пора нам відсіль уплітати»,—
Низ Евріалові сказав.

Як вовк овець смиренних душить,
Коли в кошару завіта,
Курчатам тхір головки сушить,
Без крику мізок висмокта,
Як, добре врем'я угодивши
І сіркою хлів накуривши,
Без крику крадуть слимаки [173]
Гусей, качок, курей, індиків
У гевалів і амаликів [174],
Що роблять часто і дяки,

Так наші смілії вояки
Тут мовча проливали кров;
Од ней краснілися мов раки
За честь і к князю за любов.
Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат,
Там жизнь — алтин, а смерть — копійка,
Там лицар — всякий парубійка,
Козак там чортові не брат.

Так порався Низ з Евріалом,
Дали рутульцям накарпас,

Земля взялась од крові калом,
Поляк піднявся б по с а м п а с.
Но наші по крові бродили,
Мов на торгу музик водили,
І убирались на простор,
Щоб швидше поспішить к Енею
Похвастать храбростю своєю
І Турнів розказать задор.

Уже із лагеря щасливо
Убрались наші смільчаки;
Раділо серце не трусливо,
Жвяхтіли мокрі личаки.
Із хмари місяць показався,
І од землі туман піднявся,
Все віщовало добрий путь.
Як ось Волсент гульк із долини
З полком латинської дружини.
Біда! Як нашим увильнуть?

Дали якраз до лісу тягу,
Бистріше бігли од хортів;
Спасались бідні на одвагу
Від супостатів, ворогів.
Так пара горличок невинних
Летять спастись в лісах обширних
Од злого кібчика когтей.
Но зло, назначене судьбою,
Слідитиме скрізь за тобою,
Не утечеш за сто морей.

Латинці до лісу слідили
Одважних наших розбишак
І часовими окружили,
Що з лісу не шмигнеш ніяк;
А часть, розсипавшись по лісу,
Піймали одного зарізу,
То Евріала-молодця.
Тогді Низ на вербу збирався,
Як Евріал врагам попався,
Мов між вовків плоха вівця.

Низ — глядь і бачить Евріала,
Що тішаться ним вороги;
Важка печаль на серце пала,
Кричить к Зевесу: «Помоги!»

Коп'є булатне направляє,
В латинців просто посилає,
Сульмону серце пробива;
Як сніп, на землю повалився,
В послідній раз Сульмон зіва.

Вслід з коп'єм стрілу пускає
І просто Тагові в висок;
Душа із тіла вилітає,
На жовтий пада труп пісок.
Волсент утратив воїв пару,
Кленеть невидимую кару
І в ярості як віл реве:
«За кров Сульмонову і Тага
Умреш, проклята упиряга,
За ними вслід пошлю тебе».

І замахнувсь на Евріала,
Щоб знять головку палашем;
Тут храбрість Низова пропала
І серце стало кулішем.
Біжить, летить, кричить щосили:
«П е к к а т у м робиш, ф р а т е р милий [175],
Я с т у л ь т у с, л я т р о, розбишака,
Невинному м о р с задаєш:
Н е к в і с с і м у с і гайдамака.
Постій! Невинную кров ллєш».

Но, замахнувшись, не вдержався,
Волсент головку одчесав;
Головка, мов кавун качався,
Язик невнятно белькотав.
Уста коральні посиніли,
Рум'яні щоки побліднїли,
І білий цвіт в лиці пожовк;
Закрилися і ясні очі,
Покрились тьмою вічной ночі,
Навіки милий глас умовк.

Уздрівши Низ труп Евріала,
Од ярості осатанів;
Всіх злостей випустивши жала,
К Волсенту просто полетів.
Як блискавка проходить тучу,
Він так пробіг врагів між кучу
І до Волсента докосивсь:

Схватив його за чуб рукою,
Меч в серце засадив другою,
Волсент і духу тут пустивсь.

Як іскра, порох запаливши,
Сама з ним вкупі пропада,
Так Низ, Волсентія убивши,
І сам лишився живота;
Бо всі на його і напали,
На смерть звертіли, і зім'яли,
І голову зняли з плечей.
Так кончили жизнь козарлюги,
Зробивши славнії услуги
На вічність пам'яті своєй.

Латинці зараз ізробили
Абияк мари із дрючків;
На них Волсента положили
І понесли до земляків.
А буйні голови поклали
В мішок і теж з собой помчали,
Мов пару гарних дубівок,
Но в лагері найшли різниці,
Лежали битих м'яс копиці,
Печінок, легкого, кишок.

Як тілько що восток зардівся,
Світилка Фебова взійшла,
То Турн тогді уже наївся,
Оп'ять о битві помишляв.
Велів тривогу бить в клепало,
Щоб військо к бою виступало,
Оддать троянцям з баришком
За зроблену вночі потіху;
Для більшого ж з троянців сміху
Велів взять голови з мішком.

Свого ж держася уговору,
Троянці в кріпості сидять,
Забилися, мов миші в нору,
Лукаву кішку як уздрять.
Но дать одпор були готові
І до остатнєй каплі крові
Свою свободу боронить
І нову Трою защищати,
Рутульцям перегону дати
І Турна лютость осрамить.

На перву рутулян попитку
Троянці так дали в одвіт,
Що Турн собі розчухав литку,
Од стиду скорчило живіт.
Звелів з досади, гніву, злості
На глум підняти мертві кості,
На щогли голови наткнуть
Нещасних Низа з Евріалом
Перед самим троянським валом,
Щоб сим врагів своїх кольнуть.

Троянці зараз одгадали,
Чиї то голови стримлять;
Од жалю сльози попускали,
Таких лишившись паруб'ят.
Об мертвих вість скрізь пронеслася,
Вся рать троянська потряслася,
І душі смутку предались.
Як мати вість таку почула,
То тільки вічно не заснула,
Бо зуби у неї стялись.

А одійшовши, в груди билась,
Волосся рвала з голови,
Ревла, щипалася, дрочилась,
Мов ум змішався у вдови:
Побігла з криком вокруг вала,
І голову коли пізнала
Свого синочка Евруся,
То на валу і розпласталась,
Кричала, гедзалась, качалась,
Кувікала, мов порося.

І диким голосом завила:
«О сину! Світ моїх очей!
Чи я ж тебе на те родила,
Щоб згинув ти од злих людей?
Щоб ти мене — стару, слабую,
Завівши в землю сю чужую,
На вічний вік осиротив.
Моя ти радість і одрада,
Моя заслона і ограда,
Мене од всіх ти боронив.

Тепер до кого прихилюся,
Хто злую долю облегчить?

Куди в біді я притулюся?
Слабу ніхто не приглядить!
Тепер прощайте всі поклони,
Що получала во дні óни
Од вдов, дівчат і молодиць
За дивні брови соболині,
За очі ясні соколині,
Що здатний був до вечорниць.

Коли б мені твій труп достати,
І тіло білеє обмить,
І з похороном поховати,
До ями з миром проводить.
О боги! як ви допустили,
Щоб і одинчика убили
І настромили на віху
Його козацькую головку;
Десь світ вертиться сей без толку,
Що тут дають і добрим тьху.

А ви, що Евруся згубили,
Щоб ваш пропав собачий рід!
Щоб ваші ж діти вас побили,
Щоб з потрухом погиб ваш плід!
Ох! Чом не звір я, чом не львиця?
Чом не скажена я вовчиця?
Щоб мні рутульців розідрать,
Щоб серце вирвать з требухою,
Умазать морду їх мазкою,
Щоб маслаки їх посмоктать».

Сей галас і репетовання
Троян всіх в смуток привело;
Плаксивеє з синком прощання
У всіх з очей слізки тягло.
Асканій більше всіх тут хлипав
І губи так собі задрипав,
Що мов на його сап напав.
К старій з поклоном підступивши,
На оберемок ухвативши,
В землянку з валу потаскав.

А тут кричать та в труби сурмлять,
Свистять в свистівки, дмуть в роги,
Квилять, брат брата в батька луплять,
В наскок яряться вороги.

Тут ржання кінське з тупотнею,
Там разний гомін з стукотнею,
Скрізь клопіт, халепа, сто лих!
Так в мідні клекотить гарячий,
Так в кабаці кричить піддячий,
Як кажуть, хоть винось святих.

Гей, музо, панночко цнотлива,
Ходи до мене погостить!
Будь ласкава, будь не спесива,
Дай поміч мні стишок зложить!
Дай поміч битву описати
І про війну так розказати,
Мов твій язик би говорив.
Ти, кажуть, дівка не бриклива,
Але од старості сварлива;
Прости! Я, може, досадив

І в самій речі проступився —
Старою дівчину назвав,
Ніхто з якою не любився,
Не женихавсь, не жартовав.
Ох, скільки муз таких на світі!
Во всякім городі, в повіті!
Укрили б зверху вниз Парнас.
Я музу кличу не такую:
Веселу, гарну, молодую;
Старих нехай брика Пегас [176].

Рутульці дралися на стіни,
Карабкалися, як жуки.
Турн з ярості дрижав і пінив,
Кричить: «Дружненько, козаки!»
В свою троянці также чергу
В одбої поралися зверху,
Рутульців плющили, як мух.
Пускали колоддя, каміння
І враже так товкли насіння,
Що у рутульців хляв і дух.

Турн, бачивши трояп роботу,
Як рать рутульськую трощать,
Як б'ють їх, не жалія поту,
Рутульці, мов в'юни, пищать,
Велів везти зо всіх олійниць,
Де тільки есть, із воскобійниць
Як можна швидше тарани.

Якраз і тарани вродились,
І воскобійники явились,
Примчались духом сатани.

Приставив тарани до брами,
В ворота зачали гатить;
Одвірки затряслись, мов рами,
І снасть од бою вся тріщить.
Турн сили вдвоє прикладає
І тарани сам направляє,
І браму рушити велить.
Упала!.. Стуком оглушила,
Троян багацько подушила,
Турн в кріпость впертись норовить.

Біда троянцям! Що робити?
А муза каже: «Не жахайсь,
Не хист їх Турну побідити,
В чужую казку не мішайсь».
Троянці нап'яли всі жили
Та вмиг пролом і заложили,
І груддю стали боронить;
Рутульці бісом увивались,
Но на пролом не насовались,
А Турн не знав, що і робить.

Троянець Геленор одважний
І як буряк червоний Лик,
Горлань, верлань, кулачник страшний
І щирий кундель-степовик.
Сим двом безділля — всяке горе,
Здавалось по коліна море,
Потіха ж — голови зривать.
Давно їм в голові роїлось
І, мов на поступки, хотілось
Рутульцям перегону дать.

Так Геленор з червоним Ликом,
Роздягшися до сорочок,
Між вештанням, содомом, криком
Пробралися подуть тічок [177].
Рутульців добре тасували
І од рутульців получали
Квитанцію в своїх долгах.
Лик тільки тим і одличився,
Що як до Турна примостився,
То з'їздив добре по зубах.

Но Турн і сам був розбишака
І Лика сплющив в один мах;
Із носа бризнула кабака,
У Турна околів в ногах.
А также пану Геленору
Смертельного дали затьору,
І сей без духу тут оставсь.
Рутульців се возвеселило
І так їх серце ободрило,
Що і негідний скрізь совавсь.

Натиснули і напустились,
Рутульці кинулись на вал,
Троянці, як чорти, озлились,
Рутульців били наповал.
Тріщали кості, ребра, боки,
Летіли зуби, пухли щоки,
З носів і уст юшила кров;
Хто рачки ліз, а хто простягся,
Хто був шкереберть, хто качався,
Хто бив, хто різав, хто колов.

Завзятость всіх опановала,
Тут всякий пінив і яривсь;
Тут лютость всіми управляла,
І всякий до надсаду бивсь.
Лигар ударом макогона
Дух випустив із Емфіона
І сам навіки зуби стяв.
Лутецій б'е Іліонея,
Ціней Арефа, сей Цінея,
Один другого тасовав.

Ремул, рутульської породи,
Троюрідний був Турну сват,
Хвастун і дурень од природи,
Що не робив, то все невлад;
І тут начав щосил кричати,
Троянців лаять, укоряти,
Себе і Турна величать:
«Ага! проклятії поганці,
Недогарки троянські, ланці!
Тепер прийшлось вам погибать.

Ми вас одучим, супостати,
Морити вдов, дурить дівок,

Чужії землі однімати
І шкодити чужий садок.
Давайте вашого гульвісу,
Я вмиг його одправлю к бісу,
І вас подавимо, як мух;
Чого прийшли ви, голодрабці?
Лигать латинськії потапці?
Пождіть — ваш витісним ми дух!»

Іул Енейович, дочувшись
До безтолкових сих річей,
Як шкурка на огні надувшись,
Злость запалала із очей,
Вхопив камінчик — прицілився,
Зажмурив око — приложився
І Ремула по лобу хвись!
Хвастун бездушний повалився,
Іул сердечно взвеселився,
А у троян дух оживився.

Пішли кулачні накарпаси,
В виски і в зуби стусани;
Полізли тельбухи, ковбаси,
Всі пінили, як кабани.
Всі роз'ярились через міру,
По-сербськи величали віру [178];
Хто чим попав, то тим локшив.
Піднявся писк, стогнання, охи,
Враг на врага скакав, мов блохи,
Кусався, гриз, щипав, душив.

Служили у троян два брати,
Із них був всякий Голіаф [179]:
Широкоплечий і мордатий,
І по вівці цілком глитав.
Один дражнився Битіасом,
Із Кочубейським він Тарасом [180]
Коли б заввишки не рівнявсь;
Другий же брат Пандаром звався
І вищий од верстви здавався,
Та в'ялий, мов верблюд, тинявсь.

Два брати, грізні ісполини,
В бою стояли у ворот,
Дрючки держали з берестини
І боронили в кріпость вход.

Вони к землі поприсідали,
Троянці ж в город одступали,
К собі манули рутулян.
Рутульці зрять — навстяж ворота,
Прожогом в кріпость вся піхота
Спішить насісти на троян.

Но хто лиш в город показався,
Того в яєчню і поб'ють;
Битіас з братом управлявся,
Безщадно кров рутульську ллють.
Рутульці з криком в город пруться,
Як од серпа колосся жнуться.
Як над пашней хурчать ціпи,
Так ісполинськії дрючини
Мозчили голови і спини,
І всіх молотять, мов снопи.

Побачив Турн таку проруху,
Од злості ввесь осатанів;
Здригнувсь, мов випив чепуруху,
К своїм на поміч полетів,
Як тільки в кріпость протаскався,
Тузити зараз і прийнявся,
Хто тільки під руку попавсь:
Убив він з Афідном Мерона
І зо всього побіг розгона,
Де Битіас в крові купавсь.

З наскоку тріснув булавою
По в'язах, великан упав,
Об землю вдарившись головою
І кріпость всю поколихав.
Реветь, і душу іспускаєть,
І воздух грімом наполняєть;
На всіх напав великий страх!
Не спас ні рост, ні сила многа,
Пропав Битіас, мов стонога;
І ісполин єсть черв і прах.

Пандар погибель бачив брата,
Злякався, звомпив, замішавсь
І од рутульська стратилата
Якмога швидше убиравсь.
Проміж оселею хилявся,
Тини переступав, ховався

І, щоб од Турна увильнуть,
Ворота зачинив у брами
І завалив їх колоддями,
Хотів од бою оддохнуть.

Но як же сильно удивився,
Як Турна в кріпості уздрів;
Тогді із нужди прибодрився
І злостію ввесь закипів.
«Ага! ти, шибеник, попався,
Без зву к нам в гості нав'язався,—
Пандар до Турна закричав.—
Пожди, от зараз почастую,
Із тебе виб'ю душу злую,
До сього часу храбрував!»

«Ану, прилізь! — Турн одвічає.—
К е л е б е р д я н с ь к а я верства!
Як б'ю я — брат твій тее знає,
Ходи, тобі вкручу хвоста».
Тут Пандар камінь піднімає
І в Турна зо всіх жил пускає,
Нирнув би Турн навіки в ад!
Но де Юнона не взялася
І перед Турном розп'ялася,
Попав богиню камнем влад.

Незриму чує Турн заслону,
Бодриться, скачеть на врага,
На поміч призива Юнону,
Пандара по лобу стьога
І вовся з ніг його зшибає,
До мізку череп розбиває;
Пропав і другий великан!
Така потеря устрашила
І серце бодреє смутила
У самих храбріших троян.

Удачею Турн ободрився,
По всіх усюдах смерть носив;
Як кнур свиріпий, роз'ярився
І без пощади всіх косив.
Розсік надвоє Філаріса,
В яечню розтоптав Галіса,
Кріфею голову одтяв;
Щолкав в виски, штурхав під боки,

І самії кулачні доки
Ховались хто куди попав.

Троянці злеє умишляють,
Щоб преч із кріпості втікать;
Своє лахміття забирають,
Куди удасться тягу дать.
Но їх обозний генеральний [181]
Над всіми остававсь начальний,
Серест вельможний обізвавсь:
«Куди? Вам сорому немає!
Хто чув! Троянець утікає!
Чого наш славний рід дожився!

Один паливода яруе,
А вас тут стільки, боїтесь;
В господі вашій вередує
Рутульський шолудивий пес!
Що скаже світ про нас, трояни?
Що ми шатерники-цигани,
Що ми трусливіші жидів,
А князь наш бідний що помислить?
Адже ж за воїнів нас числить,
За внуків славніших дідів!

Зберіться, Турна окружіте,
Не сто раз можна умирать;
Гуртом, гуртом його напріте,
Од вас він мусить пропадать».
Агу! Троянці схаменулись
Та всі до Турна і сунулись;
Пан Турн тут на слизьку попав!
Виляв, хитрив і увивався,
І тілько к Тібру що добрався,
То в воду стриб — пустився вплав.

ЧАСТИНА ШОСТА

Зевес моргнув, як кріль усами,
Олімп, мов листик, затрусивсь;
Мигнула блискавка з громами,
Олімпський потрух зворушивсь.
Боги, богині і півбоги,
Простоволосі, босоногі,
Біжать в олімпську карвасар [182].

Юпітер, гнівом розпалений,
Влетів до них мов навіжений
І крикнув, як на гончих псар:

«Чи довго будете казитись
І стид Олімпові робить?
Щодень проміж себе сваритись
І смертних з смертними травить?
Поступки ваші всі не божі;
Ви на сутяжників похожі
І раді мордовать людей;
Я вас із неба поспихаю
І до того вас укараю,
Що пасти будете свиней.

А вам, олімпські зубоскалки,
Моргухи, дзиги, фіглярки,
Березової дам припарки,
Що довго буде вам втямки.
Ох, ви на смертних дуже ласі!
Як грек на ніжинські ковбаси,
Все лихо на землі од вас.
Чрез ваші зводні, женихання
Не маю я ушанування;
Я намочу вас в шевський квас.

Або оддам вас на роботу,
Запру в смирительних домах,
Там виженуть із вас охоту
Содомить на землі в людях.
Або я луччу кару знаю,
Ось як богинь я укараю:
Пошлю вас в Запорозьку Січ;
Там ваших каверз не вважають,
Жінок там на тютюн міняють,
Вдень п'яні сплять, а крадуть вніч.

Не ви народ мій сотворили,
Не хист создать вам черв'яка;
Нащо ж людей ви роздрочили?
Вам нужда до чужих яка?..
Божусь моєю бородою
І Гебиною пеленою,
Що тих богів лишу чинів,
Які тепер в війну вплетуться;
Нехай Еней і Турн скубуться,
А ви глядіть своїх чубів».

Венера молодиця сміла,
Бо все з воєнними жила,
І бите з ними м'ясо їла,
І по трахтирах пунш пила;
Частенько на соломі спала,
В шинелі сірій щеголяла,
Походом на візку тряслась;
Манишки офіцерські прала,
З стрючком горілку продавала,
І мерзла вніч, а вдень пеклась.

Венера по-драгунськи сміло
К Зевесу в витяжку іде,
Начавши говорити діло,
Очей з Зевеса не зведе:
«О тату сильний, величавий!
Ти всякий помисл зриш лукавий,
Тебе ніхто не проведе;
Ти оком землю назираєш,
Другим за нами приглядаєш,
Ти знаєш що, і як, і де.

Ти знаєш, для чого троянців
Злим грекам попустив побить;
Енея з пригорщею ланців
Велів судьбам не потопить;
Ти знаєш лучче всіх причину,
Чого Еней приплив к Латину
І біля Тібру поселивсь?
Ти ж словом що определяєш,
Того вовік не одміняєш;
Відкіль же Турн тут притулився?

І що такеє Турн за свято,
Що не вважає і тебе?
Фрігійське плем'я [183] не проклято,
Що всякий єретик скубе;
Твої закони б ісполнялись,
Коли б олімпські не мішались
І не стравляли би людей.
Твоїх приказів не вважають,
Нарошно Турну помагають;
Бо, бач, Венерин син Еней.

Троянців бідних і Енея
Хто не хотів, той не пужав;

Терпіли гірше Прометея [184],
На люльку що огню украв.
Нептун з Еолом з перепросу
Дали такого перечосу,
Що й досі зашпори щемлять.
Другії ж боги... що казати?
Діла їх лучче мусиш знати,
Енея тільки не з'їдять.

О Зевс! О батечку мій рідний!
Огляньсь на плач дочки своєй;
Спаси народ фрігійський бідний,
Він діло єсть руки твоєй.
Як маєш ти кого карати,
Карай мене, карай! Я мати,
Я все стерплю ради дітей!
Услиш Венеру многогрішну!
Скажи мні річ твою утішну:
Щоб жив Іул, щоб жив Еней!»

«Мовчать! Прескверна пащекухо! —
Юнона злобна порощить.—
Фіндюрко, ящірко, брехухо!
Як дам — очіпок ізлетить;
Ти смієш, кошеня мерзенне,
Зевесу доносить на мене,
Щоб тим нас привести в розлад.
За кого ти мене приймаєш?
Хіба ж ти, сучище, не знаєш,
Що Зевс мій чоловік і брат [185]?

Тобі ж, Зевес, скажи, не стидно,
Що пред тобою дрянь і прах
Базіка о богах обидно,
Мудрує о твоїх ділах?..
Який ти світу повелитель
І наш олімпський предводитель,
Коли против фіндюрки пас?..
Всесвітня волоцюга, мерзька,
Нікчемна зводниця цітерська [186]
Для тебе луччая од нас.

А з Марсом чи давно піймавши,
Вулкан їй пелену відтяв [187];
Різками добре одідравши,
Як сучку, в ретязку держав.

Но ти того буцім не знаєш,
Як чесную її приймаєш
І все робить для неї рад.
Вона і Трою розорила,
Вона Дідону погубила;
Но все іде для неї влад.

Де ся підтіпанка вмішалась,
То верб'я золоте росло [188],
Земля б щасливою назвалась,
Коли б таке пропало зло.
Чрез неї вся латинь возстала
І на троян її напала,
І Турн зробився Енею враг.
Не можна бід всіх ізлічити,
Яких успіла наробити
На небі, на землі, в водах.

Тепер же на мене звертає,
Сама наброївши біди;
І так Зевеса умоляє,
Мов тільки вилізла з води [189].
Невинничаєть, мов Сусанна [190],
Незаймана ніколи панна,
Що в хуторі зжила ввесь вік.
Не діждеш з бабкою своєю —
Я докажу твому Енею...
Богиня я! — він чоловік».

Венера лайки не стерпіла,
Юнону стала кобенить;
І перепалка закипіла,
Одна другу хотіла бить.
Богині в гніві также баби
І также на утори слабі,
З досади часом і брехнуть,
І, як перекупки, горланять,
Одна другу безчестять, ганять
І рід ввесь з потрухом кленуть.

«Та цитьте, чортові сороки! —
Юпітер грізно закричав.—
Обом вам обіб'ю я щоки;
Щоб вас, бублейниць, враг побрав!
Не буду вас карать громами,

По п'ятах виб'ю чубуками,
Олімп заставлю вимітать;
Я вас умію усмирити,
Заставлю чесно в світі жити
І зараз дам себе вам знать.

Занишкніть, уха наставляйте
І слухайте, що я скажу;
Мовчіть! Роти пороззявляйте,
Хто писне — морду розміжжу.
Проміж латинців і троянців
І всяких Турнових поганців
Не сікайся ніхто в війну;
Ніхто ніяк не помагайте,
Князьків їх также не займайте,
Побачим, здасться хто кому».

Замовк Зевес, моргнув бровами,
І боги врозтіч всі пішли.
І я прощаюсь з небесами,
Пора спуститись до землі
І стать на Шведську могилу [191],
Щоб озирнуть воєнну силу
І битву вірно описать;
Купив би музі на охвоту,
Щоб кончить помогла роботу,
Бо нігде рифм уже достать.

Турн осушивсь після купання
І ганусною підкрепився,
З намету виїхав зарання,
На кріпость сентябрем дивився.
Трубить в ріжок! — оп'ять тривога!
Кричать, біжать, спішать якмога;
Великая настала січ!
Троянці дуже славно бились,
Рутульці трохи поживились,
Насилу розвела їх ніч.

В сю ніч Еней уже зближався
До городка, що Турн обліг;
З Паллантом в човні частовався,
Поїв всю старшину як міг.
В розказах чванився ділами,
Як храбровав з людьми, з богами,

Як без розбору всіх тузив.
Паллант і сам був зла брехачка,
Язик його тож не клесачка,
В брехні Енею не вступив.

Ану, старая цар-дівице,
Сідая музо, схаменись!
Прокашляйсь, без зубів сестрице,
До мене ближче прихились!
Кажи: якії там прасунки
В Енеєві пішли вербунки,
Щоб против Турна воювать.
Ти, музо, кажуть всі, письменна,
В полтавській школі наученна [192],
Всіх мусиш поіменно знать.

Читайте ж, муза що бормоче:
Що там з Енеєм плив Массик,
Ліштяй, ледащо неробоче,
А сильний і товстий, мов бик.
Там правив каюком Тигренко,
Із С т е х і в к и то шинкаренко,
І вів з собою сто яриг.
Близ сих плили дуби Аванта [193],
Він був страшніший од сержанта,
Бо всіх за все по спині стриг.

Поодаль плив байдак Астура,
Сей лежнем в винницях служив;
На нім була свиняча шкура,
Котору він як плащ носив.
За ним Азіллас плив на барці,
Се родич нашій паламарці,—
Недавно з кошельком ходив;
Но, бач, безокая фортуна
Зробила паном із чупруна
Таких немало бачим див!

А то на легкому дубочку,
Що роззолочений ввесь впрах,
Сидить, розхриставши сорочку,
З турецьким чубуком в зубах?
То Цінаріс, цехмістр картьожний,
Фігляр, обманщик, плут безбожний,
З собой всіх шахраїв веде;

Коли, бач, Турна не здоліють,
То картами уже подіють,

Що між старці Турн попаде.
А то сидить в брилі, в кереї,
З товстою книжкою в руках,
І всім, бач, гонить ахінеї,
І спорить о своїх правах?
То родом з Глухова юриста,
Він має чин канцеляриста
І єсть добродій Купавон.
Щоб з н а ч к о в о г о дослужиться
І на війні чим поживиться,
Вступив в Енеїв легіон.

А то беззубий, говорливий,
Сухий, невірний, як шкелет,
І лисий, і брехун сварливий?
То вихрест із жидів, Авлет.
Недавно на другій женився,
Та, бач, в рахунку помилився,
Із жару в полум'я попав.
Щоб од яги як одв'язатись,
То мусив в військо записатись
І за шпигона на год став.

Іще там єсть до півдесятка,
Но дріб'язок і гольтіпа;
В таких не буде недостатка,
Хоть в день їх згине і копа.
А скільки ж всіх? — того не знаю,
Хоть муза я — не одгадаю,
По пальцям тож не розлічу;
Бігме! На щотах не училась,
Над карбіжем тож не трудилась [194],
Я, що було, те лепечу.

Уже Волосожар [195] піднявся,
Віз на небі вниз повертавсь,
І дехто спати укладався,
А хто під буркой витягавсь.
Онучі інші полоскали,
Другії лежа розмовляли,
А хто прудився у кабиць.
Старші, підпивши, розійшлися

І дома за люльки взялися,
Лежали боком, навзнич, ниць.

Еней один не роздягався,
Еней один за всіх не спав;
Він думав, мислив, умудрявся
(Бо сам за всіх і одвічав),
Як Турна-ворога побити,
Царя Латина ускромити
І успокоїти народ.
В сій думці смутно походжая
І мислю бог зна де літая,
Під носом бачить коровод.

Ні риби то були, ні раки,
А так якби кружок дівчат;
І бовталися, як собаки,
І вголос, як кішки, нявчать.
Еней здригнувсь і одступає
І «Да воскреснеть» [196] вслух читає,
Но сим нітрохи не поміг;
Ті чуда з сміхом, з реготнею
Вхватились за́ поли з матнею,
Еней аж на поміст приліг.

Тогді одна к йому сплигнула,
Так, мов цвіркун або блоха,
До уха самого прильнула,
Мов гадина яка лиха.
«Чи не пізнаєш нас, Енею?
Та ми ж з персоною твоєю
Троянський ввесь возили род;
Ми Ідської гори дубина,
Липки, горішина, соснина,
З яких був зроблений твій флот.

До нас, було, Турн докосився
І байдаки всі попалив.
Та Зевс, спасибі, поспішився,
Як бач, м а в к а м и поробив.
Була без тебе зла година,
Трохи-трохи твоя дитина
Не оддала душі богам.
Спіши свій городок спасати;
Ти мусиш ворогам тьху дати,
Ти сам — повір моїм словам».

Сказавши, за ніс ущипнула;
Еней мов трохи ободрився;
І на других хвостом махнула,
Ввесь флот неначе поспішивсь;
Мавки-бо стали човни пхати,
Путем найлуччим направляти.
І тільки начинався світ,
Еней уздрів свій стан в осаді;
Кричить во гніві і досаді,
Що Турна лусне тут живіт.

А сам, матню прибравши в жменю,
По пояс в воду з човна плиг;
І кличе в поміч гарну неню
І всіх олімпівських богів.
За ним Паллант, за сим вся сволоч
Стриб-стриб з човнів, Енею в помоч,
І тісно строяться на бой.
«Ну, разом! — закричав.— Напрімо!
І недовірків сокрушімо,
Рушайте як один шульгой».

Троянці, з города уздрівши,
Що князь на поміч к ним іде,
Всі кинулись, мов одурівши,
Земля од топотні гуде.
Летять і все перевертають,
Як мух, рутульців убивають,
Сам Турн стоїть ні в сих ні в тих;
Скрізь ярим оком окидає,
Енея з військом уздріває
І репетує до своїх:

«Реб'ята! бийтесь, не виляйте,
Настав тепер-то січі час!
Доми, жінок, батьків спасайте,
Спасайте, любо що для вас!
Ступня не оддавайте даром,
Їх кості загребем тут ралом
Або... но ми храбріші їх!
Олімпські нас не одступились,
Вперед! Троянці щось смутились,
Не жалуйте боків чужих».

Примітя ж Турн гармидер в флоті,
Туда всю силу волоче;

Скрізь йорзає, як чорт в болоті,
І о поживі всім товче.
Построївши рутульців в лаву,
Одборних молодців на славу,
Пустився на союзних вскач.
Кричить, рубає, вередує,
Не б'ється, бач, а мов жартує,
Бо був вертлявий і силач.

Еней пройдисвіт і не промах,
В війні і взріс, і постарів;
Привідця був во всіх содомах,
Ведмедів бачив і тхорів.
Дитина хукає на жижу;
Енею ж дур невдивовижу,
Видав він разних мастаків.
На Турна скоса поглядає
І на рутульців наступає,
Пощупать ребер і боків.

Фарона першого погладив
По тім'ю гострим кладенцем
І добре так його уладив,
Що сей вильнув наверх денцем.
Потім Ліхаса в груди тиснув,
Сей повалився і більш не писнув;
За ним без голови Кісей,
Як міх з пашнею, повалився,
І Фар на тее ж нахопився,
Розплющив і сього Еней.

Еней тут добре колобродив
І всіх на чудо потрошив;
Робив він із людей уродів
І щиро всіх на смерть душив.
Паллант був перший раз на битві,
Кричав, жидки як на молитві,
Аркадян к бою підтруняв,
По фрунту бігав, турбовався,
Плигав, вертівся, ухилявся,
Як огир в стаді, ярував.

Тут Даг, рутулець прелукавий,
Пізнав одразу новичка,
Хотів попробовать для слави,

Паллантові піддать тичка;
Но наш аркадець ухилився,
Рутулець з жизнею простився,
В аркадцях закипіла кров!
Одні других випереджають,
Врагів, як хмиз, трощать, ламають;
Така піддапців єсть любов.

Паллант Евандрович наскоком
Якраз Гібсона і насів,
Шпигнув в висок над правим оком,
Гібсон і дутеля із'їв.
За сим такая ж смертна кара
І лютого постигла Лара[197].
Ось Ретій в бендюгах летить!
Сього Паллант стягнув за ногу,
Ударив, як пузир, об дрогу,
Мазка із трупа капотить.

Ось! ось! яриться, бісом дише!
Агамемноненко Галес
І бистрим бігом все колише,
Неначе в гніві сам Зевес;
Вокруг себе все побиває,
Фарет, з ним збігшись, погибає,
Душі пустився Демоток.
Ладона сплющив, як блощицю,
Кричить: «Палланта-ледащицю
Злигаю я в один ковток».

Паллант, любесенький хлопчина,
Скріпився, стоїть, як твердий дуб,
І жде, яка то зла личина
Йому нам'яти хоче чуб.
Дождавсь — і зо всього розгона
Вліпив такого макогона,
Що пан Галес шкереберть став.
Паллант, його поволочивши,
Потім на горло наступивши,
Всього ногами потоптав.

За сим Авента, пхнувши ззаду,
Поставив раком напоказ;
І тут сього ж понюхав чаду
Одважний парубійка Клавз.

Хто не сусіль, тому кабаки
Давав Паллант і всі бурлаки,
З Аркадії що з ним прийшли.
Побачив Турн собі зневагу,
Не мед дають тут пить, а брагу,
І коси не траву найшли.

Зробився Турн наш бісноватим,
Реве, як ранений кабан;
Гаса, финтить своїм зикратим;
Що ваш против його Полкан!
Простесенько к Палланту мчиться,
Зубами скреготить, яриться
І гамка їсти здалека.
Уже шаблюкою махає,
Коневі к шиї прилягає,
Хитрить, як ловить кіт шпака.

Паллант, мов од хорта лисиця,
Вильнув і обіруч мечем
Опоясав по поясниці,
Що Турн аж поморгав плечем;
І вмиг, не давши схаменутись
Ні головою повернутись,
Стьогнув ще Турна через лоб.
Но Турн байдуже, не скривився,
Бо, бач, булатом весь обшився
І був, як в шкаралупі боб.

Так Турн, Палланта підпустивши,
Зо всіх сил келепом мазнув;
За русі кудрі ухвативши,
Безчувственна з коня стягнув;
Кров з рани джерелом лилася,
В устах і в носі запеклася,
Надвоє череп розвалився;
Як травка, скошеная в полі,
Ув'яв Паллант, судеб по волі,
Сердега в світі не наживсь!

Турн злобно сильною п'ятою
На труп Палланта настоптав,
Ремень з ладункой золотою
З бездушного для себе зняв;
Потім сам на коня схватився,

Над мертвим пастичем глумився
І так аркадянам сказав:
«Аркадці! Лицаря возьміте!
В ралець к Евандру однесіте,
К Енею що в союз пристав».

Таку побачивши утрату,
Аркадці галас підняли,
Клялися учинить одплату,
Хоча би трупом всі лягли;
На щит Паллапта положили,
Комлицькой буркою прикрили,
Із бою потаскали в стан.
О смерті князя всі ридали,
Харциза Турна проклинали.
Та де ж троянський наш султан?

Но що за стук, за гомін чую?
Який гармидер бачу я!
Хто землю так трясе сирую?
І сила там мутить чия?
Як вихрі на пісках бушують,
В порогах води як лютують,
Коли прорватися хотять,
Еней так в лютім гніві рветься,
Одмстить Палланта смерть несеться,
Сустави всі на нім дрижать.

До лясу! Турна розбишаки,
Вам більше рясту не топтать! [198]
Вам дасть Еней міцной кабаки,
Що будете за С т і к с о м чхать.
Еней совавсь як навіжений,
Кричав, скакав, мов віл скажений,
І супротивних потрошив:
Махне мечем — врагів десятки
Лежать, повиставлявши п'ятки;
Так в гніві сильно їх локшив!

В запалі налетів на Мага,
Як на мале курча шулік;
Пропав навік сей Маг бідняга,
Порхне душа на другий бік;
Видючой смерті він боявся,
Енея у ногах валявся,

Просив живцем в неволю взять,
Но сей, коп'ем наскрізь пробивши
І до землі врага пришивши,
Других пустився доганять.

Тут на бігу піймав за рясу
Попа рутульського полку,
Смертельного задавши прасу,
Як пса, покинув на піску.
Погиб тут также храбрий Нума,
Убив Сереста, його кума,
Тарквіту голову одтяв;
Камерта висадив з кульбаки,
Ансура в ад послав по раки,
А Луку пузо розплатав.

Як задавав Еней затьору
Всім супостатам на заказ,
Як всіх калічив без розбору
І убивав по десять враз,
Лігар з Лукуллом поспішають
І в тарадайці напирають
Енея кіньми потоптать.
Но тут їх доля зла наспіла
І душі сих братів із тіла
Пішли к Плутону погулять.

Так наш Еней тут управлявся
І стан свій чистив од врагів;
Прогнавши супостат, зближався
До городка свого валів.
Трояни, вилазку зробивши,
Латинян к чорту протуривши,
З Енеєм вкупу ізійшлись.
Здоровкалися, обнімались,
Розпитовались, цілувались,
А деякі пить прийнялись.

Іул, як комендант ісправний,
Енеєві лепорт подав,
Як військова ватажок начальний
Про все дрібненько розказав.
Еней Іула вихваляє,
Потім до серця прижимає,
Цілує люб'язно в уста.

Енея серце трепетало,
Воно о сині віщовало,
Що він надежда не пуста.

В се врем'я Юпітер, підпивши,
З нудьги до жінки підмощавсь,
І морду на плече склонивши,
Як блазень, чмокавсь та лизавсь;
Щоб більше ж угодить коханці,
Сказав: «Дивися, як троянці
Од Турна врозтіч всі летять,
Венера пас перед тобою:
Од неї краща ти собою,
До тебе всі лапки мостять,

Моє безсмертіє ярує,
Розкошних ласк твоїх бажа;
Тебе Олімп і світ шанує,
Юпітеру ти госпожа.
Захоч — і вродиться все зразу.
Все в світі ждеть твого приказу,
За твій смачний і ласий цмок...»
Сказавши, стиснув так Юпону,
Що трохи не скотились з трону,
А тільки Зевс набив висок.

Юнона, козир-молодиця,
Юпітеру не піддалась,
Бо знала, що стара лисиця
На всякі штуки удалась.
Сказала: «О, очей всіх світе,
Старий олімпський єзуїте!
З медовими річми сховайсь.
Уже мене давно не любиш,
А тільки п'яний і голубиш,
Одсунься геть — не підсипайсь.

Чого передо мной лукавиш,
Не дівочка я в двадцять літ,
І теревені-вені правиш,
Щоб тільки заморочить світ.
Нехай все буде по-твоєму,
Дай тільки Турнові моєму
Хоть трохи на світі пожить,
Щоб міг він з батьком повидаться

І перед смертю попрощаться,
Нехай — не буду більш просить».

Сказавши, в Йовіша[199] вп'ялася
І обняла за поперек,
І так натужно простяглася,
Що світ в очах обох померк.
Розм'як Зевес, як після пару,
І вижлуктив підпінка чару,
На все ізвол Юноні дав.
Юнона в к о т и к а з ним грала,
А в м и ш к и так залескотала,
Що аж Юпітер задрімав.

Олімпськії во всяку пору
І грім пускающий їх пан
Ходили голі без зазору,
Без сорому, на кшталт циган.
Юнона, з неба увильнувши,
І гола, як долоня, бувши,
По-паруб'ячу одяглась;
Кликнувши ж в поміч Асмодея,
Взяла на себе вид Енея,
До Турна просто понеслась.

Тогді пан Турн зіло гнівився
І приступу к собі не мав,
Що у троян не поживився
І тьху Енеєві не дав.
Як ось мара в лиці Енея,
В кереї бідного Сіхея [200],
Явилась Турна задирать:
«Ану лиш, лицарю мізерний,
Злиденний, витязю нікчемний,
Виходь сто лих покуштувать».

Турн — зирк і бачить пред собою
Присяжного свого врага,
Що так не гречі кличе к бою
І явно в труси пострига.
Осатанів і затрусився,
Холодним потом ввесь облився,
Од гніву сумно застогнав.
Напер мару — мара виляє,
Еней од Турна утікає!
І Турн вдогонку поскакав.

Той не втече, сей не догонить,
От тільки-тільки не вшпигне,
Зикратого мечем супонить,
Та ба! мари не підстьобне.
«Та не втечеш,— кричить,— паничу!
Ось зараз я тебе підтичу.
Се не в куклй з Лависей грать:
Тебе я швидко повінчаю
І воронів потішу стаю,
Коли начнуть твій труп клювать».

Мара Енеєва, примчавшись
До моря, де стояв байдак,
Нітрохи не остановлявшись
(Щоб показать великий ляк),
Стрибнула в нього, щоб спастися;
Тут без числа Турн осліпився,
Туди ж в байдак і сам стрибнув,
Щоб там з Енея поглумиться,
Убить його, мазки напиться;
Тогді б Турн первий лицар був!

Тут вмиг байдак заворушився
І сам, одчаливши, поплив,
А Турн скрізь бігав, і храбрився,
І тішився, що врага настиг.
Таку Юнона зливши кулю,
Перевернувшися в зозулю,
Махнула в вирій навпростець.
Турн глядь, аж він уже средь моря,
Трохи не луснув з серця — з горя,
Та мусив плить, де жив отець.

Юнона з Турном як шутила,
Еней про теє ні гугу;
Бо на його туман пустила,
Що був невидим нікому;
І сам нікого тож не бачив,
Но послі, як прозрів, кулачив
Рутулян і других врагів:
Убив Лутага, Лавза, Орсу,
Парфену, Палму витер ворсу,
Згубив багацько ватажків.

Мезентій, ватажок тірренський,
Одважно дуже підступив

І закричав по-бусурменськи,
Що тільки пан Еней і жив!
«Виходь! — кричить.— Тічка подмімо,
Нікого в поміч не просімо,
Годящі парні: ти і я.
Ану!» — і сильно так стовкнулись,
Що трохи в'язи не звихнулись,
Мезентій же упав з коня.

Еней, не милуя чванливих,
В Мезентія всадив палаш;
Дух вискочив в словах лайливих,
Пішов до чорта на шабаш.
Еней побідой утішався,
Зо всіми добре частовався,
Олімпським жертви закурив.
Пили до ночі та гуляли
І п'яні спати полягали,
Еней був п'яний, еле жив.

Уже світовая зірниця
Була на небі, як п'ятак
Або пшенична варяниця,
І небо рділося, мов мак.
Еней троянців в гурт ззиває
І з смутним видом об'являє,
Що мертвих треба поховать;
Щоб зараз прийнялися дружно,
Братерськи і єдинодушно,
Троян убитих зволікать.

Потім Мезентія доспіхи
На пень високий насадив
І се робив не для потіхи,
А Марса щоб удоволив.
Шишак, панцир і меч булатний;
Спис з прапором, щит дуже знатний;
І пень, мов лицар, в збруї був.
Тогді до війська обернувся,
Прокашлявся і раз смаркнувся,
І річ таку їм уджигнув:

«Козацтво! Лицарі! Трояни!
Храбруйте! Наша, бач, бере;
Оце опудало погане

Латинів город оціпре.
Но перше, чим начнем ми битись,
Для мертвих треба потрудитись,
Зробить їх душам упокой;
Імення лицарів прославить,
Палланта к батькові одправить,
Що наложив тут головой».

За сим пішов в курінь просторий,
Де труп царевича лежав,
Над ним аркадський підкоморій [201]
Любистком мухи обганяв.
Троянські плакси тут ридали,
Як на завійницю, кричали,
Еней зарюмав басом сам:
«Гай, гай! — сказав.— Ув'яв мій гайстер!
Який то був до бою майстер.
Угодно, бачу, так богам!»

Звелів носилки з верболозу
І з очерету балдахін
Зготовить тіла для виносу,
Щоб в них Паллант, Евандрів син,
Вельможна, панськая персона
Явилася перед Плутона
Не як абиякий харпак.
Жінки покійника обмили,
Нове убрання наложили,
Запхнули за щоку п'ятак [202].

Як все уже було готово,
Тогді якийсь їх філозоп
Хотів сказать надгробне слово,
Та збився і почухав лоб;
Сказав: «Се мертвий і не дишеть,
Не видить, то есть, і не слишить,
Єй, єй! Уви! оп мертв, амінь!»
Народ від річі умилився
І гірко-гірко прослезився,
І мурмотав: «Паноче, згинь».

Потім Палланта покадили,
К носилкам винесли надвір;
Під балдахіном положили,
Еней тут убивавсь без мір.

Накривши гарним покривалом,
Либонь, тим самим одіялом,
Що од Дідони взяв Еней,
Вмостили воїни на плечі
І помаленьку, по-старечи
Несли в містечко П а л л а н т е й [203].

Як вибрались на чисте поле,
Еней з покійником прощавсь,
Сказав: «О жизнь! Бурхливе море,
Хто цілий на тобі оставсь?
Прости, приятелю любезний,
Оддячу я за вид сей слезний,
І Турн получить з баришком».
Потім Палланту уклонився,
Облобизав і прослезився,
Додому почвалав тишком.

К господі тілько що вернувся
Наш смутний лицар, пан Еней,
Уже в присінках і наткнувся
На присланих к ньому гостей:
Були посли се од Латина,
І всі асесорського чина [204],
Один армейський копитан;
Сей скрізь по світу волочився
І по-фрігійську научився
В посольстві був як драгоман.

Латинець старший по породі
К Енею рацію начав,
І в нашім, значить, переводі
Буцімто ось він що сказав:
«Не ворог, хто уже дублений,
Не супостат, чий труп пікчемний
На полі без душі лежить.
Позволь тіла убитой раті,
Як водиться, землі предати;
Нехай князь милость сю явить».

Еней, к добру з натури склонний,
Сказав послам латинським так [205]:
«Л а т и н у с р е к с есть невгомонний,
А Т у р н у с п е с с і м у с дурак.
І к в а р е воювать вам м е к у м?

Латинуса буть путо цекум,
А вас, сеньйорес, без ума;
Латинусу раз пацем дарє,
Пермітто мертвих поховарє,
І злості корам вас нема.

Один есть Турнус ворог меус,
Сам, ерго, дебет воювать;
Велять так фата, ут Енеус
Вам буде рекс, Аматі зять.
Щоб привести ад фінем беллюм,
Ми зробим з Турнусом дуеллюм,
Про що всіх сангвіс проливать?
Чи Турнус буде, чи Енеус,
Укажеть глядіус, вельдеус,
Латинським сцептро управлять».

Латинські посли взиркнулись,
По серцю їм ся річ була;
Знічев'я трохи схаменулись,
Драисеса смілость тут взяла.
«О князю,— крикнув,— пресловутий!
Великим ти родився бути!
Ми все в Латинові уста
Внесем, дрібнесенько розкажем
І щиро, щиро те докажем,
Що з Турном дружба есть пуста».

І мировую тут зробили
На тиждень, два або і три,
І в договорі положили,
Щоб теслі і другі майстри
Латинські помогли троянам,
Сим ланцям, голякам, прочанам,
Достроїть новий городок;
Щоб нарубать дали сосшини,
Кленків, дубків і берестини,
На крокви годних осичок.

За сим тут началось гуляння
І чарочка пішла кругом;
Розкази, сміхи, обнімання,
Ділились дружно тютюном.
Які пили, які трудились
І над убитими возились;

В лісах же страшна стукотня.
В коротке мировеє врем'я
Латинське і троянське плем'я
Було як близькая рідня.

Тепер би треба описати
Евандра батьківську печаль
І хлипання все розказати,
І крик, і охання, і жаль.
Та ба! Не всякий так змудрує,
Як сам Вергілій намалює,
А я ж до жалю не мастак:
Я сліз і охання боюся
І сам ніколи не журюся;
Нехай собі се піде так.

Як тільки світова зірниця
На небі зачала моргать,
То вся троянськая станиця
Взялася мертвих зволікать.
Еней з Трахоном роз'їжджає,
К трудам дружину понуждає,
Кладуть із мертвих тіл костри;
Соломой їх обволікають,
Олію з дьогтем поливають
На всякий зруб разів по три.

Потім солому підпалили,
І плам'я трупи обняло.
І вічну пам'ять заквилили,
Аж сумно слухати було.
Тут кость, і плоть, і жир шкварчали,
Тут інші смалець істочали,
У інших репався живіт;
Смрад, чад і дим кругом носились,
Жерці найбільше тут трудились,
Ісконебе хаптурний рід.

Другий, товариші і кревні,
Батьки, сини, куми, свати,
На віки вічні незабвенні
А може, хто із суєти
В огонь шпурляли різну збрую [206],
Одежу, обув дорогую,
Шаблі, ладунки, келепи,

Шапки, свитки, кульбаки, троки,
Онучі, постоли, волоки
Шпурлялись, як на тік снопи.

Не тільки в полі так робилось,
В Лавренті [207] сумно тож було:
Багацько трупа там палилось,
Поспульство ж на чім світ ревло.
Там батько сина-парубійку
Оплаковав і кляв злодійку
Війну і ветхого царя;
Тут дівка вельми убивалась,
Що без вінця вдовой осталась,
Утративши богатиря.

Жінки, порозпускавши коси,
Розхристані і без свиток,
Розтрьопані, простоволосі
Галасовали на ввесь рот.
По мертвих жалібно кричали,
По грудях билися, стогнали,
Латинів проклинали рід;
Про Турна ж всі кричали сміло,
Що за своє любовне діло
Погубить даром ввесь нарід.

Дрансес на Турна тут доносить,
Що Турн всім гибелям вина;
Еней на бой його лиш просить,
І так би й кончилась війна.
Но і у Турна був сутяга,
Брехун, юриста, крюк, підтяга,
І діло Турна защищав;
Та і Аматині пролази
Пускали розній розкази,
Щоб Турн ні в чім не уважав.

Як ось од хана Діомида [208]
Латинові прийшли посли,
І із охлявшого їх вида
Не видно, радість щоб несли.
Латин вельможам з старшиною
Велить явитись пред собою,
Що все і сталося якраз;
Послів кликнули до громади,

І, виповнивши всі обряди,
Латин пророк такий приказ:

«Скажи, Венуле нежахливий,
Всю хана Діомида річ,
Здається, був ти не брехливий,
Таким тебе зна наша Січ».
«Підніжок твій я і підданець,
Із слуг твоїх послідній ланець,—
Сказав Венул,— не погнівись!
Мужича правда єсть колюча,
А панська на всі боки гнуча,
І хан сказав так, не сумнись:

Не з мордою Латина битись
Против троянських розбишак;
Вам треба б перше придивитись,
Який то єсть Еней козак!
Під Троєю він дався знати
Нам всім, як взявся рятувати
Богів домашніх і рідню.
Він батька спас в злу саму пору [209],
На плечах зніс на Іду-гору,
Сього не майте за бридню.

Против Енея не храбруйте,
Для нас здається він святим,
І так Латину розтолкуйте,
Щоб лучче помирився з ним.
Гай! гай! де діти єсть такії,
Щоб кудрі батькові сідії
Найвище ставили всього?..
Не ворог я царю Латину,
Но чту Анхізову дитину
І не піду против його.

Прощайте, доміні латинці!
Поклон мій вашому царю;
Возьміть назад свої гостинці,
Одправте їх к богатирю
Енею і просіть покою».
Венул утерся тут рукою
І річі сій зробив кінець.
Збентежила ся річ Латина,
Здавалось, близька зла година,
На лисині трусивсь вінець.

Латин од думки схаменувся,
Олімпським трохи помолившись;
Наморщивсь, сентябрем надувся
І смутно на вельмож дививсь.
«А що? — сказав.— Чи поживились?
От з Діомидом ви носились,
А він вам фигу показав;
Заздалегідь було змовлятись,
Як з пан Енеєм управлятись,
Поки лапок не розіклав.

Тепер не приберу більш глузду,
Як тут сих поселить прочан;
Землі шматок єсть не під нужду,
То їм з угоддями оддам.
Оддам нив'я, і сінокоси,
І риболовні Тібрські коси,
То буде нам Еней сусід;
Коли ж не схоче він остаться,
А пуститься іще таскаться,
То вже ж ізбавимся од бід.

А щоб з Енеєм лад зробити,
Пошлю послів десятків п'ять;
І мушу дари одрядити,
Диковинки коли б достать:
Павидла, сала, осятрини,
Шалевий пояс і люстрини,
Щоб к празнику пошив каптан,
Сап'янці із Торжка новенькі [210],
Мальованії потебеньки,
А путе! як здається вам?»

Дрансес був дивний говоруха,
І Турнові був враг лихий,
Встає, ус гладить, в носі чуха,
Дає одвіт царю такий:
«Латине світлий, знаменитий,
Твоїми мед устами пити!
Всяк тягне в серці за тебе;
Но одізватися не сміють,
Сидять, мовчать, сопуть, потіють,
І всяк мізкує про себе.

Нехай же та личина люта,
Що нас впровадила в війну

І ганьбою до всіх надута,
Походить більш на сатану!
Що стільки болі причинила,
Що стільки люду погубила,
А в смутний час навтікача!
Нехай лиш Турн, що верховодить
І всіх панів за кирпи водить,
З Енеєм порівня плеча.

Нехай оставить нас в свободі,
Нехай царівні дасть покой,
Нехай живе в своїй господі,
А щоб в Латію ні ногой.
А ти, Латине, всіх благіший,
Прибав Енею дар смачніший:
Йому Лавінію оддай.
Сим сватовством нам мир даруєш
І царства рани урятуєш;
Дочці ж з Енеєм буде рай.

Тебе ж прошу я, папе Турне!
Покинь к Лавінії любов
І проясни чоло нахмурне,
Щади латинську нашу кров.
Еней тебе лиш визиває,
А нас, латинців, не займає,
Іди з троянцем потягайсь!
Коли ти храбрий не словами,
Так докажи нам те ділами —
Побить Енея постарайсь».

Од річі сей Турн роз'ярився,
Як втопленик, посинів ввесь;
Дрижали губи, сам дрочився,
Зубами клацав, мовби пес,
Сказав: «О стара пустомеля!
Яхидств і каверз всіх оселя!
І ти тхором мене зовеш!
І небилиці вимишляєш,
Народ лукаво ввесь лякаєш,
На мене ж чортзна-що плетеш.

Що буцім хочу я одтяти
Головку лисую твою;

Та згинь!— не хочу покаляти
Честь богатирську свою.
А ти, Латине милостивий,
Коли такий став полохливий,
Що і за царством байдуже?
Так лізьте ж до Енея раком,
Плазуйте перед сим трояком,
Він мир вам славний устриже.

Коли ж до миру я поміха,
Коли Еней мене бажа
І смерть моя вам єсть потіха,
Моя душа не єсть чужа
Од храбрості і од надії,
Іду, де ждуть мене злодії,
Іду і б'юся з втікачем!
Нехай хоть стане він Б о в о ю,
Не наляка мене собою,
Поміряюсь з його плечем».

Коли в конгресі так тягались,
Еней к Лавренту підступав;
На штурм троянці шиковались,
До бою всякий аж дрижав.
Латин таку почув новинку,
Злякавсь, пустив із рота слинку,
І вся здригнула старшина.
«От вам і мир»,— сказав Турн лютий
І, не терявши ні минути,
Пред військом опинивсь як на!

Оп'ять настав гармидер, лихо;
Народ, як черв, заворушивсь.
То всі кричать, то шепчуть тихо,
Хто лаявся, а хто молився.
Оп'ять війна і різанина,
Оп'ять біда гне в сук Латина,
Сердешний каявсь од душі,
Що тестем не зробився Енею,
І послі б з мирною душею
Лигав потапці і книші.

Турн миттю нарядився в збрую,
Летить, щоб потрошить троян;

І роз'ярив дружину злую
Побить Енеєвих прочан.
Прискочив перше до Камілли,
Як огир добрий до кобили,
І став їй зараз толковать,
Куди їй з військом напирати;
Мессап же мусить підкріпляти
Цариці сей прокляту рать.

Розпорядивши, Турн як треба
Махнув, засаду щоб зробить,
На гору, що торкалась неба,
І щоб фрігійців окружить.
Еней построїв тож отряди,
Де всім назначив для осади
Без одступу на вал іти.
Ідуть, зімкнувшись міцно, тісно,
Ідуть, щоб побідить поспішно
Або щоб трупом полягти.

Троянці сильно наступали
І тиснули своїх врагів,
Не раз латинців проганяли
До самих городських валів.
Латинці также оправлялись
І од троянців одбивались,
Один другого товк на прах;
Тут їх чиновники тузились,
Як півні за гребні возились;
Товклись кулаччям по зубах.

Но як Арунт убив Камілу,
Тогді латинців жах напав,
Утратили і дух, і силу,
Побігли хто куди попав.
Троянці з біглими змішались,
Над їх плечами забавлялись
І задавали всім сто лих.
Ворота в баштах запирали,
Своїх ховатись не пускали,
Бо напустили б і чужих.

Як вість така прийшла до Турна,
То так мерзенно іскривився,
Що твар зробилась нечепурна,

І косо, зашморгом дививсь.
Потім ярує од досади,
Виводить військо із засади
І гору покида, і ліс;
І тільки що спустивсь в долину,
То в тую ж самую годину
Уздрів Енеєвих гульвіс.

Пізнав пан Турн пана Енея,
А Турна тож Еней пізнав;
Вспалали духом Асмодея,
Один другого б розідрав;
Не обійшлося б тут без бою,
Коли б пан Феб од перепою
Заранше в воду не заліз
І не послав на землю ночі;
Тут всіх до сна стулились очі
І всяк уклався горлоріз.

Турн, облизня в бою піймавши,
Зубами з серця скреготав;
Од дуру, що робить не знавши,
Латину з злостію сказав:
«Нехай злиденнії прочани,
Задрипанці твої трояни,
Нехай своїх держаться слов!
Іду з Енеєм поштурхаться,
В моїх проступках оправдаться:
Убить і околіть готов.

Пошлю Енея до Плутона
Або і сам в ад копирсну;
Уже мні жизнь і так солона;
Оддай Енею н а в і с н у...»
«Гай, гай!— Латин тут обізвався.—
Чого ти так розлютовався?
Що ж буде, як розсерджусь я?
Уже мені брехати стидно,
А потаїть — богам обидно,
Святая правда дорога!

Послухай же, судьби єсть воля.
Щоб я дочки не оддавав
За земляка, а то зла доля
Насяде, хто злама устав.

Мене Амата ублагала
І так боки натасовала,
Що я Енею одказав.
Тепер сам мусиш мірковати,
Чи треба жить, чи умирати;
А лучче, якби в ум ти взяв.

І занедбав мою Лависю;
Чи трохи в світі панночок?
Ну, взяв би Муньку або Прісю,
Шатнувсь то в сей, то в той куток:
В Івашки, Мильці, Пушкарівку,
І в Будища, і в Горбанівку[211],
Тепер дівчат хоть гать гати;
Тепер на сей товар не скудно
І замужню украсть не трудно,
Аби по норову найти».

На слово се прийшла Амата
І зараз в Турна і вп'ялась;
Лобзала в губи стратилата
І од плачу над ним тряслась.
«В напасть,— сказала,— не вдавайся
І битися не поспішайся,
Як луснеш ти, то згину я;
Без тебе нас боги покинуть,
Латинці і рутульці згинуть
І пропаде дочка моя».

Но Турн на се не уважає,
І байдуже ні сльоз, ні слов;
Гінця к Енею посилає,
Щоб битись завтра був готов.
Еней і сам трусився до бою,
Щоб сильною своєй рукою
Головку Турну одчесать.
А щоб повірить Турна слову,
Тож посила зробить умову,
Як завтра виставляти рать.

Назавтра, тільки що світало,
Уже народ заворушився;
Все вешталося, все кишало,
На бой дивитись всяк галився.
Межовщики там розміряли,

Кілочки в землю забивали
На знак, де військові стоять.
Жреці молитви зачитали,
Олімпським в жертву убивали
Цапів, баранів, поросят.

Тут військо стройними рядами
В параді йшло, мовби на бой;
В празничній збруї, з прапорами,
Всяк ратник чванився собой.
Обидві армії стояли
На тих межах, що показали;
Між ними був просторий плець.
Народ за військом копошився,
Всяк товпився, всяк ліз, тіснився,
Побоїщу щоб зріть кінець.

Юнона як богиня знала,
Що Турну прийдеться пропасть,
Іще в мізку коверзовала,
Щоб одвернуть таку напасть;
Кликнула мавку вод Ютурну[212]
(Бо ся була сестриця Турну)
І розказала їй свій страх;
Веліла швидше умудриться,
На всякі хитрості пуститься,
Щоб брата не строщили в прах.

Як так на небі дві хитрили,
Тут лагодились два на бой;
Всі за свого богів молили,
Щоб власною своєй рукой
Ізміг врага в яєчню зм'яти.
Рутульці ж стали розмишляти,
Що Турн їх може скиксовать;
Уже заздалегідь смутився,
Іще нічого, а скривився,
Не лучче б бой сей перервать.

На сей то час Ютурна-мавка
В рутульський подоспіла строй
І там вертілася, як шавка,
І всіх скуйовдила собой.
Камерта вид на себе взявши,
Тут всіх учила, толковавши,

Що сором Турна видавать;
Стид всім стоять згорнувши руки,
Як згине Турн, терпіти муки,
Дать шиї в кандали ковать.

Все військо сумно мурмотало,
Сперва тихенько, послі вглас
Гукнули разом: «Все пропало!»
Щоб розмир перервать в той час,
Ютурна фиглі їм робила,
Шпаками кібця затровила,
І заєць вовка покусав.
Такії чуда небувалі
Лаврентці в добре толковали,
Тулумній к битві підтруняв

І перший стрелив на троянців,
Гиллипенка на смерть убив;
А сей був родом із аркадців,
То земляків на гнів підвів.
Отак оп'ять зірвали січу!
Біжать один другому встрічу,
Хто з шаблею, хто з палашем;
Кричать, стріляють, б'ють, рубають,
Лежать, втікають, доганяють;
Все вмиг зробилось кулішем.

Еней, правдивий чолов'яга,
Побачивши такий нелад,
Що вража, зрадивши, ватага
Послать фрігійців дума в ад,
Кричить: «Чи ви осатаніли?
Адже ми розмир утвердили!
Ми з Турном поб'ємось одні».
Но відкіль стрілка не взялася
І спотиньга в стегно вп'ялася,
І кров забризкала штани.

Еней од рани шкандибає
В крові із строю в свій намет;
Його Асканій проводжає,
Либонь, і під руку ведеть.
Уздрів се Турн, возвеселився,
Розприндився і розхрабрився,
І на троянців полетів:

То б'є, то пха або рубає,
Із трупів бурти насипає,
Хоть би варить на сто котлів.

І перших Філа, Тамариса
На землю махом поваляв;
Потім Хлорея, Себаріса,
Мовби комашок, потоптав;
Дарету, Главку, Ферсілогу
Поранив руки, шию, ногу,
Навік каліками зробив.
Побив багацько Турн заклятий.
Не трохи потоптав зикратий,
В крові так, мов в багні, бродив.

Коробилась душа Енея,
Що Турн троянців так локшив;
Стогнав жалчіше Прометея,
Бо був од рани єлє жив.
Япід, цилюрик лазаретний,
Був знахур в порошках нешпетний,
Лічить Енея приступав:
По локті руки засукає,
За пояс поли затикає,
Очками кирпу осідлав.

І зараз приступивши к ділу,
Він шпеник в рані розглядав,
Прикладовав припарки к тілу
І шилом в рані колупав,
І шевську смолу прикладає,
Но все те трохи помагає;
Япід сердечний чує жаль!
Обценьками питавсь, кліщами,
Крючками, щипцями, зубами,
Щоб вирвать проклятущу сталь.

Венери серце засвербіло
Од жалю, що Еней стогнав;
Підтикавшись — ану за діло;
І купідончик не гуляв.
Шатнулись, разних трав нарвали,
Зцілющої води примчали,
Гарлемпських капель піддали,
І, все те вкупі сколотивши,

Якісь слова наговоривши,
Енею рану полили.

Таке лікарство чудотворне
Боль рани зараз упяло,
І стрілки копійце упорне
Без праці вийнятись дало.
Еней наш знову ободрився,
Пальонки кубком підкрепився,
В пайматчину одігся бронь.
Летить оп'ять врагів локшити,
Летить троянців ободрити,
Роздуть в них храбрості огонь.

За ним фрігійські воєводи,
Що тьху, навзаводи летять;
А військо — в лотоках як води
Ревуть, все дном наверх вертять.
Еней лежачих не займає,
Утікачів ні за що має,
А Турна повстрічать бажа.
Хитрить лукавая Ютурна,
Яким би побитом їй Турна
Спасти од смертного ножа.

На хитрості дівчата здатні,
Коли їх серце защемить;
І в ремеслі сім так понятні,
Сам біс їх не перемудрить.
Ютурна з облака злетіла,
Зіпхнула братня машталіра
І стала коней поганять;
Бо Турн ганяв тогді на возі,
Зикратий же лежав в обозі,
Не в силах бігать ні стоять.

Ютурна, кіньми управляя,
Шаталась з Турном між полків;
Як од хортів лиса виляя,
Спасала Турна од врагів.
То з ним наперед виїжджала,
То вмиг в другий кінець скакала,
Но не туда, де був Еней.
Сей бачить хитрость тут непевну,
Трусливость Турнову нікчемну,
Нап'явсь в погонь зо всіх гужей.

Пустивсь Еней слідити Турна
І дума з ока не спустить;
Но мавка хитрая Ютурна
І тут найшлася кулю злить,
К тому ж Мессап, забігши збоку,
Зрадливо, зо всього наскоку,
Пустив в Енея камінець;
Но сей, по щастю, ухилився
І камінцем не повредився,
З султана ж тільки збивсь кінець.

Еней, таку уздрівши зраду,
Великим гнівом розпалився;
Гукнув на всю свою громаду
І тихо Зевсу помолився.
Всю рать свою вперед подвинув
І разом на врагів пахлинув,
Велів всіх сікти та рубать.
Пішли латинців потрошити,
Рутульців шпиговать, кришити.
Та ба! Як Турна б нам достать.

Тепер без сорому признаюсь,
Що трудно битву описать;
І як не морщусь, не стараюсь,
Щоб гладко вірші шкандовать,
Та бачу по моєму виду,
Що скомпоную панахиду.
Зроблю лиш розпис іменам
Убитих воїнів на полі
І згинувших тут по неволі
Для примхи їх князьків душам.

На сей баталії пропали:
Цетаг, Танаїс і Толон;
Од рук Енеєвих лежали
Порізані: Оніт, Сукрон.
Троянців Гілла і Аміка
Зіпхнула в пекло Турна піка...
Та де всіх поіменно знать?
Там вороги всі так змішались,
Стіснились, що уже кусались,
Руками ж нільзя і махать.

Як ось і сердобольна мати
Енею хукнула в кабак,

Велів, щоб штурмом город брати,
Рутульських перебить собак.
Столичний же Лаврент достати,
Латину з Турном перцю дати,
Бо цар в будинках ні гугу.
Еней на старших галасає,
Мерщій до себе їх ззиває
І мовить, ставши на бугру:

«Моєї мови не жахайтесь
(Бо нею управля Зевес)
І зараз з військом одправляйтесь
Брать город, де паршивий пес,
Латин зрадливий, п'є сивуху,
А ми б'ємось зо всього духу.
Ідіть паліть, рубайте всіх;
Громадська ратуш, зборні ізби
Щоб наперед всього ізслизли,
Амату ж зав'яжіте в міх».

Сказав, і військо загриміло,
Як громом, разним оружжям,
Построїлось і полетіло
Простесенько к градським стінам.
Огні через стіну шпурляли,
До стін драбини приставляли
І хмари напустили стріл.
Еней, на город руки знявши,
Латина в зраді укорявши,
Кричить: «Латин вина злих діл»

Якії в городі остались,
Злякались од такой біди,
І голови їх збунтовались,
Не знали, утікать куди.
Одні тряслись, другі потіли,
Ворота одчинять хотіли,
Щоб в город напустить троян.
Другі Латина визивали,
На вал полізти принуждали,
Щоб сам спасав своїх мирян.

Амата, гляпувши в віконце,
Уздріла в городі пожар;
Од диму, стріл затьмилось сонце;

Напав Амату сильний жар.
Не бачивши ж рутульців, Турна,
Вся кров скипілася зашкурна,
І вмиг царицю одур взяв.
Здалося їй, що Турн убитий,
Через неї стидом покритий,
Навік з рутульцями пропав.

Їй жизнь зробилася немила
І осоружився ввесь світ,
Себе, олімпських кобенила;
І видно ізо всіх приміт,
Що глузд остатній потеряла,
Бо царськеє убрання рвала,
І в самій смутній сій порі,
Очкур вкруг шиї обкрутивши,
Кінець за жердку зачепивши,
Повісилась на очкурі.

Амати смерть ся бусурменська
Як до Лавінії дійшла,
То крикнула «уви!» з-письменська,
По хаті гедзатись пішла.
Одежу всю цвітну порвала,
А чорну к цері прибирала,
Мов галка, нарядилась вмах;
В маленьке дзеркальце дивилась,
Кривитись жалібно училась
І мило хлипати в сльозах.

Такая розімчалась чутка,
В народі, в городі, в полках,
Латин же, як старий плохутка,
Устояв ледве на ногах.
Тепер він берега пустився
І так злиденно іскривився,
Що став похожим на верзун.
Амати смерть всіх сполошила,
В тугу, в печаль всіх утопила,
Од неї звомпив сам пан Турн.

Як тільки Турн освідомився,
Що дав цариці смерть очкур,
То так на всіх остервенився,
Підстрелений мов дикий кнур.

Біжить, кричить, маха руками
І грізними велить словами
Латинцям і рутульцям бой
З енеївцями перервати.
Якраз противні супостати,
Утихомирясь, стали в строй.

Еней од радості нестямивсь,
Що Турн виходить битись з ним,
Оскалив зуб, на всіх оглянувсь
І списом помахав своїм.
Прямий, як сосна, величавий,
Бувалий, здатний, тертий, жвавий,
Такий, як був Н е ч е с а-князь[213].
На нього всі баньки п'ялили,
І сами вороги хвалили,
Його любив всяк — не боявсь.

Як тільки виступили к бою
Завзята пара ватажків,
То, зглянувшися між собою,
Зубами всякий заскрипів.
Тут хвись! Шабельки засвистіли,
Цок-цок!— і іскри полетіли;
Один другого полосять!
Турн перший зацідив Енея,
Що з плеч упала і керея,
Еней був поточивсь назад.

І вмиг, прочумавшись, з наскоком
Еней на Турна напустив,
Оддячивши йому сто з оком,
І вражу шаблю перебив.
Яким же побитом спастися?
Трохи не лучче уплестися?
Без шаблі нільзя воювать.
Так Турн зробив без дальней думки,
Як кажуть, підобравши клунки,
Ану! Чимтьху навтіки драть.

Біжить пан Турн і репетує,
І просить у своїх меча;
Ніхто сердеги не рятує
Од рук троянська силача!
Як ось іще перерядилась

Сестриця і пред ним явилась,
І в руку сунула палаш;
Оп'ять шабельки заблищали,
Оп'ять панцирі забряжчали,
Оп'ять пан Турн оправивсь наш.

Тут Зевс не втерпів, обізвався,
Юноні з гнівом так сказав:
«Чи ум од тебе одцурався?
Чи хочеш, щоб тобі я дав
По пані старій блискавками?
Біда з злосливими бабами!
Уже ж вістимо всім богам:
Еней в Олімпі буде з нами
Живитись тими ж пирогами,
Які кажу пекти я вам.

Безсмертного ж хто ма убити?
Або хто може рану дать?
Про що ж мазку мирянську лити?
За Турна щиро так стоять?
Ютурна на одну проказу,
І певне, по твому приказу,
Палаш рутульцю піддала.
І поки ж будеш ти біситься?
На Трою і троянців злиться?
Ти зла їм вдоволь задала».

Юнона в первий раз смирилась,
Без крику к Зевсу річ вела:
«Прости, паноче! Проступилась,
Я, далебі, дурна була;
Нехай Еней сідла рутульця,
Нехай спиха Латина з стульця,
Нехай поселить тут свій рід.
Но тільки щоб латинське плем'я
Удержало на вічне врем'я
Імення, мову, віру, вид».

«Іноси! сількісь! як мовляла»,—
Юноні Юпітер сказав.
Богиня з радіщ танцювала,
А Зевс м е т е л и ц ю свистав.
І все на шальках розважали,
Ютурну в воду одіслали,

Щоб з братом Турном розлучить;
Бо книжка Зевсова з судьбами,
Несмертних писана руками,
Так мусила установить.

Еней махає довгим списом,
На Турна міцно наступа.
«Тепер,— кричить,— підбитий бісом,
Тебе ніхто не захова.
Хоть як вертись і одступайся,
Хоть в віщо хоч перекидайся,
Хоть зайчиком, хоть вовком стань,
Хоть в небо лізь, ниряй хоть в воду,
Я витягну тебе спідсподу
І розмізчу, погану дрянь».

Од сей бундючної Турн речі
Безпечно усик закрутив
І зжав свої широкі плечі,
Енею глуздівно сказав:
«Я ставлю річ твою в дурницю;
Ти в руку не піймав синицю,
Не тебе, далебі, боюсь.
Олімпські нами управляють,
Вони на мене налягають,
Пред ними тільки я смирюсь».

Сказавши, круто повернувся
І камінь пудів в п'ять підняв,
Хоть з праці трохи і надувся,
Бо, бач, не тим він Турном став.
Не та була в нім жвавость, сила,
Йому Юнона ізмінила;
Без богів ж людська моч пустяк.
Йому і камінь ізміняє,
Енея геть не долітає,
І Турна взяв великий страх.

В таку щасливую годину
Еней чимдуж спис розмахав
І Турну, гадовому сину,
На вічний поминок послав;
Гуде, свистить, несеться піка,
Як зверху за курчам шульпіка,
Торох рутульця в лівий бік!

Простягся Турн, як щогла, долі,
Качається од гіркой болі,
Кляне олімпських єретик.

Латинці од сього жахнулись,
Рутульці галас підняли,
Троянці глумно осміхнулись,
В Олімпі ж могорич пили.
Турн тяжку боль одолівае,
К Енею руки простягае
І мову слезную рече:
«Не жизні хочу я подарка;
Твоя, Анхізович, припарка
За Стікс мене поволоче.

Но єсть у мене батько рідний,
Старий і дуже ветхих сил;
Без мене він хоть буде бідний,
Та світ мені сей став не мил;
Тебе о тім я умоляю,
Прошу, як козака, благаю,
Коли мені смерть задаси,
Одправ до батька труп дублений;
Ти будеш за сіе спасенний,
На викуп же що хоч проси».

Еней од речі сей зм'ягчився
І меч піднятий опустив;
Трохи-трохи не прослезився
І Турна ряст топтать пустив.
Аж зирк — Паллантова ладунка
І золота на ній карунка
У Турна висить на плечі.
Енея очі запалали,
Уста од гніву задрижали,
Ввесь зашарівсь, мов жар в печі.

І вмиг, вхопивши за чуприну,
Шкереберть Турна повернув,
Насів коліном злу личину
І басом громовим гукнув:
«Так ти троянцям нам для сміха
Глумиш з Паллантова доспіха
І думку маеш буть живим?
Паллант тебе тут убиває,

Тебе він в пеклі дожидає,
Іди к чортам, дядькам своїм».

З сим словом меч свій устромляє
В роззявлений рутульця рот
І тричі в рані повертає,
Щоб більше не було хлопот.
Душа рутульська полетіла
До пекла, хоть і не хотіла,
К пану Плутону на бенкет.
Живе хто в світі необачно,
Тому нігде не буде смачно,
А більш, коли і совість жметь.

ПІСНЯ

НА НОВИЙ 1805 ГОД ПАНУ НАШОМУ І БАТЬКУ КНЯЗЮ ОЛЕКСІЮ БОРИСОВИЧУ КУРАКІНУ[1]

Гей, Орфею, небораче!
Де ти змандровав від нас?
Як би тільки ти, козаче,
Мні під сей згодився час!
Кажуть про тебе іздавна,
Що у тебе кобза гарна,
Кобза дивная така,
Що лиш забряжчиш руками,
То і гори з байраками
Стануть бити гопака.

Глянь, Орфею, глянь із неба,
Дай кобзури мні своей,
Мні іграти пісню треба,
Пісню гарную на ней.
Треба голос подимати,
З Новим годом поздравляти
Пана любого того,
Що і паном буть уміє,
І як батько не жаліє
Живота для нас свого.

Олексію, любий пане!
Я про тебе річ начав,
Та боюсь, як слів не стане,
Щоб ти мні не накричав,
Бо я наперед признаюсь,
Що я з музами не знаюсь,
Тільки трохи чув про їх.
Та і музи лоб нагріють,
Поки проспівать успіють
Половину діл твоїх.

Я про те мовчати буду,
Що стьонжками скручен ти.

Що на тобі, мов на чуду,
Де не глянеш, все хрести;
Що нельзя зглянуть очами
На жупан твій за звіздами,
Як на сонце серед дня;
Що од стьопжок шия гнеться,
Що іззаду ключ човпеться,
Все, мабуть, се не бридня!

Не Чернігов, не Полтава
Сее все тобі дала:
Знать, давно про тебе слава
В Пітепбурзі загула;
Знать, ти добре там труждався,
Не за пічкою валявся,
Що попав к царю під лад.
Знав і цар, з ким подружити,
На кого ярмо зложити,
Аж тепер і сам він рад.

Рад він, що ярмо ти тягнеш
Не гнучись, як добрий віл,
День і ніч від поту м'якнеш,
Робиш добре, скільки сил.
Рад сказати правду-матку,
Що крутенькую загадку
Нашим ти задав панам;
Бо щоб мали чисті душі,
Щоб держали строго уші,
Ти собой їх учиш сам.

І довіку не забуду,
Як я раз к тобі прийшов...
Ах, мій боже! скільки люду
Всякого я тут знайшов!
Повні сіни, повна хата
Нашого набиті брата,
Аж нельзя пропхнуться мні,
А попів, купців та панства
І жидів, цього плюгавства,
Мов на ярмарку в Ромні.

Всі ж не з балами стояли,
Всі були по ділу тут,
Папіри в руках держали,
Хто багацько, хто лоскут;

Хто чолом бив на сусіда,
Хто на пана-людоїда,
А попросту — на суддю,
Що за цукор та за гроші
Ізробив суд нехороший,
Цілу розорив сім'ю.

І таких було доволі,
Що прохали на панів,
Що пани зо злої волі
Не дають орати нив;
Що козацькими землями,
Сінокосами, полями
Вередують, мов своїм.
Суд у правду не вникає,
За панами потакає,
Щоб було йому і їм.

Не прогнівайсь, Олексію,
На нескладну річ мою,
Що я говорити смію
Про писарню ще твою.
Раз мні буть там довелося...
Але ж скільки там човплося
За столами писарів!
Там папірок тучі, тучі!
Писарів же кучі, кучі!
Мов в петрівку косарів.

Пишуть, пишуть та й несуться;
Щоб ти погледів, чи так.
Треба ж тут тобі надуться,
Треба знать підправить як,
Треба всякую папіру
Привести якраз до шніру,
Підвести все під закон!
Ніколи борщу хльобнути,
Ніколи ж і всмак заснути,—
Ти забув про хліб, про сон.

А про жінку та про діти
Думати тобі коли?
Щоб обуті і одіті
І не голодні були;
Ні, про се ти не згадаєш:
Жінку ти другую маєш,

Дочки, син тобой забут.
Жінка у тебе — Полтава.
Син — Чернігов, честь же, слава
Дочки — от ввесь рід твій тут.

Мов тобі чернець від миру,
Одцуравсь ти од двора:
Знай, в Полтаві мнеш папіру,
А додому не пора.
Що ж тобі із той Полтави,
Ти і так добився слави,
Та якой же — гай, гай, гай!
Опочинь же, пане, трохи,
Ти уже притупав ноги,
Тупає другий нехай.

Панство здай своє другому
І здоров'я не теряй,
Попильнуй під старість дому,
Бо у тебе вдома рай.
Там всі, як на батька діти,
Будуть на тебе глядіти,
Та й ще чи не лучш мабуть:
Тут, по правді, як сказати,
Всі тобі, як богу, раді,
Всі тебе, як бога, ждуть.

Та біда моя, як бачу,
Сей не по тобі совіт,
Ти таку свою удачу
І на той потягнеш світ.
Поки виб'єшся із сили,
Поки прийдеш до могили,
Будеш хлопцем для других.
Уродивсь ти на прояву,
Улюбився так у славу,
Як у дівчину жених.

Ну, коли ж ти такий, пане,
Що для слави лиш живеш,
То к тобі смерть не пристане,
Ти ніколи не умреш!
Хоч попи не забурмочуть,
Хоть блеяти не захочуть
Вічну пам'ять по тобі,
То прохати їх не треба,

Бо і так під саме небо
Пам'ять ти зробив собі.

Сеє не умре ніколи,
Що ти робиш всім добро,
Та і робиш з доброй волі,
Не за гроші і сребро.
Скільки удовам ти бідним,
Скільки сиротам посліднім,
Скільки, скільки сліз утер!
Скільки взяв людей ти з грязі,
І, як кажуть, аж у князі,
Аж у князі їх упер.

Не умре, хоть побожиться,
Слава не умре твоя;
Слава з тілом не ложиться
У могилу нічия.
Хоч же смерть к тобі прискаче,
Слави в землю не впиндряче:
Загуде вона, як гром.
Тут і правда возьме силу,
Прийде на твою могилу
І напише так пером:

«Диво тут попи зробили,
Диво дивнеє із див.
В землю мертвеця зарили,
А мертвець той і ожив.
Бачся, добре заривали,
Бачся, грімко всі співали
Пам'ять вічную над ним;
Оглянулись небораки,
Аж князь Олексій Куракін
Все жив по ділам своїм».

Поки ж сіє диво буде,
Поживи хоть стільки ти,
Скільки жив, як кажуть люди,
В світі Мафтусал[2] святий.
Будь здоров і з Новим годом,
І над нашим ще народом
Ще хоть трохи попануй!
Трохи!.. Ой, коли б багацько!
Бо ти наш і пан і батько,
І на більше не здивуй!

ОДА САФО[1]

Счастлив, кто близ тебя и о тебе вздыхает!
Кто сладостью твоих пленяется речей;
Кого приветствуешь улыбкою своей!
Бессмертных тот богов в блаженстве превышает.

Увижу лишь тебя, жар в теле ощущаю,
Палящий льется огнь по жилам всем моим;
Душа смущается, предавшись чувствам сим,
Язык немеет мой и слова дар теряю.

Темнеет свет в глазах; слух ничему не внемлет;
Пот хладный на челе; бледнею — чуть дышу,
В смятении страшусь — в беспамятстве дрожу,
И представляется, что смерть меня объемлет.

Полтава.
Апреля 8 дня 1817 года

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

НАТАЛКА ПОЛТАВКА

Опера малороссийская
в 2-х действиях

ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА:

Возный[1] Тетерваковский.
Горпина Терпилиха — вдова, старуха.
Наталка — дочь ее.
Петро — любовник Наталки.
Микола — дальний родственник Терпилихи.
Макогоненко — выборный[2] села.

ДЕЙСТВИЕ I

Театр представляет село при реке Ворскле. Чрез сцену улица малороссийских хат, к реке ведущая, и в сей улице хата Терпилихи.

ЯВЛЕНИЕ 1

Наталка *(выходит из хаты с ведрами на коромысле, подойдя к реке, ставит ведра на берегу, подходит на край сцены в задумчивости и поет).*

№ 1

Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться;
О, як моє болить серце, а сльози не ллються. (2)

Трачу літа в лютім горі і кінця не бачу,
Тілько тогді і полегша, як нишком поплачу. (2)

Не поправлять сльози щастя, серцю легше буде,
Хто щасливим був часочок, по смерть не забуде. (2)

Єсть же люди, що і моїй завидують долі,
Чи щаслива та билинка, що ростеть на полі? (2)

Що на полі, що на пісках, без роси, на сонці?
Тяжко жити без милого і в своїй сторонці. (2)

Де ти, милий, чорнобривий? Де ти? Озовися!
Як я, бідна, тут горюю, прийди подивися. (2)

Полетіла б я до тебе, та крилля не маю,
Щоб побачив, як без тебе з горя висихаю. (2)

До кого я пригорнуся, і хто приголубить?
Коли тепер того нема, який мене любить. (2)

Петре! Петре! Де ти тепер? Може, де скитаешся в нужді і горі і проклинаеш свою долю; проклинаеш Наталку, що через неї утеряв пристанище; а може (*плачет*), забув, що я живу і на світі. Ти був бідним, любив мене — і за те потерпів і мусив мене оставити; я тебе любила і тепер люблю. Ми тепер рівня з тобою: і я стала така бідна, як і ти. Вернися до мого серця! Нехай глянуть очі мої на тебе їще раз і навіки закриються...

ЯВЛЕНИЕ 2

Наталка и возный.

Возный. Благоденственного і мирного пребиванія! (*В сторону.*) Удобная оказія предстала зділати о собі предложеніе на самоті.

Наталка (*кланяясь*). Здорові були, добродію, пане возний!

Возный. «Добродію»! «Добродію»! Я хотів би, щоб ти звала мене — теє-то як його — не вишепом'янутим ім'ярек.

Наталка. Я вас зову так, як все село наше величає, шануючи ваше письменство і розум.

Возный. Не о сем, галочко,— теє-то як його — хлопочу я, но желаю із медових уст твоїх слишати умилительное названіе, сообразное моему чувствію. Послушай:

№ 2

От юних літ не знал я любові,
Не ощущал возженія в крові;
Как вдруг предстал Наталки вид ясний,
Как райский кринь, душистий, прекрасний;

Утробу всю потряс;
Кров взволновалась,
Душа смішалась;
Настал мой час!

Настал мой час, і серце все стонеть;
Как камень, дух в пучину зол тонеть.
Безмірно, ах! люблю тя, дівицю,
Как жадний волк младую ягницю.

Твой предвіщаеть зрак
Мні жизнь дражайшу,
Для чувств сладчайшу,
Как з медом мак.

Противні мні Статут і розділи,
Позви[3] і копи[4] страх надоїли;
Несносен мні сингкліт весь бумажний,
Противен тож і чин мой преважний.

Утіху ти подай
Душі смятенной,
Моєй письменной,
О ти, мой рай!

Не в состоянії поставить на вид тобі сили любві моєй. Когда би я іміл — тее-то як його — столько язиков, сколько артикулов [5] в Статуті ілі сколько зап'ятих в Магдебурзьком праві [6], то і сих не довліло би на восхваленіе ліпоти твоєй! Єй-єй, люблю тебе до безконечності.

Наталка. Бог з вами, добродію! Що ви говорите! Я річі вашей в толк собі не возьму.

Возный. Лукавиш — тее-то як його — моя галочко! і добре все розумієш. Ну, коли так, я тобі коротенько скажу: я тебе люблю і женитись на тобі хочу.

Наталка. Гріх вам над бідною дівкою глумитися; чи я вам рівня? Ви пан, а я сирота; ви багатий, а я бідна; ви возний, а я простого роду; та й по всьому я вам не під пару.

Возный. Ізложенній в отвітних річах твоїх резони суть — тее-то як його — для любові ничтожні. Уязвленное часторе ченною любовію серце, по всім божеським і чоловіческим законам, не взираєть ні на породу, ні на літа, ні на состояніе. Оная любов все — тее-то як його — ровняєть. Рци одно слово: «Люблю вас, пане возний!» — і аз, вишеупом'янутий, виконаю присягу о вірном і вічном союзі з тобою.

Наталка. У нас єсть пословиця: «Знайся кінь з конем, а віл з волом»; шукайте собі, добродію, в городі панночки; чи там трохи єсть суддівен, писарівен і гарних попівен? Любую вибирайте... Ось підіть лиш в неділю або в празник по Полтаві, то побачите таких гарних, таких гарних, що і розказати не можна.

Возный. Бачив я многих — і ліпообразних, і багатих, но серце моє не іміеть — тее-то як його — к ним поползновенія. Ти одна заложила єму позов на вічнії роки, і душа моя єжечасно волаєть тебе і послі нишпорной даже години.

Наталка. Воля ваша, добродію, а ви так з-письменна говорите, що я того і не зрозумію; та і не вірю, щоб так швидко і дуже залюбитись можна.

Возный. Не віриш? Так знай же, що я тебе давно уже — тее-то як його — полюбив, як тільки ви перейшли жити в нашее село. Моїх діл околичності, возникающії із

неудобних обстоятельств, удерживали соділати признаніє пред тобою; тепер же читая — теє-то як його — благость в очах твоїх, до формального определіленія о моєй участі, открой мні, хотя в терміні, партикулярно, резолюцію: могу лі — теє-то як його — без отсрочок, волокити, проторов і убитков получити во вічное і потомственное владініе тебе — движимое і недвижимое імініе для душі моєй — з правом владіти тобою спокойно, безпрекословно і по своєй волі — теє-то як його — розпоряджать? Скажи, говори, отвічай, ответствуй, могу лі бить — теє-то як його — мужем пристойним і угодним душі твоєй і тілу?

Наталка *(поет)*.

№ 3

Видно шляхи полтавські і славну Полтаву,
Пошануйте сиротину і не вводьте в славу.
Не багата я і проста, но чесного роду,
Не стиджуся прясти, шити і носити воду.
Ти в жупанах і письменний, і рівня з панами,
Як же можеш ти дружиться з простими дівками?
Єсть багацько городянок, вибирай любую;
Ти пан возний — тобі треба не мене, сільськую.

(По окончании пения говорит.)

Так, добродію, пане возний! Перестаньте жартовати надо мною, безпомощною сиротою. Моє все багатство єсть моє добре ім'я; через вас люди начнуть шептати про мене, а для дівки, коли об ній люди зашепчуть...

Музыка начинает играть прелюдиум. Наталка задумывается, а возный рассуждает и смешные показывает мины на лице.

ЯВЛЕНИЕ 3

Наталка и возный. И после выборный, показавшись на сцену, поет.

№ 4

Дід рудий, баба руда
Батько рудий, мати руда,
Дядько рудий, тітка руда,
Брат рудий, сестра руда,
І я рудий, руду взяв,
Бо рудую сподобав.

Ой по горі по Панянці
В понеділок дуже вранці
Ішли наші новобранці;

Поклонилися шинкарці;
А шинкарка на них — морг!
«Іду, братики, на торг».

Ішли ляхи на три шляхи,
А татари на чотири,
Шведи-враги поле вкрили;
Козак в лузі окликнувся —
Швед, татарин, лях здригнувся,
В дугу всякий ізігнувся.

По мере приближения выборного к оркестру Наталка подходит к ведрам, берет их и уходит домой.

Возный. Чи се — тее-то як його — нова пісня, пане виборний?

Выборный. Та се, добродію *(кланяется)*, не пісня, а пісенітниця. Я співаю іногді, що в голову лізе,— вибачайте, будьте ласкаві, я не добачив вас.

Возный. Нічого, нічого. Відкіль се так? Чи з гостей ідете — тее-то як його?..

Выборный. Я іду із дому. Випроводжав гостя: до мене заїжджав засідатель наш, пан Щипавка; так уже, знаєте, не без того,— випили по одній, по другій, по третій, холодцем та ковбасою закусили, та вишнівки з кварту укутали, та й, як то кажуть, і підкріпилися.

Возный. Не розказував же пан Щипавка якої новини?

Выборный. Де то не розказував! Жаловався дуже, що всьому земству урвалася тепер нитка, та так, що не тільки засідателям, но самому комісарові уже не те, як давно було... Така, каже, халепа, що притьмом накладно служити. Бо, каже, що перше дурницею доставалося, то тепер або випросити треба, або купити.

Возный. Ох! правда, правда; даже і в повітовом суді, і во всіх присутственних містах унинiе воспослідовало; малійшая проволочка ілі прижимочка просителю, як водилось перше, почитається за уголовное преступленіе; а взяточок, сиріч — винуждений подарочок, весьма-очень іскусно у істця ілі отвітчика треба виканючити. Та що і говорить! Тепер і при рекрутських наборах вовся не той порядок ведеться. Трудно становиться жить на світі.

Выборный. Зате нам, прóстому народові, добре, коли старшина, богобоязлива і справедлива, не допуска письменним п'явкам кров із нас смоктати... Та куди ви, добродію, налагодились?

Возный. Я наміревал — тее-то як його — посітити нашу вдовствующую дяконіху, но, побачивши тут Наталку *(вздыхает)*, остановився побалакати з нею.

Выборный *(лукаво)*. Наталку? А де ж *(осматривается)* вона?

Возный. Може, пішла додому.

Выборный. Золото не дівка! Наградив бог Терпилиху дочкою. Кромі того, що красива, розумна, моторна і до всякого діла дотепна,— яке у неї добре серце, як вона поважає матір свою; шанує всіх старших себе; яка трудяща, яка рукодільниця; себе і матір свою на світі держить.

Возный. Нічого сказати — тее-то як його — хороша, хороша і уже в такім возрасті...

Выборный. Та й давно б час, так що ж? Сирота, та іще і бідна. Ніхто і не квапиться.

Возный. Однако ж я чув, що Наталці траплялись женихи, і весьма пристойнії, наприклад, тахтауловський дячок, чоловік знаменитий басом своїм, ізучен ярмолоя і дуже знаєть печерсько-лаврський напів; другий волосний — тее-то як його — писар із Восьмачок, молодець не убогий і продолжающий службу свою безпорочно скоро год; третій — підканцелярист із суда по імені Скоробреха і многії другії, но Наталка...

Выборный. Що? Одказала? Добре зробила. Тахтауловський дяк п'є горілки багато і уже спада з голосу; волосний писар і підканцелярист Скоробреха, як кажуть, жевжики обидва і голі, вашеці проше, як хлистики, а Наталці треба не письменного, а хазяїна доброго, щоб умів хліб робити і щоб жінку свою з матір'ю годував і зодігав.

Возный. Для чего же неписьменного? Наука — тее-то як його — в ліс не йде; письменство не єсть преткновеніе ілі поміха ко вступленію в законний брак. Я скажу за себе: правда, я — тее-то як його — письменний, но по благості всевишнього єсмь чоловік, а по милості дворян — возний і живу хоть не так, як люди, а хоть побіля людей; копійка волочиться і про чорний день іміється. Признаюсь тобі, як приятелю, буде чим і жінку — тее-то як його — і другого кого годовати і зодігати.

Выборный. Так чом же ви не одружитеся? Уже ж, здається, пора. Хіба в ченці постригтись хочете? Чи ще, може, суджена на очі не нависла? Хіба хочете, щоб вам на весіллі сю пісню співали? Ось слухайте.

(Выборный поет.)

№ 5

Ой під вишнею, під черешнею
Стояв старий з молодою, як із ягодою. (2)

І просилася, і молилася.
«Пусти мене, старий діду, на улицю погулять!» (2)

«Ой я й сам не піду, і тебе не пущу:
Хочеш мене, старенького, да покинути. (2)

Ой не кидай мене, моя голубочко,
Куплю тобі хатку, і ще сіна жатку,
І ставок, і млинок, і вишневий садок». (2)

«Ой не хочу хатки, ані сіна жатки,
Ні ставка, ні млинка, ні вишневого садка. (2)

Ой ти, старий дідура, і зогнувся, як дуга,
А я, молоденька, гуляти раденька». (2)

Возный. Коли другії облизня поймають, то і ми остерегаємся. Наталка многим женихам піднесла печеного кабака; глядя на сіє, і я собі на умі.

Выборный. А вам що до Наталки? Будто всі дівки на неї похожі? Не тільки світа, що в вікні; сього дива повно на світі! Та до такого пана, як ви, у іншої аж жижка задрижить!

Возный *(в сторону)*. Признаюсь йому в моєй любві к Наталці. Послухай, пане виборний! Нігде — теє-то як його — правди дівати, я люблю Наталку всею душею, всею мислію і всім серцем моїм, не могу без неї жити, так її образ — теє-то як його — за мною і слідить. Як ти думаєш? Як совітуєш в таковом моєм припадці?

Выборный. А що тут довго думати? Старостів посилати за рушниками, та й кінець. Стара Терпилиха не зсунулась іще з глузду, щоб вам одказати.

Возный. Ох, ох, ох!.. Стара не страшна, так молода кирпу гне! Я уже їй говорив, як то кажуть, надогад буряків — теє-то як його — так де! Ні приступу!

Выборный. Що ж вона говорить, чим одговорюється і що каже?

Возный. Она ізлагаєть нерезоннії — теє-то як його — причини; она приводить в довод знакомство вола з волом, коня з конем; нарицаєть себе сиротою, а мене паном; себе бідною, а мене багатим; себе простою — теє-то як його — а мене возним; і рішительний приговор учинила — що я їй, а она мні не рівня — теє-то як його.

Выборный. А ви ж їй що?

Возный. Я їй пояснил, что любов все равняєть.

Выборный. А вона ж вам що?

Возный. Что для мене благопристойніє панночка, ніж простая селянка.

Выборный. А ви ж їй що?

Возный. Что она — тее-то як його — одна моя госпожа.

Выборный. А вона ж вам що?

Возный. Что она не вірить, щоб так дуже — тее-то як його — можна полюбити.

Выборный. А ви ж їй що?

Возный. Що я її давно люблю.

Выборный. А вона ж вам що?

Возный. Щоб я одв'язався од неї.

Выборный. А ви ж їй що?

Возный *(с жаром)*. Що? Нічого!.. Тебе чорт приніс — тее-то як його — Наталка утекла, а я з тобою остався.

Выборный. Ой ви, письменні! Вгору деретеся, а під носом нічого не бачите: Наталка обманьовала вас, коли говорила, що ви їй не рівня. У неї не те на серці...

Возный. Не те? А що ж би такее?

Выборный. Уже не що, другого любить; ви, може, чували, що як вони ще жили в Полтаві і покійний Терпило жив був, то прийняв було до себе якогось сироту Петра за годованця. Хлопець виріс славний, гарний, добрий, проворний і роботящий; він од Наталки старший був годів три або чотири; з нею вигодовавсь і зріс вкупі. Терпило і Терпилиха любили годованця свого, як рідного сина, та було й за що! Наталка любилась з Петром, як брат з сестрою. Но Терпило, понадіявшись на своє багатство, зачав знакомитись не з рівнею: зачав, бач, заводити бенкети з повитчиками, з канцеляристами, купцями і цехмистрами — пив, гуляв і шахровав гроші; покинув свій промисл і мало-помалу розточив своє добро, розпився, зачав гримати за Наталку на доброго Петра і вигнав його із свого дому; послі, як не стало і посліднього сього робітника, Терпило зовсім ізвівся; в бідності умер і без куска хліба оставив жінку і дочку.

Возный. Яким же побитом — тее-то як його — Терпилиха з дочкою опинилися в нашем селі?

Выборный. У Терпила в городі на Мазурівці був двір — гарний, з рубленою хатою, коморою, льохом і садком. Терпилиха по смерті свого старого все те продала, перейшла в наше село, купила собі хатку і тепер живе, як ви знаєте.

Возный. А вишереченний Петро де — тее-то як його — обрітається?

Выборный. Бог же його зна. Як пішов з двора, то мов в воду упав, і чутки нема. Наталка без душі його любить, через його всім женихам одказує, та й Терпилиха без сльоз Петра не згадує.

В о з н ы й. Наталка неблагоразумна: любить такого чоловіка, которого — теє-то як його — можеть бить, і кістки погнили. Лучче синиця в жмені, як журавель в небі.

В ы б о р н ы й. Або як той грек мовляв: «Лучче живий хорунжий, як мертвий сотник». А я все-таки думаю, коли б чоловік добрий найшовся, то б Наталка вийшла замуж, бо убожество їх таке велике, що невмоготу становиться.

В о з н ы й. Сердечний приятелю! Візьмися у Наталки і матері хожденіє іміти по моєму сердечному ділу. Єжелі виіграєш — теє-то як його — любов ко мні Наталки і убідиш її доводами сильними довести її до брачного моєго ложа на законном основаніі, то не пожалію — теє-то як його — нічого для тебе. Вір — без дані, без пошлини, кому хочеш, позов заложу і контроверсії сочиню,— божусь в том — еже-ей! ей!

В ы б о р н ы й *(немного подумав)*. Що ж? Спрос не біда. Тут зла ніякого нема. Тільки Наталка не промах!.. О, розумна і догадлива дівка!

В о з н ы й. Осміться! Ти умієш увернутись — теє-то як його — хитро, мудро, недорогим коштом; коли ж що, то можна і брехнути для обману, приязні ради.

В ы б о р н ы й. Для обману? Спасибі за се! Брехать і обманьовать других — од бога гріх, а од людей сором.

В о з н ы й. О, простота, простота! Хто тепер — теє-то як його — не брешеть і хто не обманиваєть? Повір мні: єжелі б здесь собралося много народу і зненацька ангел з неба з огненною різкою злетів і воскликнул: «Брехуни і обманщики!.. ховайтесь, а то я поражу вас!..» — ей-ей, всі присіли би к землі совісті ради. Блаженна лож, когда бываєть в пользу ближніх, а то біда — теє-то як його — що часто лжем ілі ради своєй вигоди, ілі на упад других.

В ы б о р н ы й. Воно так, конечне, всі люди грішні, однако ж...

В о з н ы й. Що «однако ж»? Всі грішні, та іще і як!.. І один другого так обманюють, як того треба, і як не верти, а виходить — кругова порука. Слухай. *(Поет.)*

№ 6

Всякому городу нрав і права,
Всяка імієть свой ум голова,
Всякого прихоті водять за ніс,
Всякого манить к наживі свій біс. } (2)

Лев роздираєть там волка в куски,
Тут же волк цапа скубе за виски;

Цап в огороді капусту псує:
Всякий з другого бере за своє. } (2)

Всякий, хто вище, то нижчого гне,—
Дужий безсильного давить і жме,
Бідний багатого певний слуга,
Корчиться, гнеться пред ним, як дуга. } (2)

Всяк, хто не маже, то дуже скрипить,
Хто не лукавить, то ззаду сидить;
Всякого рот дере ложка суха —
Хто ж єсть на світі, щоб був без гріха? } (2)

Выборный. Воно так! Тільки великим грішникам часто і даром проходить, а маленьким грішникам такого задають бешкету, що і старикам невпам'ятку. Добре, пане возний, я вас поважаю і зараз іду до старої Терпилихи. Бог зна, до чого веде,— може, воно і добре буде, коли ваша доля щаслива.

Дуэт № 7

Возный и выборный

Ой доля людськая — доля єсть сліпая!
Часто служить злим, негідним і їм помагає. (2)

Добрі терплять нужду, по миру товчуться,
І все невлад їм приходить, за що не возьмуться. (2)

До кого ж ласкава ся доля лукава,
Такий живе як сир в маслі, спустивши рукава. (2)

Без розума люди в світі живуть гарно,
А з розумом та в недолі вік проходить марно. (2)

Ой доле людськая, чом ти не правдива,
Що до інших дуже гречна, а до нас спесива. (2)

(По окончании пения уходят.)

Сцена переменяется и представляет внутренность хаты Терпилихи.

ЯВЛЕНИЕ 4

Терпилиха прядет, Наталка шьет.

Терпилиха. Ти оп'ять чогось сумуєш, Наталко! Оп'ять щось тобі на думку спало?..

Наталка. Мені з думки не йде наше безталання.

Терпилиха. Що ж робить? Три роки уже, як ми по убожеству своєму продали дворик свій на Мазурівці, покинули Полтаву і перейшли сюди жити; покойний твій батько довів нас до сього.

Наталка. І, мамо!.. Так йому на роду написано, щоб жити багатим до старості, а умерти бідним; він не виноват.

Терпилиха. Лучче б була я умерла: не терпіла б такої біди, а більше через твою непокорность.

Наталка *(оставляя работу)*. Чрез мою непокорность ви біду терпите? Мамо!

Терпилиха. Аякже? Скільки хороших людей сваталось за тебе — розумних, зажиточних і чесних, а ти всім одказала; скажи, в яку надежду?

Наталка. В надежду на бога. Лучче посідію дівкою, як піду замуж за таких женихів, які на мені сватались. Уже нічого сказать — хороші люди!

Терпилиха. А чому й ні? Дяк тахтауловський чом не чоловік? Він письменний, розумний і не без копійки. А волосний писар і підканцелярист Скоробрешенко — чому не люди? Кого ж ти думаєш дождатись — може, пана якого або губерського панича? Лучче б всього, якби вийшла за дяка,— мала б вічний хліб; була б перше дячихою, а послі і попадею.

Наталка. Хотя б і протопопшею, то бог з ним! Нехай вони будуть розумні, багаті і письменніші од нашого возного, та коли серце моє не лежить до їх і коли мені вони осоружні!.. Та і всі письменні — нехай вони собі тямляться!

Терпилиха. Знаю, чом тобі всі не люб'язні; Петро нав'яз тобі в зуби. Дурниця все те, що ти думаеш; чотири годи уже, як об нім ні слуху нема, ні послушанія.

Наталка. Так що ж? Адже і він об нас нічого не чує, та ми живемо; то і він жив і так же пам'ятує об нас, та боїться вернуться.

Терпилиха. Ти не забула, як покійний твій батько напослідок не злюбив Петра і, умираючи, не дав свого благословенія на твоє з ним замужество; так і мого ніколи не буде.

Наталка *(подбегает к матери, схватывает ее руку и поет)*.

№ 8

Ой мати, мати! Серце не вважає,
Кого раз полюбить, з тим і умирає. (2)

Лучче умерти, як з немилим жити,
Сохнуть з печалі, щодень сльози лити. (2)

Бідность і багатство — есть то божа воля;
З милим їх ділити — есть щаслива доля. (2)

Ой хіба ж я, мати, не твоя дитина,
Коли моя мука тобі буде мила? (2)

І до мого горя ти жалю не маєш,
Хто прийшовсь по серцю, забуть заставляєш!.. (2)

(Пропевши, говорит.)

О мамо, мамо! Не погуби дочки своєй! *(Плачет.)*

Терпилиха *(с чувством)*. Наталко, схаменись! Ти у мене одна, ти кров моя: чи захочу я тебе погубити? Убожество моє, старость силують мене швидше замуж тебе оддáти. Не плач, дочко! Я тобі не ворог. Правда, Петро добрий парубок, та де ж він? Нехай же прийде, нехай вернеться до нас; він не лежень, трудящий, з ним обідніти до злиднів не можна. Але що ж! Хто відає — може, де запропастився, а може, і одружився де, може, забув і тебе. Тепер так буває, що одну нібито любить, а о другій думає.

Наталка. Петро не такий; серце моє за його ручається, і воно мені віщує, що він до нас вернеться. Якби він знав, що ми тепер так бідні — о, з кінця світу прилинув би до нас на помощ.

Терпилиха. Не дуже довіряй своєму серцю: сей віщун часто обманює. Придивися, як тепер робиться в світі, та і о Петрі так думай. А лучче, якби ти була мені покорна і мене послухала.

№ 9

Чи я тобі, дочко, не добра желаю,
Коли кого зятем собі вибираю?
Ой дочко, дочко! що ж мні начати?
Де ж люб'язного зятя достати?

Петро десь блукає, може, оженився,
Може, за тобою не довго журився.
Ой дочко, дочко! що ж мні начати,
Де ж люб'язного зятя достати?

По старості моїй живу через силу,
Не дождавшись Петра, піду і в могилу.
Ой дочко, дочко... *и проч.*

Тебе ж без приюту, молоду дитину,
На кого оставлю, бідну сиротину?
Ой дочко, дочко... *и проч.*

Ти на те ведеш, щоб я не дождала бачити тебе замужем, щоб через твоє упрямство не дожила я віку: бідность, сльози і перебори твої положать мене в домовину. *(Плачет.)*

Наталка. Не плачте, мамо! Я покоряюсь вашій волі і для вас за первого жениха, вам угодного, піду замуж; перенесу своє горе, забуду Петра і не буду ніколи плакати.

Терпилиха. Наталко, дочко моя! Ти все для мене на світі! Прошу тебе: викинь Петра з голови — і ти будеш щасливою. Але хтось мелькнув мимо вікна, чи не йде хто до нас? *(Уходит.)*

ЯВЛЕНИЕ 5

Наталка *(одна)*. Трудно, мамо, викинуть Петра із голови, а іще трудніше із серця. Но що робить!.. Дала слово за первого вийти замуж — для покою матері треба все перенести. Скреплю серце своє, перестану журитись, осушу сльози свої і буду весела. Женихи, яким я одказала, в другий раз не прив'яжуться; возному так одрізала, що мусить одчепитися; більше, здається, нема на приміті. А там... ох!.. Серце моє чогось щемить... *(Приметя приближение к двери, садится за работу.)*

ЯВЛЕНИЕ 6

Наталка, Терпилиха и выборный.

Выборный. Помагай-бі, Наталко! Як ся маєш, як поживаєш?

Наталка. Ат, живемо і маємося, як горох при дорозі: хто не схоче, той не вскубне.

Терпилиха. На нас, бідних і безпомощних, як на те похиле дерево, і кози скачуть.

Выборный. Хто ж тобі виноват, стара? Якби оддала дочку замуж, то і мала, хто вас обороняв би.

Терпилиха. Я сього тільки і хочу, так що ж...

Выборный. А що такее? Може, женихів нема, або що? А може, Наталка?..

Терпилиха. То бо то і горе! Скільки не траплялись і хороші людці, так: «Не хочу та й не хочу!»

Выборный. Дивно мені та чудно, що Наталка так говорить; я ніколи б од її розуму сього не ждав.

Наталка. Так то вам здається, а ніхто не віда, хто як обіда.

Терпилиха. От так все вона — приговорками та одговорками і вивертається; а до того іще як придасть охання та сльоз, то я і руки опущу.

Выборный. Час би, Наталко, взятись за розум: ти уже дівка, не дитя. Кого ж ти дожидаешся? Чи не із города ти таку примху принесла з собою? О! там панночки дуже чваняться собою і вередують женихами: той не гарний, той не багатий, той не меткий; другий дуже смирний, інший дуже бистрий; той кирпатий, той носатий, та чом не воєн-

ний, та коли і воєнний, то щоб гусарин. А од такого перебору досидяться до того, що послі і на їх ніхто не гляне.

Наталка. Не рівняйте мене, пане виборний, з городянками: я не вередую і не перебираю женихами. Ви знаєте, хто за мене сватався. Чи уже ж ви хочете спхнути мене із мосту та в воду?

Выборный. Правда, замуж вийти — не дощову годину пересидіти; але мені здається, якби чоловік надежний трапився, то б не треба ні для себе, ні для матері йому одказовать; ви люди не багаті.

Терпилиха. Не багаті! Та така бідність, таке убожество, що я не знаю, як дальше і на світі жити!

Наталка. Мамо! Бог нас не оставить: єсть і бідніші од нас, а живуть же.

Терпилиха. Запевне, що живуть, але яка жизнь їх!

Наталка. Хто живе чесно і годується трудами своїми, тому і кусок черствого хліба смачніший од м'ягкой булки, неправдою нажитої.

Терпилиха. Говори, говори! А на старості гірко терпіти нужду і во всім недостаток. *(К выборному.)* Хоть і не годиться своєї дочки вихваляти, та скажу вам, що вона добра у мене дитина; вона обіцала для мого покою за первого жениха, аби б добрий, вийти замуж.

Выборный. Об розумі і добрім серці Наталки нічого і говорити; всі матері приміром ставлять її своїм дочкам. Тільки нігде правди дівати, трудненько тепер убогій дівці замуж вийти: без приданого, хоть будь вона мудріша од царя Соломона, а краща од крекрасного Іосифа, то може умерти сідою панною.

Терпилиха. Наталко! Чуеш, що говорять? Жалій послі на себе, а не на другого кого.

Наталка *(вздыхает)*. Я і так терплю горе!

Выборный. Та можна вашому горю і пособити; *(лукаво)* у мене єсть на приміті чолов'яга і поважний, і багатий, і Наталку дуже собі уподобав.

Наталка *(в сторону)*. От і біда мені!

Терпилиха. Жартуєте, пане виборний!

Выборный. Без жартів, знаю гарного женіха для Наталки. А коли правду сказати, то я і прийшов за його поговорити з вами, пані Терпилихо.

Наталка *(с нетерпением)*. А хто такий той жених?

Выборный. Наш возний, Тетерваковський. Ви його знаєте... Чим же не чоловік?

Наталка. Возний? Чи він же мені рівня? Ви глумитеся надо мною, пане виборний!

Терпилиха. Я так привикла к своєму безталанню, що боюся і вірити, щоб була сьому правда.

Выборный. З якого ж побиту мені вас обманьовати? Возний Наталку полюбив і хоче на ній женитись; що ж тут за диво? Ну, скажіте ж хутенько, як ви думаєте?

Терпилиха. Я душею рада такому зятеві.

Выборный. А ти, Наталко?

Наталка. Бога бійтесь, пане виборний! Мені страшно і подумати, щоб такий пан — письменний, розумний і поважний — хотів на мені женитись. Скажіте мені перше, для чого люди женяться?

Выборный. Для чого? Для того... а ти буцім і не знаєш?

Наталка. Мені здається, для того, щоб завести хазяйство і сімейство; жити люб'язно і дружно; бути вірними до смерті і помагати одно другому. А пан, который женится на простій дівці, чи буде її вірно любити? Чи буде їй щирим другом до смерті? Йому в голові і буде все роїтися, що він її виручив із бідності, вивів в люди і що вона йому не рівня; буде на неї дивитися з презирством і обходитися з неповагою, і у пана така жінка буде гірше наймички... буде крепачкою.

Терпилиха. От так вона всякий раз і занесе, та й справляйся з нею. Коли на те пішло, то я скажу: якби не годованець наш Петро, то й Наталка була б як шовко́ва.

Выборный. Петро? Де ж він? А скільки років, як він пропада?

Терпилиха. Уже років трохи не з чотири.

Выборный. І Наталка так обезглузділа, що любить запропастившогося Петра? І Наталка, кажеш ти, добра дитина, коли бачить рідну свою при старості, в убожестві, всякий час з заплаканими очима і туж-туж умираючу од голодної смерті,— не зжалиться над матір'ю? А ради кого? Ради пройдисвіта, ланця, що, може, де в острозі сидить, може, умер або в москалі завербовався!..

В продолжение сего монолога мать и дочь плачут.

№ 10

Выборный. Ей, Наталко, не дрочися! (2)
Терпилиха. Та пожалій рідной,
Мене, старой, бідной,
Схаменися!
Наталка. Не плач, мамо, не журися! (2)
Выборный. Забудь Петра-ланця,
Пройдоху-поганця,—
Покорися!

Терпилиха. Будь же, дочко, мні послушна!
Наталка. Тобі покоряюсь,
На все соглашаюсь
Прямодушно.

Все троє. Де згода в сімействі, де мир і тишина,
Щасливі там люди, блаженна сторона.
Їх бог благословляєть,
Добро їм посилаєть
І з ними вік живеть.

Терпилиха. Дочко моя! Голубко моя! Пригорнись до мого серця, покорность твоя жизні і здоров'я мені придаєть. За твою повагу і любов до мене бог тебе не оставить, моє дитятко!

Наталка. Мамо, мамо! Все для тебе стерплю, все для тебе зроблю, і коли мені бог поможеть осушити твої сльози, то я найщасливіша буду на світі, тільки...

Выборный. А все-таки «тільки»! Вже куда не кинь, то клин. Викинь лиш дур з голови; удар лихом об землю,— мовчи та диш!

Терпилиха. Так, дочко моя! Коли тобі що і наверзеться на ум, то подумай, для кого і для чого виходиш за возного замуж.

Наталка. Так я сказала уже, що все для тебе зроблю, тільки щоб не спішили з весіллям.

Выборный. А нащо ж і одкладовать в довгий ящик; адже ми не судді.

Терпилиха. Та треба ж таки прибраться к весіллю: хоть рушники і єсть готові, так іще дечого треба.

Выборный. Аби рушники були, а за прибори на весілля не турбуйтеся: наш возний — чоловік, не взяв його кат — на свій кошт таке бундючне весілля уджигне, що ну! Послухайте ж сюда: сього дня зробимо сватання, і ви подавайте рушники, а там уже умовитеся собі з паном женихом і за весілля. Прощайте! Гляди ж, Наталко, не згедзайся, як старости прийдуть! Пам'ятуй, що ти обіщала матері. Прощайте, прощайте!

Терпилиха. Прощайте, пане виборний. Спасеть вас бог за вашу приязнь. *(Уходит вместе с выборным.)*

ЯВЛЕНИЕ 7

Наталка *(одна)*. Не минула мене лиха година; возний гірше реп'яха причепився. А здається, що Макогоненко до всей біди привідця. Боже милосердний! Що зо мною буде! Страшно і подумать, як з немилим чоловіком весь вік жити,

як нелюба миловати, як осоружного любити. Куда мені дівatись? Де помощі шукати? Кого просити? Горе мені! Добрі люди, помогіте мені, пожалійте мене! А я од всього серця жалію об дівках, які в такій біді, як я тепер. *(Становится на колени и, поднимая руки вверх, говорит.)* Боже! Коли уже воля твоя єсть, щоб я була за возним, то вижени любов до Петра із мого серця і наверни душу мою до возного, а без сього чуда я пропаду навіки... *(Встает и поет.)*

№ 11

Чого ж вода каламутна, чи не хвиля збила?
Чого ж і я смутна тепер, чи не мати била? (2)

Мене ж мати та не била — самі сльози ллються;
Од милого людей нема, од нелюба шлються. (2)

Прийди, милий, подивися, яку терплю муку!
Ти хоть в серці, но од тебе беруть мою руку. (2)

Спіши, милий, спаси мене од лютой напасті!
За нелюбом коли буду, то мушу пропасти. (2)

ДЕЙСТВИЕ ВТОРОЕ

Театр представляет прежнюю улицу.

ЯВЛЕНИЕ 1

М и к о л а *(один.)* Один собі живу на світі, як билинка на полі; сирота — безроду, без племені, без талану і без приюту. Що робить — і сам не знаю. Був у городі, шукав міста, но скрізь опізнився. *(Думает.)* Одважусь в пекло на три дні! Піду на Тамань, пристану до чорноморців [7]. Хоть із мене і непоказний козак буде, та єсть же і негідніші од мене. Люблю я козаків за їх обичай! Вони коли не п'ють, то людей б'ють, а все не гуляють. Заспіваю лиш пісню їх, що мене старий запорожець Сторчогляд вивчив.

№ 12

Гомін, гомін, гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває, мати сина виганяє.

«Іди, сину, іди, сину, пріч од мене,
Нехай тебе орда возьме, нехай тебе орда возьме».

«Мене, мати, мене, мати, орда знає,
В чистім полі об'їжджає, в чистім полі об'їжджає».

«Іди, сину, іди, сину, пріч од мене,
Нехай тебе ляхи возьмуть, нехай тебе ляхи возьмуть».

«Мене, мати, мене, мати, ляхи знають,
Пивом-медом наповають, пивом-медом наповають».

«Іди, сину, іди, сину, пріч од мене,
Нехай тебе турчин возьме, нехай тебе турчин возьме».

«Мене, мати, мене, мати, турчин знає,
Сріблом, злотом наділяє, сріблом, злотом наділяє».

«Іди, сину, іди, сину, пріч од мене,
Нехай тебе москаль возьме, нехай тебе москаль возьме».

«Піду, мати, москаль мене добре знає,
Давно уже підмовляє, давно мене підмовляє.

У москаля, у москаля добре жити,
Будем татар, турків бити, будем татар, турків бити».

Так і я з чорноморцями буду тетерю їсти, горілку пити, люльку курити і черкес бити. Тільки там треба утаїти, що я письменний: у них, кажуть, із розумом не треба висовати-сь; та се невелика штука. І дурнем не трудно прикинутись.

ЯВЛЕНИЕ 2

Петро и Микола.

Петро *(выходит на сцену и, не видя Миколы, поет)*.

№ 13

Сонце низенько,
Вечір близенько,
Спішу до тебе,
Лечу до тебе,
Моє серденько!

Ти обіщалась
Мене вік любити,
Ні з ким не знаться
І всіх цураться,
А для мене жити.

Серденько моє,
Колись ми обоє
Любились вірно,
Чесно, примірно
І жили в покої.

Ой, як я прийду,
Тебе не застану,
Згорну я рученьки,
Згорну я білії
Та й нежив стану...

М и к о л а *(в сторону)*. Се не із нашого села і вовся мені незнакомий.

П е т р о *(в сторону)*. Яке се село? Воно мені не в приміту.

М и к о л а *(подходя к Петру)*. Здоров, пане брате! Ти, здається, нетутешній.

П е т р о. Ні, пане брате.

М и к о л а. Відкіль же ти?

П е т р о. Я?.. *(С улыбкою.)* Не знаю, як би тобі і сказати — відкіль хочеш...

М и к о л а. Та уже ж ти не забув хоть того міста, де родився?

П е т р о. О, запевне не забув, бо і вовся не знаю.

М и к о л а. Та що ж ти за чоловік?

П е т р о. Як бачиш: бурлака на світі; тиняюсь од села до села, а тепер іду в Полтаву.

М и к о л а. Може, у тебе родичі єсть в Полтаві або знакомі?

П е т р о. Нема у мене ні родичів, ні знакомих. Які будуть знакомі або родичі у сироти?

М и к о л а. Так ти, бачу, такий, як і я — безприютний.

П е т р о. Нема у мене ні кола, ні двора: весь тут.

М и к о л а. О братику *(берет Петра за руку)*. Знаю я добре, як тяжко бути сиротою і не мати містечка, де б голову приклонити.

П е т р о. Правда твоя, брате; но я, благодареніе богу, до сього часу прожив так на світі, що ніхто нічим мене не уразить. Не знаю, чи моя одинакова доля з тобою, чи од того, що і ти чесний парубок, серце моє до тебе склоняється, як до рідного брата. Будь моїм приятелем...

ЯВЛЕНИЕ 3

Те же и возный выходит от Терпилихи с перевязанною рукою шелковым платком.

Выборный — в белом рушнике через плечо, каковые дают в Малороссии старостам при сватанье.

Возный выходит вперед и прохаживается впоперечь сцены с довольною миною.

Микола и Петро стоят в стороне поотдаль, а выборный громко говорит в дверь Терпилихи.

В ы б о р н ы й. Та ну-бо, Борисе, іди з нами! Мені до тебе діло єсть.

Терпилиха в своей хате: «Дайте йому покой, пане виборний! Нехай трохи прочумається».

В ы б о р н ы й. Та надворі швидше провітриться.

Терпилиха: «В хаті лучче: тут ніхто не побачить і не осудить».

Выборный. За всі голови! *(Отходит от двери.)* Не стидно, хоть на сватанні і через край смикнув окаянної варенухи. *(Увидя Миколу.)* Здоров, Миколо! Що ти тут робиш? Давно вернувся із города?

Возный. Не обрітається лі в городі новинок каких курйозних?

Выборный. Адже ти був на базарі — що там чути?

Микола. Не чув, далебі, нічого. Та в городі тепер не до новин; там так старі доми ламають, та улиці застроюють новими домами, та кришки красять, та якісь пішоходи роблять, щоб в грязь добре, бач, ходити було пішки, що аж дивитись мило.

Возный. Дивитись мило, а слухати, що міщанство і купечество говорить, чи мило, чи ні?

Выборный. А що ж вони будуть говорити? Не тепер же та й не од себе видумали таку перестройку города. Хто ж виноват безпечним людям, що не запаслися заздалегідь деревом, досками і дранню. Од того і тяжко. Ви думаєте, весело і старшині принуждати других виполняти те, що їм велять. Та що ж робить, нігде дітись, коли треба управлятись.

Возный. Що правда, то правда; трохи крутенько загалили, так і те ж треба сказати, що всякий господар для себе ж і строїть.

Микола. Інші хати такі були, що якби не веліли порозламовати, то б од вітру самі попадали і подавили б своїх хазяїнів. Коли прислухатись, хто більше гримає на сю перестройку, то одні тузи, багачі. А середнього розбору мовча строять. Да уже ж і город буде, мов мак цвіте! Якби покойні шведи, що згинули під Полтавою, повставали, то б тепер не пізнали Полтави!

Возный. По крайній мірі — тее-то як його — чи не чути чого об обидах, спорах і грабежах і — тее-то як його — о жалобах і позвах?

Выборный. Та що його питати: він по городу гав ловив та витрішки продавав... *(К Миколе.)* Чом ти, йолопе, не кланяєшся пану возному та не поздоровиш його? Адже бачиш — він заручився.

Микола. Поздоровляю вас, добродію... А з ким же бог привів?

Возный. З найкращою зо всього села і всіх прикосновенних околиць дівицею.

Выборный. Не скажемо, нехай кортить! *(Отходя.)* А се що за парубок?

Микола. Се мій знакомий; іде із Коломака в Полтаву на заробіток.

Возный. Хіба-разві — теє-то як його — із Коломака через наше село дорога в город?

Петро. Я нарочно прийшов сюда з ним побачитись.

Выборный и возный уходят.

ЯВЛЕНИЕ 4

Петро и Микола.

Петро. Се старший в вашім селі?

Микола. Який чорт, він живе тільки тут; бач, возний — так і бундючиться, що помазався паном. Юриста завзятий і хапун такий, що із рідного батька злупить!

Петро. А то, другий?

Микола. То виборний Макогоненко; чоловічок і добрий був би, так біда — хитрий, як лисиця, і на всі сторони мотається; де не посій, там і уродиться, і уже де і чорт не зможе, то пошли Макогоненка, зараз докаже.

Петро. Так він штука! Кого ж вони висватали?

Микола. Я догадуюсь; тут живе одна бідна вдова з дочкою, то, мабуть, на Наталці возний засватався, бо до неї багато женихів залицялись.

Петро *(в сторону)*. На Наталці!.. *(Успокоясь.)* Но Наталка не одна на світі. *(К Миколе.)* Так, видно, Наталка багата, хороша і розумна?

Микола. Правда, хороша і розумна, а до того і добра; тільки не багата. Вони недавно тут поселились і дуже бідно живуть. Я далекий їх родич і знаю їх бідне поживання.

Петро. Де ж вони перше жили?

Микола. В Полтаві.

Петро *(с ужасом)*. В Полтаві!..

Микола. Чого ж ти не своїм голосом крикнув?

Петро. Миколо, братику мій рідний! Скажи по правді: чи давно уже Наталка з матір'ю тут живуть і як вони прозиваються?

Микола. Як тут вони живуть... *(Говорит протяжно, как будто в мыслях рассчитывает время.)* Четвертий уже год. Вони оставили Полтаву зараз по смерті Наталчиного батька.

Петро *(вскрикивает)*. Так він умер!

Микола. Що з тобою робиться?

Петро. Нічого, нічого... Скажи, будь ласкав, як вони прозиваються?

Микола. Стара прозивається Терпилиха Горпина, а дочка — Наталка.

Петро всплескивает руками, закрывает ими лицо, опускает голову и стоит неподвижно.

Микола *(бьет себя по лбу и делает знак, как будто что-то отгадал, и говорит)*. Я не знаю, хто ти, і тепер не питаюся, тільки послухай:

№ 14

Вітер віє горою,
Любився Петрусь зо мною,
Ой лихо, не Петрусь,
Лице біле, чорний ус! (2)
Полюбила Петруся
І сказати боюся,
Ой лихо, не Петрусь,
Лице біле, чорний ус! (2)
А за того Петруся
Била мене матуся,
Ой лихо, не Петрусь... (2)

Де ж блукає мій Петрусь,
Що і досі не вернувсь?
Ой лихо, не Петрусь... (2)
Я хоть дівка молода,
Та вже знаю, що біда.
Ой лихо, не Петрусь,
Лице біле, чорний ус! (2)

А що, може, не одгадав? *(Обнимает Петра.)*

Петро. Так, угадав!.. Я — той нещасний Петро, якому Наталка припівала сю пісню, якого вона любила і обіцала до смерті не забути, а тепер...

Микола. Що ж тепер? Іще ми нічого не знаємо, може, і не її засватали.

Петро. Но серце моє замирає, начувається для себе великого горя. Братику Миколо, ти говорив мені, що ти їх родич, чи не можна тобі довідаться о сватанні Наталки? Нехай буду знати свою долю.

Микола. Чому ж не можна? Коли хочеш, я зараз піду і все розвідаю. Та скажи мені, чи говорити Наталці, що ти тут?

Петро. Коли вона свободна, то скажи за мене, а коли заручена, то лучче не говори. Нехай один буду я горювати і сохнути з печалі. Нащо їй вспоминати об тім, якого так легко забула!

Микола. Стережись, Петре, нарікати на Наталку. Скільки я знаю її, то вона не од того іде за возного, що тебе забула. Подожди ж мене тут. *(Уходит к Терпилихе.)*

ЯВЛЕНИЕ 5

Петро *(один)*. Чотири годи уже, як розлучили мене з Наталкою. Я бідний був тогді і любив Наталку без всякой надежди. Тепер, наживши кровавим пóтом копійку, спішив, щоб багатому Терпилові показатись годним його дочки; но вміcто багатого батька найшов мать і дочку в бідності і без помощі. Все, здається, близило мене до щастя; но, як на те, треба ж опізнитись одним днем, щоб горювати во всю жизнь! Кого безталання нападе, тому нема ні в чім удачі. Правду в тій пісні сказано, що сосідові все удається, всі його люблять, всі до його липнуть, а другому все як одрізано. *(Поет.)*

№ 15

У сосіда хата біла,
У сосіда жінка мила,
А у мене ні хатинки,
Нема щастя ані жінки. } (2)

За сосідом молодиці,
За сосідом і вдовиці,
І дівчата поглядають,—
Всі сосіда полюбляють. } (2)

Сосід ранше мене сіє,—
У сосіда зеленіє,
А у мене не орано
І нічого не сіяно. } (2)

Всі сосіда вихваляють,
Всі сосіда поважають;
А я марно часи трачу,
Один в світі — тільки плачу. } (2)

Во время пения Макогоненко выходит на сцену, слушает и по окончании подходит к Петру и говорит.

ЯВЛЕНИЕ 6

Петро и выборный.

Выборный. Ти, небоже, і співака добрий.

Петро. Не так, щоб дуже — от аби-то.

Выборный. Скажи ж мені, відкіль ти ідеш, куда і що ти за чоловік?

Петро. Я собі бурлака; шукаю роботи по всіх усюдах і тепер іду в Полтаву.

Выборный. Де ж ти бував, що ти видав і що чував?

Петро. Довго буде все розказовати. Був я і у моря, був на Дону, був на лінії, заходив і в Харков.

Выборный. І в Харкові був? Лепський то десь город?

Петро. Гарний город; там всього доброго єсть, і я в театрі був.

Выборный. Де? В театрі? А що се таке театр, город чи містечко?

Петро. Ні, се не город і не містечко, а в городі вистроєний великий будинок. Туда ввечері з'їжджаються пани і сходяться всякі люди, хто заплатити може, і дивляться на комедію.

Выборный. На комедію *(знак удивления)*. Ти ж бачив, пане брате, сю комедію, яка вона?

Петро. І не раз бачив. Се таке диво — як побачиш раз, то і вдруге схочеться.

ЯВЛЕНИЕ 7

Те же и возный.

Возный. Що ти тут, старосто мій — тее-то як його — розглагольствуєш з пришельцем?

Выборный. Та тут диво, добродію; сей парняга був у театрі та бачив і комедію [8] і зачав було мені розказовати, яка вона, та ви перебили.

Возный. Комедія, сиріч, лицедійство. *(К Петру.)* Продолжай, вашець...

Петро. На комедії одні виходять — поговорять, поговорять та й підуть; другі вийдуть — те ж роблять; деколи під музйку співають, сміються, плачуть, лаються, б'ються, стріляються, колються і умирають.

Выборный. Так така то комедія? Єсть же на що дивитись, коли люди убиваються до смерті; нехай їй всячина!..

Возный. Они не убиваються і не умирають — тее-то як його — настояще, а тільки так удають іскусно і прикидаються мертвими. О, якби справді убивалися, то б було за що гроші заплатити!

Выборный. Так се тільки гроші видурюють! Скажи ж, братику, яке тобі лучче всіх полюбилось, як каже пан возний, лицемірство?

Возный. Не лицемірство, а лицедійство.

Выборный. Ну, ну! Лицедійство...

Петро. Мені полюбилась наша малоросійська комедія; там була Маруся, був Климовський, Прудиус і Грицько [9].

Выборный. Розкажи ж мені, що вони робили, що говорили.

Петро. Співали московські пісні на наш голос, Климовський танцьовав з москалем. А що говорили, то трудно розібрати, бо сю штуку написав москаль по-нашому і дуже поперевертав слова.

Выборный. Москаль? Нічого ж і говорити! Мабуть, вельми нашкодив і наколотив гороху з капустою.

Петро. Климовський був письменний, компоновав пісні і був виборний козак: служив в полку пана Кочубея [10] на баталії з шведами під нашою Полтавою.

Возный. В полку пана Кочубея? Но в славнії полтавськії времена — тее-то як його — Кочубей не бил полковником і полка не іміл; ібо і пострадавший от ізверга Мазепи [11] за вірность к государю і отечеству Василій Леонтійович Кочубей бил генеральним суддею, а не полковником.

Выборный. Так се так не во гнів сказати: буки-барабан-башта, шануючи бога і вас.

Возный. Великая неправда виставлена пред очі публичності. За сіє малоросійська літопись вправі припозвать сочинителя позвом к ответу.

Петро. Там і Іскру [12] почитують.

Возный. Іскра, шурин Кочубея, бил полковником полтавським і пострадал вмісті з Кочубеем, мало не за год до Полтавськой баталії; то думать треба, что і полк не єму принадлежал во врем'я сраженія при Полтаві.

Петро. Там Прудиуса і писаря його Грицька дуже бридко виставлено, що нібито царську казну затаїли.

Возный. О, се діло возможне і за се сердиться не треба. В сім'ї не без виродка — тее-то як його. Хіба єсть яка земля, праведними Іовами [13] населена? Два плута в селі і селу безчестя не роблять, а не тільки цілому краєві.

Выборный. От то тільки нечепурно, що москаль взявся по-нашому і про нас писати, не бачивши зроду ні краю і не знавши обичаїв і повір'я нашого. Коли не піп...

Возный *(перебивая)*. Полно, довольно, годі, буде балакати. Тобі яке діло до чужого хисту? Ходім лиш до будущої моеї тещі. *(Уходят.)*

ЯВЛЕНИЕ 8

Петро *(один)*. Горько мені слухати, що Терпилиху зоветь другий, а не я, тещею. Так Наталка не моя? Наталка, котору я любив більше всього на світі; для которої одважовав жизнь свою на всі біди, для которої стогнав під тяжкою роботою, для которої скитався на чужині і зароблену копійку збирав докупи, щоб розбагатіть і назвать Наталку

своєю вічно! І коли сам бог благословив мої труди, Наталка тогді достається другому! О злая моя доле! Чом ти не такая, як других? *(Поет.)*

№ 16

Та йшов козак з Дону, та з Дону додому,
Та з Дону додому, та сів над водою.

Сівши над водою, проклинає долю:
Ой доле, ти, доле, доле моя злая!

Доле моя злая, чом ти не такая!
Чом ти не такая, як доля чужая?

Другим даєш лишнє, мене ж обижаєш,
І що мені миле, і те однімаєш.

Не спасибі долі, коли козак в полі,
Бо коли він в полі, тогді він на волі.

Ой, коли б ти, доле, вийшла ко мні в поле,
Тогді б ти згадала, кого обижала.

ЯВЛЕНИЕ 9

Петро и Микола.

Петро. А що, Миколо! яка чутка?

Микола. Не успів нічого і спитати. Лихий приніс возного з виборним. Та тобі б треба притаїтись де-небудь. Наталка обіцала на час сюда вийти.

Петро. Як я удержусь не показатись, коли побачу свою милу?

Микола. Я кликну тебе, коли треба буде.

Петро прячется.

ЯВЛЕНИЕ 10

Микола и Наталка.

Наталка *(выходя поспешно)*. Що ти хотів сказати мені, Миколо? Говори швидше, бо за мною зараз збігаються.

Микола. Нічого. Я хотів спитати тебе, чи ти справді посватана за возного?

Наталка *(печально)*. Посватана... Що ж робить, не можна більше сопротивлятися матері. Я і так скільки одвильовалася і всякий раз убивала її своїм одказом.

Микола. Ну, що ж? Возний — не взяв його враг — завидний жених. Не бійсь, полюбиться, а може, і полюбивсь уже?

Наталка *(с упреком)*. Миколо, Миколо! Не гріх тобі тепер надо мною сміятись! Чи можна мені полюбити возного або кого другого, коли я люблю одного Петра. О, коли б ти знав його, пожалів би і мене, і його.

Микола. Петра? *(Поет.)*

Що за того Петруся
Била мене матуся.
Ой лихо, не Петрусь,
Лице біле, чорний ус.

Наталка *(заплакав)*. Що ти мені згадав! Ти роздираєш моє серце. О, я бідна! *(Помолчав, указывает на реку.)* Бачиш Ворскло?.. Або там, або ні за ким.

Микола *(показывает в ту сторону, куда спрятался Петро)*. Бачиш ту сторону? Отже, і в Ворсклі не будеш, і журитись перестанеш.

Наталка. Ти, мені здається, побувавши довго в городі, ошалів і совсім не тим став, що був.

Микола. Коли хочеш, то я так зроблю, що і ти не та будеш, що тепер.

Наталка. Ти чорт знаєть що верзеш, піду лучче додому. *(Хочет уйти.)*

Микола *(удерживает)*. Пожди, одно слово вислухай та й одв'яжись од мене.

Наталка. Говори ж — що такее?

Микола. Хочеш бачити Петра?

Наталка. Що ти? Перехрестись! Де б то він взявся?

Микола. Він тут, та боїться показатись тобі, потому що ти посватана за возного.

Наталка. Чого ж йому боятись? Нам не гріх побачитись, я іще не вінчана... Та ти обманюєш!..

Микола. Не обманюю — приглядайся! Петре, явись!

Наталка при появлении Петра вскрикивает: «Петро!» Петро вскрикивает: «Наталка!», оба стремятся друг к другу, обнимаются. Немая сцена.

Микола *(поет)*.

Поблукавши, мій Петрусь
До мене оп'ять вернувсь.
Ой лихо, не Петрусь,
Лице біле, чорний ус.

Петро. Наталко! В який час тебе я встрічаю!.. І для того тільки побачились, щоб навіки розлучитись.

Наталка. О Петре! Скільки сльоз вилила я за тобою. Я знаю тебе і затим не питаюся, чи іще ти любиш мене, а за себе — божусь...

Микола *(перебивает)*. Об любві поговорите другим разом, ліпшим часом; а тепер поговоріте, як з возним розв'язаться.

Наталка. Не довго з ним розв'язаться: не хочу, не піду, та й кінці в воду!

Петро. Чи добре так буде? Твоя мати...

Наталка *(перебивает)*. Мати моя хотіла, щоб я за возного вийшла замуж затим, що тебе не було. А коли ти прийшов, то возний мусить одступитися.

Петро. Возний — пан, чиновний і багатий, а я не маю нічого. Вам з матір'ю треба подпори і защити, а я через себе ворогів вам прибавлю, а не помощ подам.

Наталка. Петре! Не так ти думав, як одходив!

Петро. Я одинаковий, як тогді був, так і тепер, і скажу тобі, що і мати твоя не согласиться проміняти багатого зятя на бідного.

Микола. Трохи Петро неправду говорить.

Наталка. Одгадую своє нещастя! Петро більше не любить мене і йому нужди мало, хоть би я і пропала. От яка тепер правда на світі!

№ 17

Наталка. Підеш, Петре, до тієї, як тепер любиш,
Перед нею мене, бідну, за любов осудиш.
Петро. Я другої не полюбив і любить не буду,
Тебе ж, моє серденятко, по смерть не забуду.

Оба вместе.

Наталка	Петро
Коли б любив по-прежньому,	Люблю тебе по-прежньому,
То б не мав цураться;	Не думав цураться;
Не попустив свою милу	Не попущу мою милу
Другому достаться.	Другому достаться.

Наталка. Я жизнь свою ненавиджу, з серцем не звладію,
Коли Петро мій не буде, то смерть заподію.
Петро. Коли вірно Петра любиш, так живи для його,
Молись богу, моя мила, не страшись нікого.

Оба.

Бог поможе серцям вірним пережити муки;
Душі наші з'єдинились, з'єдинить і руки.

М и к о л а. Так, Наталко! Молись богу і надійся од його всього доброго. Бог так зробить, що ви обоє незчуєтесь, як і щастя на вашій стороні буде.

Н а т а л к а. Я давно уже поклялась і тепер клянусь, що кромі Петра ні за ким не буду. У мене рідна мати — не мачуха, не схоче своєї дитини погубити.

П е т р о. Дай боже, щоб її природна доброта взяла верх над приманою багатого зятя.

Н а т а л к а. Петре! Любиш ти мене?

П е т р о. Ти все-таки не довіряєш? Люблю тебе більше, як самого себе.

Н а т а л к а. Дай же мені свою руку! *(Взявши руки.)* Будь же бодрим і мені вірним, а я навік твоя.

М и к о л а. Ай Наталка! Ай Полтавка! От дівка, що і на краю пропасті не тільки не здригнулась, но і другого підтримує. *(К Наталке.)* За се заспіваю тобі пісню про Ворскло, щоб ти не важилась його прославляти собою, воно і без тебе славне. *(Поет.)*

№ 18

Ворскло річка
Невеличка,
Тече здавна,
Дуже славна
Не водою, а войною,
Де швед поліг головою.

Ворскло зріло
Славне діло:
Як цар білий,
Мудрий, смілий,
Побив шведську вражу силу
І насипав їм могилу.

Козаченьки
З москалями
Потішились
Над врагами,
Добре бившись за Полтаву
Всій Росії в вічну славу!

П е т р о. Отже ідуть...

М и к о л а. Кріпись, Петре, і ти, Наталко!.. Наступає хмара, і буде великий грім.

ЯВЛЕНИЕ 11

Те же, возный, выборный и Терпилиха.

Выборный. Що ви тут так довго роздабарюєте?

Возный. О чем ви — тее-то як його — бесідуєте?

Терпилиха *(увидя Петра)*. Ох, мені лихо!

Наталка. Чого ви лякаєтесь, мамо? Се Петро.

Терпилиха. Свят, свят, свят! Відкіль він взявся? Се мара!

Петро. Ні, се не мара, а се я — Петро, і тілом, і душею.

Возный *(к выборному)*. Що се за Петро?

Выборный. Се, мабуть, той, що я вам говорив, Наталчин любезний, пройдисвіт, ланець.

Возный *(к Петру)*. Так ти, вашець, Петро? Чи не можна б — тее-то як його — убиратись своєю дорогою, бо ти, кажеться, бачиться, видиться, здається, меж нами лишній.

Наталка. Почому ж він лишній?

Терпилиха. І відомо — лишній, коли не в час прийшов хати холодити.

Петро. Я вам ні в чім не помішаю, кінчайте з богом те, що начали.

Наталка. Не так то легко можна окончити те, що вони начали.

Возный. А по какой би то такой резонной причині?

Наталка. А по такій причині: коли Петро мій вернувсь, то я не ваша, добродію.

Возный. Однако ж, вашеці проще, ви рушники подавали, сиріч — тее-то як його — ти одружилася зо мною.

Наталка. Далеко іще до того, щоб я з вами одружилася! Рушники нічого не значать.

Возный *(к Терпилихе)*. Не прогнівайся, стара. Дочка твоя — тее-то як його — нарушаєть узаконенний порядок. А понеже рушники і шовковая хустка суть доказательства добровольного і непринужденного єя согласія бить моею сожительницею, то в таковом припадкі станете пред суд, заплатите пеню і посидите на вежі.

Выборный. О, так! так! Зараз до волосного правленія та і в колоду.

Терпилиха *(со страхом)*. Батечки мої, умилосердітесь! Я не одступаю од свого слова. Що хочете робіте з Петром, а Наталку, про мене, зв'яжіте і до вінця ведіте.

Наталка. Не докажуть вони сього. Петро нічого не виноват, а я сама не хочу за пана возного: до сього силою ніхто мене не принудить. І коли на те іде, так знайте, що я вічно одрікаюсь од Петра і за возним ніколи не буду.

Микола. Що то тепер скажуть?

Выборный. От вам і Полтавка! Люблю за обичай!

Терпилиха. Вислухайте мене, мої рідні! Дочка моя до сього часу не була такою упрямою і смілою; а як прийшов сей *(указывает на Петра)* шибеник, пройдисвіт, то і Наталка обезуміла і зробилась такою, як бачите. Коли ви не випровадите відсіль сього голодрабця, то я не ручаюсь, щоб вона і мене послухала.

Возный и выборный *(вместе)*. Вон, розбишако, із нашого села зараз... І щоб твій і дух не пах! А коли волею не підеш, то туда заправторимо, де козам роги правлять.

Терпилиха. Зслизни, маро!

Петро. Утихомиртесь на час і вислухайте мене: що ми любились з Наталкою, про те і богу, і людям ізвісно; но щоб я Наталку одговорьовав іти замуж за пана возного, научав дочку не слухати матері і поселяв несогласіє в сім'ї — нехай мене бог накаже! Наталко, покорися своїй долі, послухай матері, полюби пана возного і забудь мене навіки! *(Отворачивается и утирает слезы. Все показывают вид участия в горести Петра, даже и возный.)*

Терпилиха *(в сторону)*. Добрий Петро! Серце моє против волі за його вступається!

Наталка плачет, возный рассуждает.

Выборный. Що не говори, а мені жаль його.

Микола. На чім то все се окошиться?

Возный *(Петру)*. Ти, вашець — теє-то як його — куда тепер помандруєш?

Петро. Я ішов в Полтаву, но тепер піду так, щоб ніколи сюда не вертатись... Іще пару слов скажу Наталці. Наталко! Я через тебе оставив Полтаву і для тебе в дальніх сторонах трудився чотири годи; ми з тобою виросли і згодовалися вкупі у твоєї матері, ніхто не воспретить мені почитати тебе своєю сестрою. Що я нажив — все твоє: на, возьми! *(Вынимает из-за пазухи завернутые в лубки деньги.)* Щоб пан возний ніколи не попрекнув тебе, що взяв бідну і на тебе іздержався. Прощай! Шануй матір нашу, люби свого судженого, а за мене одправ панахиду.

Наталка. Петре! Нещастя моє не таке, щоб грішми можна од його одкупитися: воно тут! *(Показывает на сердце.)* Не треба мені грошей твоїх. Вони мені не поможуть. Но бідою нашою не потішаться вороги наші... І моїй жизні конець недалеко... *(Склоняется на плечо Петру.)*

Терпилиха *(подбегает и обнимает Петра)*. Петре!

Наталка *(обнимая Петра, говорит матери)*. Мамо! Кого ми теряємо!

Микола *(выборному)*. А тобі як він здається?

Выборный. Такого чоловіка, як Петро, я зроду не бачив!

Возный *(вышед вперед на сцену)*. Размишлял я предовольно і нашел, что великодушной поступок всякії страсті в нас пересиливаєть. Я — возний і признаюсь, что от рожденія моєго расположен к добрим ділам; но, за недосужностію по должності і за другими клопотами, доселі ні одного не зділал. Поступок Петра, толіко усердний і без примісу ухищренія, подвигаєть мене на нижеслідующее... *(К Терпилихе.)* Ветхая деньми! благословиши лі на благое діло?

Терпилиха. Воля ваша, добродію! Що не зробите, все буде хороше: ви у нас пан письменний.

Возный. Добрий Петре і бойкая Наталко! Приступіте до мене! *(Берет их за руки, подводит к матери и говорит.)* Благослови дітей своїх щастям і здоров'ям. Я одказуюсь од Наталки і уступаю Петру во вічное і потомственное владініе з тим, чтоб зробив її благополучною. *(К зрителям.)* Поєлі-ку же я — возний, то по привілегії, Статутом мні наданой, заповідаю всім: «Где два б'ються — третій не мішайсь!» і твердо пам'ятовать, що насильно милим не будеш.

Петро и Наталка *(когда возный говорит к зрителям, обнимают мать, а по окончании говорят)*. Мати наша рідная, благослови нас!

Терпилиха. Бог з'єдиняєть вас чудом, нехай вас і благословить своєю благостію...

Микола. От такові-то наші полтавці! Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед другим хватаються.

Выборный. Наталка — по всьому полтавка, Петро — полтавець, та й возний, здається, не з другой губернії.

Петро. Наталко! Тепер ми ніколи не розлучимося. Бог нам поміг перенести біди і напасті, він поможе нам вірною любовію і порядочною жизнію буть приміром для других і заслужить прозвище добрих полтавців. Заспівай же, коли не забула, свою пісню, що я найбільше люблю.

Наталка. Коли кого любиш, того нічого не забудеш.

№ 19

Ой я дівчина Полтавка,
А зовуть мене Наталка:
Дівка проста, не красива,
З добрим серцем, не спесива.
Коло мене хлопці в'ються
І за мене часто б'ються,
Но я люблю Петра дуже,
А до других мні байдуже.
Мої подруги пустують

І зо всякими жартують,
А я без Петра скучаю
І веселості не знаю.
Я з Петром моїм щаслива,
І весела, і жартлива,
Я Петра люблю душею,
Він один владіеть нею.

Хор

Начинаймо веселиться,
Час нам сльози осушити;
Доки лиха нам страшиться,
Не до смерті ж в горі жити. } (2)

Нехай злії одні плачуть,
Бо недобре замишляють;
А полтавці добрі скачуть,
Не на зло другим гуляють. } (2)

Коли хочеш буть щасливим,
То на бога полагайся;
Перенось все терпеливо
І на бідних оглядайся. } (2)

МОСКАЛЬ-ЧАРІВНИК

Опера малороссийская
в одном действии

ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА:

Л и х о й — солдат.
М и х а й л о Ч у п р у н — поселянин.
Т е т я н а — жена его.
Ф и н т и к — писарь из города, приехавший в деревню.

Действие в доме Чупруна.

ЯВЛЕНИЕ 1

Т е т я н а и Ф и н т и к
в малороссийской хате сидят за столом, перед ними стоит бутылка и стаканчик.

Т е т я н а. Ви-бо, паничу, не пустуйте, сидіте смирно.

Ф и н т и к. Что ж я роблю, любезная Тетяно? Я, кажется, то есть, из благопристойности не выхожу.

Т е т я н а. Уже ви із своеї благопристойності чи виходите, чи ні, до того мені мало діла; тільки знайте: язиком що хочеш роби, а рукам волі не давай.

Ф и н т и к. Ах, батюшки мои! Сколько я объяснял жарчайший пламень любви моей к тебе, но ты все не догадуешься, до чего мои ежедневные к тебе учащения относятся? Ей-ей, до того, чтобы насытиться твоим лицезрением, насладиться гласом уст твоих и возлобызати розы губ твоих.

Т е т я н а. А я ж вам хіба бороню ходити до мене, хоть би і не годилось вам так учащати? Бороню на себе дивитись, розговорьовати і баляси точити? А ціловатись — вибачайте; се уже не жарти. А знаєте, що я вам скажу? Лучче якби ви заспівали.

Ф и н т и к. Що-то сегодня голосу у меня нет. Вчера был у Епистимии Евстафиевны да, выпивши чашку воды и две чашки с настойкою, вышел надвор и на открытом воздухе сквозной ветер захватил шию и грудь, и теперь дерет в горле. *(Кашляет.)*

Т е т я н а. Та нуте лиш перестаньте кородиться; випийте кубочок меду, то горло і прочиститься.

Фінтик (*наливает и пьет*). Якую ж пісню заспівати?

Тетяна. Яку зумієте. Чи у вас же їх трохи єсть? Будто ви в городі перед панночка́ми не співаєте! Нуте лиш!

Фінтик. Хіба-разві ету? (*Один тон песни напевает, потом откашливается и после поет.*)

№ 1

Тобою восхищенный,
Признаюсь пред тобой,
Что, быв тобой пленепный,
Не властвую собой.

Ты суд мой и росправа,
Ты милый протокол,
Сердечная управа,
Ты повытье и стол.

Дороже ты гербовой
Бумаги для меня,
Я в самый день почтовый
Вздыхаю от тебя.

Перо ты лебедино,
Хрустальный каламарь!
Прорцы словцо едино —
И я твой секретарь.

Тетяна. Чудна се пісня! Та які й ви чудні здаєтесь, як співаєте, мов несамовиті; мені аж сумно стало.

Фінтик. Ах! Эта пісня весьма бойкая! Она моего сочинения. Тут очень-весьма нежно объясняется любовь со всеми воспалениями до милой персоны.

Тетяна. Та нехай цур тій персоні з воспаленіем! Заспівайте пісню без запалу і щоб ви не махали руками і не витріщали страшно очей.

Фінтик. Ей, не знаю, какую еще пропеть в твою угодность. Знаешь ли, прекрасная Тетяно,— заспіваймо обоє: я окселентовать буду, а ты ди́шканта пой.

Тетяна. Я не потраплю з вами співати, а може, й пісні такої не знаю, яку ви знаєте.

Фінтик. Славні пісні, например: «Склонитеся, веки», «С первых весны», «Все забавы», «То теряю», «Не прельщай мене, драгая!», «Почто, ах, не склонна». Не знаешь ли из сих какой?

Тетяна. Ні, ні одної не знаю, а ви знаєте «Ой не відтіль вітер віє»?

Фінтик. Знаю трохи-немного.

Тетяна. Ну, заспіваймо сю, коли хочете; ви беріте товще, а я тонше, та не спішіте. Глядіте ж, повагому співайте.

Фінтик. Добре, хорошо.

№ 2

Ой не відтіль віє вітер, відкіль мені треба,
Виглядаю миленького з-під чужого неба.
Скажіть, зірки, скажіть, ясні, де він проживає?
Серце хоче вість подати, та куда — не знає.

Коли вірно мене любить, то йому приснюся,
Хоть і сонний, угадає, як за ним журюся.
Скажіть, зірки, скажіть, ясні... *и проч.*
Нехай нашу любов згада, наше милування;
Нехай має в чужій землі добре поживання.
Скажіть, зірки... *и проч.*

Тетяна. Тепер, може, час вечеряти уже. Я справила вечерю за ті гроші, що ви вчора дали; та вам же далеко і додому іти.

Фінтик. Рано еще. Мені очень-весьма не хочется с тобою раставатысь.

Тетяна. Е, не хочеться! До мене швидко поприходять дівчата на вечерниці прясти, то не хороше буде, як вас тут застануть.

Фінтик. Я не усматриваю тут нічого нехорошего. Позволь, безподобная Тетяно, і мені остатись на вечерницях.

Тетяна. О, сього-то не можна! На мене бог зна чого наговорять; ви і так щось дуже підсипаєтесь, коли б і се даром минулось. Ви знаєте, що я замужня жінка.

Фінтик. Так що ж? Хіба-разві замужної не можна любити?

Тетяна. Запевне, що не можна. То-то ви, учені та письменні, які ви лукаві! Буцім і не розберете, що гріх і що сором? Нехай уже ми, прості люди, коли і проступимось іногді, то нам і бог вибачить; а вам все відомо,— за те буде вам сто погибелей. Та ви ж іще вмісто того, щоб других поправляти, самі замишляєте лукавства і ні одної години не пропустите, щоб підвести кого на проступок.

Фінтик. Быть не может!.. Мы кого любим, того и поважаем.

Тетяна. Неправда ваша. Ви самі, Каленик Кононович, кажете, що мене любите; а для чого мене любите? Знаю всі ваші замисли і який у вас нежить. Тільки то вам горе, що не на плоху наскочили. Я боюсь бога і люблю свого чоловіка, як саму себе. Я шаную вашу пайматку,— або, як ви кажете, матушку,— то і вам через те спускаю, що ви в'яжетесь до мене. Коли у вас єсть що мерзенне на думці, то викиньте з голови, бо послі буде сором. Я дивуюсь вам, що ви приїхали додому для матері, а ніколи дома не сидите.

Фінтик. Мне скучно сидеть дома и заниматься с матушкою. Она такая простая, такая неловкая, во всем постаросвітски поступает; рано обедает, рано спать ложится, рано просыпается, а что всего для меня несноснее, что в нынешнее просвещенное время одевается по-старынному и носит очіпок, намітку, плахту и прочие мужичие наряды.

Т е т я н а. І ви бога не боїтесь так говорити о своїй рідній? Хіба родителей почитати треба за їх одежу? Хіба не треба її уважати уже за те, що вона стара і старосвітських держиться обрядів?.. От які тепер синки на світі!

Ф и н т и к. Да для чего ж ей упрямиться? По крайней мере, хоть бы одевалась по-городскому ради сына такого, як я. Ты видишь, как я одет; можно ли мне смотреть без стыда и не закрасневшись называть матушкою просто одетую старуху? Ежели бы мои товарищи и друзья повидели меня с нею вместе, я сгорел бы от стыда по причине их насмешек.

Т е т я н а. Гріх вам смертельний таким сином бути. Яка б мати ваша не була, но все мати. Вона ж у нас жінка добра, розумна і поважна, а що себе веде попросту, сього вам стидитися нічого. Ви думаєте, що пайматка ваша уже і гірша од вас затим, що ви письменний, нажили якийсь чинок, що одежа около вас облипла і причепили, не знаю для чого, дворянську медаль? Та вона ж вас родила, вигодовала, до розуму довела; перше до дяка оддала учитись читати, а послі до волосного правленія писати. Без неї, може б, ви були пастухом, вівчарем або і свиней пасли...

Ф и н т и к. Пустое! Фрашки! Я — ветвь масличная от грубого корня. Иосиф во Египте [1] сделался любимцем царя, и старый Иаков, отец его, должен был смиритися пред ним.

Т е т я н а. От так наші знають! Ви себе рівняєте з Іосифом? Далеко куцому до зайця! Наш піп говорить, що Іосиф тим і щасливий був, що батька свого шановав і почитав по богові первого, а такий син, як ви, наведе на себе од бога немилость, а од людей проклятіє. Побачите, що вам буде за вашу гордость і неповагу до матері!

Ф и н т и к. Ничого, ибо я прав. Надобно сообразоваться времени и по оному поступки и чувства свои располагать.

Т е т я н а. Тільки не до родителей. Я не знаю, як вас терплять в службі? Мені здається — хто презираєть рідних своїх, на такого ні в чім положиться не можна. Нічого не можна на його повірити, і такий єсть осоружніший между людьми, як паршива вівця в отарі...

ЯВЛЕНИЕ 2

Те же и с о л д а т, немного пьян.

С о л д а т *(входя в избу, тотчас говорит)*. Здравствуй, хозяин! Я твой постоялец. Давай угол, да на ужин курыцу, да нет ли и лавренников?

Т е т я н а. Хазяїна нема дома.

С о л д а т. Все равно. А это кто с тобой?

Т е т я н а *(робко)*. Се?.. Се!.. губерець!.. *(В сторону.)* Що йому казати? Се мій родич.

С о л д а т. Все равно! *(В сторону.)* Врет баба... Ну, когда он твой родня, што ж он так оробел?

Ф и н т и к. Хто, я?.. Нет, то есть... *(Трусливо.)* Я... я... губерский родич, то есть сей хозяйки. Да тебе... вам то есть какая до того нужда?

С о л д а т. Мне какая нужда? Да знаешь ли, кто я? *(Притворяется сердитым, поет.)*

№ 3

Меня зовут — Лихой!
Солдат я не плохой,
И храбрости полата.
Хоть с места — докажу,
В капусту искрошу
Тебя, чернильна хвата.

Ну, стой, не шевелись,
Навытяжку,— бодрись,
Гляди повеселее!
А то — те карачун,
Бумажной ты шалун!
Вмиг будешь почестнее.

(К Тетяне. Берет ее за плечо и приближает к Финтику.)

И ты марш под ранжир!
У вас один мундир,
Вы храброго десятка.
Вас буду я пытать:
Должны вы мне сказать
Всю сущу правду-матку.

(К Финтику.)

Ну, кто ты? Отвечай!

Ф и н т и к *(трусливо, поет.)*

Почтеннейший служивый,
Даю ответ правдивый:
Я есмь полиции писец.

С о л д а т. Зачем же здесь ты, сорванец?

Ф и н т и к *(трусливо)*.

Ей-богу, невзначай
Зашел я до суседы
Для дружеской беседы.

С о л д а т *(к Тетяне)*. А ты что запоешь?

Т е т я н а. Ось послухай! *(Поет.)*

№ 4

Ой служивий, ой служивий, не тобі питати,
І я жінка не такая, щоб все розказати.

Гей, сама я не знаю, чом тобі спускаю!
Одчепись, не в'яжись, лукавий москалю!
Я — хазяйка, ти — пройдисвіт: що ж ти
розхрабрився?
Оглядайся, щоб у чорта сам не опинився!
Гей, сама я не знаю... *и проч.*
Ти підкрався, як той злодій, до чужої хати;
Ти один тут — не до чмиги з нами бушувати.
Гей, сама я не знаю... *и проч.*

Солдат *(спокойнее)*. Ладно, ладно, хозяюшка, ты права. Под чужой монастырь со своим уставом не суйся.

Тетяна. То-то, не суйся! Ми не знаємо, що ти за чоловік. Бачимо на тобі солдацький мундир — через його тебе і шануємо. Адже вас не на те роблять воєнними, щоб ви в своїм царстві нівечили людей, а на те, щоб...

Солдат. Чтоб вас, мужиков, защищать от неприятелей, а вы должны нас уважать и ничего для нас не жалеть.

Тетяна. Нас, мужиків! А ти великий пан? Адже і ти мужиком був, поки тобі лоба не виголили та мундира не натягли на плечі. Якби я не жінкою була, може б, була луччим солдатом, як ти. *(Смеется.)*

Солдат *(весело)*. Славно! Эдакая воструха! Ты, панич, зачем не идешь в военную службу? Не стыдно ли в твои лета, при твоем здоровье, а может быть, и уме, пачкаться день и ночь в чернилах, грызть перья и жевать бумагу? Ну, скажи, что ты выслужишь в писарях? Да, говорят, что хоть век служи, а вашему брату до штапа не дослужиться.

Фінтик. А почему же? Правда, без экзамена в науках не произведут в асессоры, то есть в ранг премьер-майора; но сей чин можно получить за отличие.

Солдат. За отличие? Да чем же и где писарь может отличиться? Да будь ты и секлетарь — так все те запятая. У нас, брат, тоже есть в полку канцералия и писаря — не вашим чета, а отличия нигде не показали.

Фінтик. Ты рассуждаешь как солдат и отличие поставляешь в том, когда руку, ногу или голову потеряешь; а беспорочное прохождение службы, ревностное и усердное прилежание к исполнению своей должности — разве не есть отличие?

Солдат. Нет, это обязанность и долг служащих, а не отличие. Но военная служба, как ни говори, есть служба славная. Ну, когда ваша штатская служба знаменита, зачем вас называют подьячими?

Фінтик. Сие взято из древних преданий. Но у нас, по гражданской службе, есть много почетных людей, имеющих статские чины и звания.

Солдат. И ведомо, как не быть? Но больше, я думаю, из таких, что служили первее в военной службе, а после отставки служат уже в статской. Таковы почтенны, да и поделом, ибо они посвятили всю жизнь свою на прямую царскую службу, а не для того, чтобы выслужить чинок, так как ты.

Тетяна. А що, договорився? То-то — не треба об собі багато в голову забирати і думати, що ось ми-то!

Финтик. Что ж! В 1812-м году, во время нашествия на Россию Бонапарте́, я хотел было пойти в ополчение, но батюшка и матушка — куда! такой подняли галас и трохи не послепли от слез.

Солдат. Эдаки чадолюбивые! Полно об этом. Скажика, панич, зачем ты здесь и свой пост оставил?

Финтик. Я приехал в сие село домой для свиданья с матушкою и имею отпуск на два месяца. А здешнюю хозяйку посещаю для ради скуки.

Солдат. Смотри-ка, чтоб от скуки не завелись крючкотворные шашни. Вить ваше братье — крапивное семя. У вас совесть купоросом подправлена; не долго до беды.

Тетяна. Не турбуйся, мосьпане служивий! Знаю я, куда ви гнете! Вибийте хвіст об тин,— нужди мало, що чоловіка нема дома третій місяць.

Солдат. Я, право, дурново ничево не думаю... Однак, хозяйка, нет ли у тебя чево поужинать или хоть так перехватить? *(Зевает, будто спать хочет.)*

Тетяна. Далебі, нема. Я одна собі живу, то до страв мені байдуже, для одної душі небагато треба.

Солдат. Ну, хоть горелки чарку! *(Опять зевает.)*

Тетяна. Горілки? Цур їй! Я не знаю, коли і в хаті була.

Солдат. Ну *(зевает)*, так где ж мне спать ложиться? Я устал, а притом и с похмелья,— смерть спать хочется.

Тетяна. От там в запічку, коли хочеш, бо тут нігде більш.

Солдат. Ладно! *(Зевая, снимает с себя подсумок, тесак и вешает на стене, к которой прежде приставил ружье.)* Прощайте, добрые люди! Бог с вами! *(В сторону.)* Я вас подстерегу. *(Уходит за кулису возле печи.)*

ЯВЛЕНИЕ 3

Те же, кроме солдата.

Финтик. Нехай голодний околіє, негодний азартник!

Тетяна. А мені жаль його. Но за те, щоб не бушовав,

нехай спить не ївши. У нас ласкою всього достанеш, з криком та лаянням нічого не возьмеш.

Фінтик. Та се ж найпершая замашка у москаля, щоб на квартирі хазяйку налякати, хазяїна вилаяти і гармидеру такого наробити, що не знаєш, де дітись. Коли ж ми і як вечеряти будем?

Тетяна. Пождіте, поки москаль добре засне. У мене єсть пряжена ковбаса, печена курка і пляшечка запіканої. Страва стоїть в комірці під боднею, а запіканка там *(указывает)*, в закапелочку... О! слухайте: уже харчить.

Фінтик. Однако ж ты с ним после одна останешься.

Тетяна. А вам що до того? До мене поприходять дівчата, а ви до того часу посидите у мене. Я скажу, що вас нарочно упросила остатись, щоб не самій бути з москалем.

Фінтик. А як ми начнем вечеряти, а москаль прокинеться?

Тетяна. То ми і його попросимо. Сердитим треба угождати, а злого ласкою більше улагодиш, як сваром.

Фінтик. Правда... тс!.. Щось застукотіло.

Тетяна. То, може, вітер. *(Прислушивается.)*

За кулисами шум и голос слышен, озывающийся к волам. Тетяна прислушивается у окна. Финтик трусит.

Тетяна *(в испуге)*. Пропала я! Чоловік мій приїхав із дороги!

Фінтик *(в отчаянии)*. Що ж мені то єсть робити? Де дітися?

Тетяна. Швидше лізьте під припічок! Я заставлю вас заслоною, а як всі поснуть, тогді випущу надвір.

Финтик прячется под печь; Тетяна заставляет заслоною и отправляется встретить мужа.

ЯВЛЕНИЕ 4

Михайло и Тетяна.

Михайло *(входя в горницу)*. Здорова була, моя жінко, моя голубко! Як же поживаєш? Чи жива, чи здорова?

Обнимаются.

Тетяна. Слава богу, чоловіче! Як з тобою поводиться? *(Обнимает мужа.)* Чого ти так довго барився? Я ждала, ждала та й годі сказала.

Михайло. В дорозі, знаєш, всього буває; та, хвалить бога, все добре. *(Увидя амуницию.)* А се що таке, жінко?

Т е т я н а. Що таке? Москаль-постоялець. Не дуже лиш гомони, щоб не розбудив, недавно спати уклався.

М и х а й л о. Може, сердитий дуже, крикливий? Давно ж він став у нас на квартиру?

Т е т я н а. Сьогодні ввечері прийшов. Та тут був таку бучу збив, що я не знала, що і робить! Давай йому горілки, курей та вареників!

М и х а й л о. Нагодувала ж ти його?

Т е т я н а. Чим же я його нагодую? У мене нема нічого. Я одна, то для себе рідко коли варю.

М и х а й л о. Тим же він і сердитий. Добре, що іще і не потасував тебе. Се диво, що москаль голодний заснув, не побивши хазяйки! Та і мені їсти хочеться. Чи нема чого?

Т е т я н а. Що ж мені на світі робити? Хіба паляниці, абощо?

ЯВЛЕНИЕ 5

Т е ж е и с о л д а т.

С о л д а т. Что у вас тут за шум? Мне и спать помешали.

М и х а й л о. Вибачайте, судир, будьте ласкаві. Я вернувся з дороги та з жінкою і розбалакався.

С о л д а т. Так ты хозяин? Ну, брат, здорово! Небось давно в дому не бывал?

М и х а й л о. Дев'ятий тиждень, як з дому виїхав в Крим за сіллю.

С о л д а т. Это нехорошо — такую молодую и пригожую женочку оставлять одну и на долгое время.

М и х а й л о. Нічим же й перемінити; як все з жінкою дома сидіти, то і їсти нічого буде.

Т е т я н а. Нам се не першина; я уже привикла оставатись дома сама без чоловіка.

С о л д а т. И тебе не скучно одной?

Т е т я н а. Як то не скучно? Та помогти нічим.

С о л д а т. Эй, смотри! Мне что-то не верится, чтоб женщина не нашла для себя забавы в скуке.

Т е т я н а. Про всіх не можна сказати. Буває так, що найневинніша по своїй простоті терпить поговір од людей; а яка і не добре робить, та уміє свої проступки хорошенько прикрити, така остається в мислях людей невинною.

С о л д а т *(в сторону)*. Бой-молодица! Где здравый рассудок, там ожидать можно и прямой добродетели.

М и х а й л о. Жінко! Та чи нема чого попоїсти?.. Далебі, аж шкура болить, так їсти хочеться.

С о л д а т. Чево, хозяин? И я не поевши спать лег. Да для меня это ничево, а для тебя, брат, накладно с дороги, после трудов.

Т е т я н а. Що ж я вам їсти дам? Коли б хоть не так нерано було...

М и х а й л о. Дай же хоть хліба!

Тетяна уходит за хлебом.

ЯВЛЕНИЕ 6

С о л д а т и М и х а й л о.

С о л д а т. Жаль мне жены твоей! Ты, уезжая из дому, оставляешь ее без домашнего запасу. Ты, видно, скуп?

М и х а й л о. Я скупий?! Нехай мене бог боронить... Та іще для такої жінки, як моя Тетяна!.. У неї всього доволі, хіба птичого молока нема. Се так трапилось.

ЯВЛЕНИЕ 7

Т е же и Т е т я н а, входит с белым домашним хлебом и ножом и кладет на столе.

С о л д а т. Славной хлеб!.. Кабы да по чарке водки.

М и х а й л о. Жінко! Чи нема хоть по маленькій?

Т е т я н а *(с досадою)*. Чудний і ти! Де б то у мене горілка взялася?!

С о л д а т *(весело)*. Хозяин! Ты полюбился мне; хочешь ли, я тебя и себя водкой поподчиваю?

М и х а й л о. Як би то се так?

С о л д а т *(берет обоих за руки и с видом таинственным)*. Я признаюсь вам: я колдун.

Т е т я н а. Що се таке — колдун?

С о л д а т. Ворожея, чародей, то есть такой человек — что захочу, то сделаю, и чево захочу, тут и вырастет.

Михайло и Тетяна вырывают от него руки и отступают в страхе.

(Смеясь). Чего ж вы испугались? Я вам зла не сделаю: оно мне запрещено; а только могу добро сделать.

М и х а й л о. Та як же? Не своїм духом?

Т е т я н а. Може, накладаєш з тим, що живе в болоті?

С о л д а т *(смеясь)*. Что вам до тово? Вы ничево не увидите и не услышите, что б могло вас перепугать или повредить.

М и х а й л о. А що, жінко? Я не боюсь нічого. *(Подмигивая, что не верит солдату.)*

Т е т я н а. Та і про мене. Уже коли його *(указывает на солдата)* не боюсь, то друге мені байдуже.

С о л д а т. Хорошо! *(Принимает важный вид.)* Сказывай, хозяин, как тебя зовут?

М и х а й л о *(с беспокойством)*. Мене?.. Мене зовуть Михайло Чупрун.

Солдат *(к жене)*. А тебя?

Тетяна. Адже ти чув? Тетяна Чупрунка.

Солдат *(вынимает шомпол, машет поверх головы и делает разные знаки на воздухе)*. Теперя слушайте *(поет)*:

№ 5

Ну, знай, Чупрун,
Что я — колдун,
Ворочаю чертями.
И самым сатаною
Командую, дружок!
Он служит предо мною,
Как маленький щенок.

Что прикажу, все здесь родится.
И пить, и есть, и веселиться
Мы примемся сейчас;
Зажмурьте правой глаз,
Скажите громко: шнапс!

Михайло и Тетяна *(вместе)*. Шнапс!

Солдат. Только и надо. Поди ж ты, хозяйка, в тот угол, там найдешь бутылку с славной запеканкой. Бери ее смело, принеси и поставь на стол, а после подай чарочку. Тут-то мы себя и покажем.

Тетяна. Я боюся із місця поступитися.

Михайло. Чого ж боятися, божевільна? Адже ми тут в хаті!

Солдат. Поди, хозяюшка, не бось, поди.

Тетяна *(идет боязливо к указанному месту, находит свою водку и вскрикивает будто от испугу)*. Ох!

Михайло. Чого ти? Що там таке?

Тетяна. Ох, чоловіче! Далебі, пляшечка з горілкою! Се справді, чи не той, що — не при хаті згадуючи?

Солдат. Полно блажить, хозяйка! Подавай-ка скорей сюда! Вот мы ее без страха отведаем.

Тетяна приносит водку, ставит на стол и подает рюмку.

(Наливает водку, после говорит.) Здравствуй, хозяин с хозяйкой! *(Выпивши, наливает и подает хозяину.)*

Михайло. Жінко! Мені щось моторошно. Чи пити, чи не пити?

Тетяна. Про мене як хочеш, адже служивий випив і не здригнувся.

Михайло *(берет рюмку и спрашивает)*. А смачна дуже?

Солдат. Знатная запеканочка! Дай бог здоровье тому, кто ее смастерил.

Михайло хочет пить. Жена удерживает его.

Тетяна. Перехрести перше.

Михайло *(к солдату)*. А можна перехрестити?

Солдат. Не только можно, да и должно.

Михайло *(крестит и выпивает разом, после делает вид удивления и удовольствия)*. А!!!

Солдат. Какова?

Михайло. Та я зроду не пив такої міцної. А налий іще!

Солдат. Погоди, хозяйку преже попотчую. *(Наливает.)*

Тетяна. Я горілки не п'ю, а чарівної і подавно.

Михайло. Та хоть покоштуй, щоб знала, який смак.

Тетяна. Далебі, боюся. Може, се така,— як вип'єш, то...

Солдат. Пей, не бось! Право, добрая водка.

Тетяна отведывает — морщится, вздрагивает и ставит на стол.

Солдат. Ин поднеси нам, хозяюшка.

Тетяна *(с досадою)*. От, не видали, буду їх частовати!.. Вип'єте, коли схочете, і самі.

Солдат. Экая спесивая! *(В сторону.)* Будешь посговорчивее. *(Выпивает и после подносит хозяину.)*

Михайло *(уже навеселе)*. Служивий! Чи твоя рушниця стріля?

Солдат. Простачина. Зачем же солдату и ружье, ежели оно будет неисправно? Да тебе на что это?

Михайло. Бо і я умію мітко стріляти.

Солдат. Где тебе стрелять! *(Наливает и подает хозяину.)* Ну-тка, выстрели из этово ружья.

Михайло. Та то таки і з сього, а то і із твого хочеться стрельнути. *(Выпивает.)*

Солдат. Изволь. *(Наливает и пьет.)* Давай я заряжу. *(Вынимает из сумы патрон и заряжает ружье.)*

Михайло. Жінко! Знайди угля або крейди.

Тетяна. От чорт надав забаву! Вікна повибиваєте і стіни подиравите або двері.

Солдат. Не бось, все цело будет. Подай-ка уголь.

Тетяна вынимает уголь и подает мужу.

Михайло. Де ж би намальовати ціль?

Солдат. Я знаю. *(Кладет ружье на столе, берет от Михайла уголь, идет к печи и на заслоне назначает точку и круг.)*

Тетяна *(приступя к столу)*. Ох, мені горе! Пропаде

Финтик даром; і я без умислу буду виною його смерті. Що тут робити? *(Немного задумывается.)*

В это время Михайло возле солдата смотрит цель; Тетяна намазывает скорее огниво салом из свечи и кладет ружье по-прежнему.

М и х а й л о. Добре так буде. *(Приходит к столу и берет ружье.)*

С о л д а т. Ладно! Становись здесь. Смотри ж, целься хорошо.

М и х а й л о. Та ну уже, не вчи, будь ласкав. *(Целится, после отставляет и говорит.)* Покойний панотець маленьким іще учив мене стріляти, і я, бувало, наліту курей стріляю.

С о л д а т. Искусный же ты стрелок! Посмотрим теперь твою удаль.

Т е т я н а *(солдату)*. Ви бог зна що задумали: вночі і в хаті стріляти. Коли за трьома разами не вистрелить, то більше і не треба.

М и х а й л о. За трьома разами! Та я за первим разом так торохну, що і горшки з полиці полетять.

С о л д а т. Слушай, хозяин! Я скажу, раз, два, три, по слову «три» тотчас пали.

М и х а й л о. Чую. *(Прицеливается.)*

С о л д а т. Раз... два... три!..

М и х а й л о *(спущает курок — огня нет)*. Що се за причина?

Тетяна смеется. Солдат хохочет.

С о л д а т. Прикладывайся. Пусть жена твоя говорит — раз, два...

М и х а й л о. Добре. Кажи, жінко, раз, два, три. *(Прикладывается.)*

Т е т я н а. Раз... два... три!

Михайло спущает курок — опять нет огня. Смех.

М и х а й л о *(с негодованием)*. Та ну-бо, москалю, к чорту! Се твоя штука. Нащо ти замовив ружже?

С о л д а т. Вот те на! Да мне какая нужда заговаривать ружье? Подай-ка, подсыплю пороху на полку: авось выстрелит.

Т е т я н а *(к мужу)*. Та не стріляй! Нехай воно тямиться! Бач, москаль непевний. Розірве рушницю, то поранить із нас кого або і уб'є.

М и х а й л о. Не хочу, не хочу, не буду стріляти, мосьпан глузує з нас *(садится)*... А їсти притьмом хочеться.

С о л д а т. Эх, кабы теперь подала хозяйка лавреничков! Этих, знаешь, треугольничков.

М и х а й л о. Лавреничків! Який то у вас, москалів, язик луб'яний! Скільки меж нами вештаєтесь, а і досі не вимовиш: вареників.

Солдат. Ну, варенников... Да что ты, Чупрун, об москалях так плохо думаешь? Да я как захочу, то по-хохлацки буду говорить не хуже тебя.

Михайло *(хладнокровно)*. Диво! Може, і заспіваєш по-нашому?

Солдат. А почему ж и нет? Слушай в оба.

Михайло. Слухаю, слухаю. Прислухайся і ти, Тетяно!

Солдат *(поет)*.

№ 6

Ой был, да нима, да поехал на мельницу,
Бедна моя головушка, одна дома осталась. (2)

Девчина моя, Переяславка,
Дай же мне поужинать, моя ласточка! (2)

Ох, я бедняжка, я ж не топила,
За водою как пошла, ведры побила. (2)

А дамов пришомши — печку развалила,
За то меня родимая чуть-чуть не ушибла. (2)

Михайло и Тетяна сильно хохочут долгое время. Солдат, на их глядя, тоже смеется и после говорит.

Что ж вы смеетесь? Разве худо спел?

Михайло и Тетяна *(вместе)*. Гарно, гарно, нічого сказати.

Михайло. Утяв до гапликів! *(Смеется.)*

Тетяна. Аж пальці знати. *(Смеется.)*

Михайло. Де ти так вивчився? Се диковина! Не можна і розпізнати,— таки немистенно по-нашому. *(Смеется.)*

Солдат. Да спой-ка ты, хохлач, хотя одну русскую песню. Ну, спой!.. Э, брат, стал!

Михайло. Вашу? А яку? Може, соколика або кукушечку?.. Може, лапушку або кумушку? Може, рукавичку або підпоясочку? Убирайся з своїми піснями!.. Правду сказать, єсть що і переймати... Жінко! Заспівай же ти по-своєму ту пісню, що москаль співав. *(К солдату.)* Сядь та послухай, як вона співа.

Тетяна. Добре, чоловіче, заспіваю:

№ 7

Ой був та нема, да поїхав до млина.
Бідна моя головонько, що я дома не була. (2)

Дівчино моя, ти ж моя мати,
Довго ж мені, моє серце, без тебе скучати? (2)

Дівчино моя, Переяслівко,
Дай мені вечеряти, моя ластівко! (2)

Я ж не топила, я ж не варила,
По воду пішла — відра побила. (2)

А додому пришла — піч розвалила.
За те мене моя мати трохи не побила. (2)

Михайло. А що? Яково?

Солдат. Ну, што и говорить! Вить вы — природные певцы. У нас пословица есть: хохлы никуда не годятся, да голос у них хорош.

Михайло. Нікуда не годяться? Ні, служивий, така ваша пословиця нікуда тепер не годиться. Я тобі коротенько скажу: тепер уже не те, як давно було, іскра дотепу розжеврілась. Ось заглянь в столицю, в одну і в другу, та заглянь в сенат, та кинься по міністрах, та тогді і говори — чи годяться наші куди, чи ні?

Солдат. Спору нет, что нонче и ваших много есть заслужонных, способных и отличных людей даже и в армии, да пословица-то идет, вишь ты.

Михайло. Пословиця?.. Коли на те пішло, так і у нас єсть їх против москалів не трохи. Така, напримір: з москалем знайся, а камень за пазухою держи; од чого ж вона вийшла, сам розумний чоловік, догадаєшся.

Тетяна. Годі вам спорится. Тепер чи москаль, чи наш — все одно: всі одного батька, царя білого, діти. Тільки в тім і разниця, що одні дуже шпаркі, а другі смирні... Чоловіче! уже не рано,— може, час спати лягати?

Михайло. Та що-то і сон не бере, коли їсти хочеться.

Солдат. Да, с тощим брюхом плохой сон будет.

Михайло. Хоть би ти, Тетяно, заспівала. Може б, на животі полегчáло.

Солдат. В самом деле, спой, Танюша, что ни есть.

Тетяна. Хіба московську, що мене одна дончиха вивчила.

Солдат. Ну-тка, ну, спой русскую; верно, так же споешь, как я вашу.

Михайло. Почуєш та й скажеш тогді, чи прийде тобі по нутру.

Солдат. А как эта песня начинается?

Тетяна. Больно сердцу...

Солдат. О! Эту и я знаю — начинай, хозяйка, и я стану подпевать.

№ 8

Больно сердцу мила друга не иметь,
Скучно, грустно одиночкою сидеть.

Кто со мною час приятный разделит?
Кто слезою меня в горе подарит?

И цветочек лишь от дожжика цветет,
Так и сердце лишь занятием живет.

Где для сердца мила друга мне найтить?
Чувства перед кем души своей открыть?

Ах! Люблю я — но сказать того боюсь,
Без уверенности я любви страшусь.

И без слов любовь мне можно доказать,
Сердце знает, как и друга испытать;

Буду молча нежно друга я любить,
Буду молча радость, скуку с ним делить.

Михайло. А що? Гарна пісня?

Солдат. Правда твоя; да и жена твоя славно поет.

Тетяна. Не дуже і славно, а так, як ти співав мельницу.

Михайло. А їсти все-таки хочеться.

Солдат. Хочешь, хозяйка, я тебя выручу и накормлю твоего мужа, тебя и себя?

Михайло. Ану! ну! Яким би то способом?

Солдат. Каким способом! Вить я чародей! Захочу — прикажу, вот и кушанье будет на столе.

Тетяна. Цур йому! Може, страшно буде, або і страва бог зна відкіль возьметься. *(К мужу.)* От уже і ти — намігся їсти, мов мала дитина! *(Обоим.)* Лягали б спати, а я раненько встану та снідати наварю вам.

Михайло. Де те у бога сніданя, а тут їсти хочеться, аж живіт корчить.

Солдат. Дай волю, хозяйка,— вмиг будет кушанье! *(Вынимает шомпол, делает разные взмахи, после ставит Михайла и Тетяну вместе и говорит им.)* Стойте смирно, не шевелитесь, зажмурьте оба глаза и выговорите громко слова, какие скажу: «Бердень, Бердень, Ладога моя!».

Хозяева повторяют и открывают глаза.

Теперь объявляю вам, что жареная курыца и колбаса в каморке у вас спрятаны. Поди, хозяин, сыщи и принеси сюда.

Михайло. В якім же місці спрятана? Тепер поночі, як її найдеш?

Солдат. Все вместе лежит под... Как бишь оно? Сказывай, хозяйка, что у вас там есть?

Тетяна. Мало чого там єсть у нас! Ну — куфа?

Солдат. Нет.

Тетяна. Діжка, корито, ночви, горшки, макітра, по-

ставець, гладуші, козубенька, кошик, діжа, підситок, решето?

Солдат. Нет, нет!

Тетяна. Більше ж нема нічого.

Михайло. А бодня?

Солдат. Да, да! В бодне или под бодней. Ступай скорей, хозяин, забирай кушанье и приноси сюда.

Михайло *(чешет голову и показывает неохоту)*. А чи не будеть же воно страшно?

Солдат. Отчево страшно? Ступай смело, не бось!

Михайло. Жінко, засвіти недогарок.

Тетяна зажигает огарок и отдает мужу, который отходя говорит.

Гляди ж, господá служивий! Як перелякаюсь, то не прогнівайся!

Солдат. Ступай, ступай! Да не съешь один колбасу!

Михайло с смешными ужимками уходит.

ЯВЛЕНИЕ 8

Солдат и Тетяна.

Солдат *(треплет по плечу Тетяну)*. Ну, хозяйка, каков я чародей?

Тетяна. Великий!.. Но більше хитрий, настоящий москаль.

Солдат. Да и ты лукава. Зачем ты мне ужинать не дала?

Тетяна. А нащо ти таку бучу збив? Якби ти ласково обійшовся зо мною, то я і нагодовала б тебе.

Солдат. Полно притворяться. Тебе досадно стало, что я помешал тебе...

Тетяна. Ти кривдиш мене, служивий. Правда, ти — сторонній чоловік, то, заставши мене одну з паничем і ввечері, вільно тобі помислити всяково; но якби ти знав мене лучче, то б лучче обо мні і думав. Не хватайся ніколи осуждати.

Солдат. Нет, моя милая, я ничего дурного о тебе не заключаю. Я узнал тебя: ты женщина хоть и молодая, но умная и честных правил. Самая робость твоя и торопливость доказали твою невинность. Положись на меня, я избавлю тебя от хлопот. В свете часто случается, что и добродетель кажется подозрительною.

Тетяна. Зо мною так тепер і трапилось, і бог тобі порука, що у мене і на умі не було...

Солдат. Верю, верю, милая. Я и бедного арестанта скоро выпущу.

Тетяна. Мені до його нужди мало. Його треба б про-

учити, щоб не ліз осою і не піддурьовав чужих жінок; він мені дуже надоїв.

Солдат. Изволь, проучу ево путем и отважу подлипать к чужим женам.

Тетяна. Ти, може, його скалічиш? Не надсади його бебехами.

Солдат. Не бось, я пользу сделаю ему, а не вред... Вот и муж твой идет.

ЯВЛЕНИЕ 9

Те же и Михайло.

Михайло *(громко за кулисами)*. Одчини, жінко! Жінко, одчини!

Тетяна *(отворяя)*. Що ти так галиш, неначе хто женеться за тобою.

Михайло *(с досадою)*. Женеться! Так що ж, що не женеться, так волос дибом становиться і здається, неначе за шивороти хто і ловить. Та і недогарок погас.

Солдат *(весело)*. Ну, хозяин, все ли так было, как сказано?

Михайло *(ставит принесенное на стол)*. Адже бач, що все так було. Курка печена, ковбаса пряжена під боднею нашлися та іще, либонь, і в наших мисках... *(Подозрительно.)* Жінко!!

Тетяна. От тобі і раз! Всі люди на однім базарі купують миски і у одних гончарів, то і миски одинакові.

Солдат. Ты вздор замолол, хозяин. Я лучше знаю все это. Выпьем-ка по одной перед ужином. *(Наливает и пьет.)* Здравствуй, хозяин!

Михайло *(наливает и пьет)*. Здорові були, господа служба!

Едят с солдатом колбасу.

Жінко, голубко, люба Тетясю! Чи нема чим запити смачної сеї ковбаси?

Тетяна. Чим же зап'єш? Хіба водою.

Михайло *(повелительно)*. Ні, не водою; а оставалась пляшка спотикачу. Піди ж принеси, коли не вичастовала ким.

Тетяна. Та єсть же. Кого б то я мала без тебе частовати. *(Уходит.)*

ЯВЛЕНИЕ 10

Те же, кроме Тетяны.

Солдат. У тебя жена добрая, хозяин.

Михайло. Чи ти жартом так говориш, чи навсправжки?

Солдат. Без шуток. Молода, пригожа и, кажется, тебя любит.

Михайло. Хіба що молода і хороша — міша мене любити? Вона у мене добра і вірна жінка, тільки дуже жвава, жартлива і глузлива. Уже коли попадеться їй хоть трохи тюх-тюх-сердега, то такого і підніме на зубки і рада завести до того, хоть би сьому йолопові і ворсу нам'яли. Достається од неї деколи, як поприїжджають, от тим цвентюхам, канцелюжкам! Та й смішні-бо вони собі: такі необачні, такі легкодухі; всьому вірять, всьому дивуються, всього бояться.

Солдат. Однак к чужим женам подлипать не боятся, словно как будто военные. Мне случалось их видеть храбрость при таких замашках.

Михайло. Уже я за свою скажу, що не боюсь нічого.

Солдат. Бывает и на старуху проруха. Не потачь, хозяин: у каждово есть свои блохи.

Михайло. Борони боже! Якби я свою підстеріг в чім, тут би їй і доклав воза.

ЯВЛЕНИЕ 11

Те же и Тетяна наливку ставит на стол.

Михайло. Ану, судир! Ось і я вас почастую гарним спотикачем. *(Наливает и подносит солдату.)*

Солдат *(выпивает)*. Вот славная наливочка! Кто ее делал?

Михайло. Жінка моя, Тетяна.

Тетяна. Я, я, іще із вишень свого садка. А москаль дума, що я нічого і не умію.

Михайло *(выпивая)*. Вона, вона. Се у мене клад — не жінка!

Солдат. Ты счастлив, хозяин: жена у тебя хороша и наливка не дурна. *(Наливает.)* За здоровье чарнобривой Татьяны. *(Пьет.)*

Михайло *(наливает)*. Здорова, моя рибко, моя перепілко! *(Пьет.)*

Тетяна *(наливает)*. Спасибі! За здоров'я москаля-чарівника! *(Отведывает и отдает мужу.)*

Михайло. Здорові були, мосьпане чарівник!

Солдат *(наливши)*. Благодарствую те, завидная парочка! *(Пьет.)*

Михайло. Що уже моя Тетяна, то чорнобрива, кохана! *(Поет.)*

№ 9

З того часу, як женився,
Я ніколи не журився.

Ой чук, Тетяна,
Чорноброва, кохана.

За Тетяну сто кіп дав,
Бо Тетяну сподобав.
Ой чук, Тетяна... *и проч.*

За Марусю п'ятака,
Бо Маруся не така.
Ой чук, Тетяна... *и проч.*

Я веселий і здоров
Од Тетяниних бров
Ой чук.. *и проч.*

Як Тетяна засміється,
В душі радость оддається.
Ой чук... *и проч.*

Солдат. Ай, хозяин! Да ты, брат, хват!

Тетяна. А ти думав, що у мене чоловік абиякий? Не бісь, себе не видасть. *(Поет.)*

№ 10

Будь у мене мужичок з кулачок,
А таки я мужикова жінка.
Я за його захилюсь, захилюсь,
Та нікого не боюсь, не боюсь. (2)
Ой до мене губерець підсипався
І любові добивавсь, добивавсь.
Я губерця любити не стала,—
Його трясця напала, напала. (2)

«Молодице, чия ти, чия ти?
Пусти мене до хати, до хати».
«Піди к чорту, убирайсь, убирайсь,
Коло воріт не шатайсь, не шатайсь!» (2)

Михайло. Воно так, вашеці проше, сучка санчата замчала, у нас ремінця за личко не виміняєш.

Тетяна. От тепер час уже спати лягати.

Солдат. А я поразмялся так, что и сон прошел. Хотите ли, хозяева, я вас потешу?

Михайло. Потіш... та чим же і як?

Тетяна. Та годі вам утішатись: час спати.

Солдат. Успеешь, хозяйка, выспаться. Хотите ли, я покажу вам старшово, с которым все делаю?

Михайло. Старшого? Се б того, що греблі рве?

Тетяна. Цур йому! Себто того, що не при хаті згадуючи?.. *(Плює.)*

Солдат. Ну, да что ж! Вить беды никакой не будет ни страха. Он явится в человеческом виде, когда хотите.

Михайло. В чоловіческом? Якого ж чоловіка?

Солдат. Какого хотите.

Все молчат.

Тетяна. Знаєш, чоловіче, що? Нехай явиться таким, як я знаю і скажу москалеві. Побачимо, чи докаже.

Михайло. Добре, кажи, говори.

Солдат. Изволь, сказывай, в каком хочешь образе видеть.

Тетяна. Нехай твій старший покажеться паничем Финтиком, що в нашім селі проживає, то щоб і в такій одежі, яку він носить.

Солдат. Да платья-то, думаю, много есть у него. Так в каком прикажешь его представить?

Михайло. В такім, яке носив сьогодня.

Солдат. Изволь.

Михайло *(жене)*. Я не вірю москалеві: він хваста.

В сие время солдат берет уголь и вынимает шомпол, расставляет мужа и жену по сторонам сцены, очерчивает их кругами, завязывает платками глаза. Становится сам посреди сцены и спрашивает важным тоном и переменным голосом.

Солдат. Откуда хотите, чтоб сатана в виде панича вышел?

Михайло *(боязливо)*. Нехай жінка каже.

Тетяна. З-під припічка.

Михайло *(в сторону)*. О, хитра з біса!

Солдат. Не робейте, не бойтесь ничего, не говорите ни слова, не отзывайтесь и с круга ни ногой не выступайте; а не то быть бедам.

Михайло. А з зав'язаними очима побачиш його?

Солдат. К повязке не дотрагивайтесь. Я сам сниму ее, как придет время.

Михайло. Господа служивий! Чи не можна, щоб сії потіхи не показовати? Мене циганський піт пронімає.

Солдат. Теперь уж поздно: все черти встревожились в аде. Стойте, не шевелитесь и слушайте *(важно и с расстановкою)*:

Тара, бара,
Гала, бала,
Во всех углах
Трах-тарарах.
Из печново дна
Вылезай, сатана!

При сих словах Михайло показывает смешные кривлянья. Финтик вылазит из-под печки. Солдат ему помогает, заслоняет печку. Становит на свое место и делает знак молчать, после подходит к жене, развязывает глаза, после к мужу за тем же. Михайло, увидя Финтика, показывает знаки ужаса и изумленія. Тетяна то же хочет сделать, но неудачно притворяется.

Михайло *(оправляяся)*. А можна, мосьпане, з ним і побалакати?

Солдат. Нельзя; голос его сильнее грома; когда заговорит, из глаз его засверкают молнии, а из ушей дым пойдет коромыслом. Ты не перенесешь такого ужаса.

Михайло. А жінка перенесе?

Солдат. Нет.

Тетяна. Неправда, перенесу. *(Выходит из круга и говорит к мужу.)* Чоловіче! Москаль жартував над тобою. Я тобі все тепер розкажу. Сей панич не чорт, а настоящий Финтик, но своїми умислами походить на чорта.

Михайло. Як же то так? Чи ви мене справді морочите, чи на глуз піднімаєте? Я нічого тут не розчовпу собі. А горілка, а вечеря під боднею?

Солдат смеется.

Тетяна. Все то не чари. Послухай: три неділі уже тому, як панич сей приїхав в наше село до своїх родичів і, дознавшись, що тебе дома нема, начав до мене учащати. Я перше думала, що для того ходить, що нічого йому робити дома, аж ні; зачав мені говорити, що мене любить, що без мене йому скучно, щоб була я до його ласкава, що коли чоловіка дома нема, то і другого не гріх полюбити, бо так у світі ведеться. Такими і гіршими розказами так мені надоїв і осоружився, що і мені здумалось над ним глумитися. Вчора дав грошей, щоб я вечерю для його справила на сьогодня. Я купила горілки, курку і ковбасу; но іще до вечері прийшов москаль. Я рада була, що на Финтиків кошт погодується служивий. Но сей служивий таку веремію підняв, як чорт в лотоках. Я спровадила його спати голодного, но він, видно, не спав і підслухав, як я Финтикові розказовала, де сховала горілку і страву. Ти, як на те, вернувся з дороги. Москаль на хитрості піднявся і удавав, мов він чарівник. От тобі вся правда; а ти знаєш, що я перед тобою не брешу і не обманюю тебе.

Михайло. Так ось воно як!.. Е! *(К солдату.)* Господа служба! Так ти не чарівник і панич сей не — дух святий з нами! Горілка і страва — не од того, що не при хаті згадуючи? Га?

Солдат. Точно все так, как жена тебе пересказала. А притом я хоть и москаль, а ручаюсь тебе, что жена твоя,

по всем моим замечаниям, никакова шаловства с этим фертиком не имела.

Михайло. Та мені й самому здається, що од моєї жінки не треба б сподіватися городянського, вашеці проше, бешкету. Та тепер дивний світ...

Тетяна. Не гріши, чоловіче! Хто проступиться, то той виля, як собака в човні. Погляди на мене і на панича — і угадаєш, хто грішний, а хто праведний.

Солдат. Вот оправдание, которое и строгий кригсрехт уважил бы. Поступим с виновным по воинским артикулам.

Финтик. Прошу милосердия, пощады и прощения! *(Становится на колени и поет.)*

№ 11

Помилуйте, вас прошу,
Єй-єй же, покаюсь!
І прельщатися чужим
По смерть зацураюсь.

Я — бездільник, признаюсь,
І дурак письменний!
Я — пропира, и крючок,
І хапун отменний...

Я спокутую гріхи
І, божусь, ісправлюсь,
І любить чужих жінок
По смерть не отважусь.

Солдат. Как же тебе поверить, когда ты крючок; тебе непременно надо сделать наказ на спине и на ребрах. *(Делает знаки руками.)*

Финтик *(с испугом)*. Ой, ой! Умилосердитесь!

Тетяна *(к солдату)*. Не будьмо неумолимі для других, одним собі зазорного не прощаймо. *(К Финтику.)* Слухай! *(Поет.)*

№ 12

Тетяна. Треба б дати
Прочухана,
Щоб ти научився.
Михайло. Як обманьовать жінок
В другий раз страшився. (2)
Тетяна. Ти за чванство,
За лукавство
І попався в сітку.
Михайло. За те б треба
Дати хлосту
І спровадить к дідьку. (2)
Тетяна. Признавайся,
Оправдайся,
То не буде лиха.

Михайло. Добрих людей не кусай
Явно ні з-під тиха. (2)
Финтик. О горе мне, грешнику сущу!
Ко оправданию ответа не имущу.
Како и чем могу вас ублажити?
Ей, от сего часа буду чесно жити!

Михайло. Гляди ж того! Встань та послухай сюда. Мені б треба більше всіх проученіе тобі дати, но я непотребство твоеї душі прощаю тобі, тільки обіцай нам ніколи не забувати, якого ти роду, почитати матір свою, поважати старших себе, не обіжати нікого, не підсипатись під чужих жінок, а мою Тетяну за тридев'ять земель обіходити; бо колись за се дадуть тобі березової припарки такої, що і правнучатам будеш заказовати.

Солдат. И небо с овчинку покажется.

Тетяна. І в могилі боляче буде.

Финтик. Милостивые благодетели! Ваше великодушие проникло в мою совесть. Она пробудилась и представляет мне докладный регистр моих бесчинств. Стыжусь моих злых окаянств и сам себе кажусь презрительным как за дурные поступки противу моих родных, равно и противу всех людей. Теперь все силы употреблю доказать на деле мое исправление. Буду всем рассказывать сегоднейшее мое приключение и москаля-чаривника, дабы пример мой послужил ко исправлению всех и каждого.

Солдат. Поэтому правда, что шутка, кстати сделанная, больше делает иногда пользы, чем строгие наставления.

Хор. Треба дружно з людьми жити,
Треба так жінок любити,
Щоб од бога не гріх,
Щоб і людям не в сміх. } (2)

Финтик. Всем теперь скажу я смело:
Впрок не пойдет злое дело,—
Хоть удастся в один раз —
Попадешься в инчий час. } (2)

Все. Треба дружно з людьми жити *и проч.*

Тетяна. Паничі, остерегайтесь,
Не запальчиво влюбляйтесь,
Бо хто ласий до чужбин,
Той скоштує і дубин. } (2)

Все. Треба дружно з людьми жити,
Треба так жінок любити,
Щоб од бога не гріх,
Щоб і людям не сміх. } (2)

ЛИСТИ

1. ДО Я. І. ЛОБАНОВА-РОСТОВСЬКОГО [1]

12 серпня 1812 р., Горошин

Сиятельнейший князь, милостивый государь!

По препорученности Вашего сиятельства 10 числа сего месяца начал я прием казаков к сформированию 5-го казачьего полка [2]; но по медленному сначала доставления казаков не так успешно делается, как бы хотелось. В протчем люди, принятые мною, хороши, стариков нет и очень молодых мало, большею частью поступают в казаки с удовольствием, охотностию и без малейшего уныния; все с пиками, но много сабель есть из кос переделенных. Есть с ружьями и пистолетами, но сие оружие в посредственной исправности; лошади небольшие, но к службе годные; одеяние все новое, но надобно будет привесть в единообразие; в одних шапках не соблюдена мера, ибо одни довольно высокие, а у других низки, но все одинакового вида. Все силы употреблю, чтобы оправдать доверенность Вашего сиятельства и заслужить продолжение Ваших ко мне милостей. Твердо уповаю на уверение Вашего сиятельства, что я только употреблен Вами для сформирования полка, а не для служения в оном. Я и по бедности моей, и по старости матери моей, которую поддерживать есть мой долг, никакой службы несть вне Полтавы не могу. Если должность моя надзирателя [3] (при школе Приказа общественного призрения) заслуживает перед Вашим сиятельством какое одобрение, то оставление меня при оной будет знаком Ваших ко мне милостей; моя награда есть та, что я служу под начальством Вашего сиятельства и всегда в глазах Ваших. Не оставьте, Ваше сиятельство, моего положения без внимания. С глубочайшим высокопочитанием и душевною приверженностию к особе Вашего сиятельства честь имею быть, сиятельнейший князь милостивый государь, Вашего сиятельства нижайшим слугой

Иван Котляревский

Августа 12-го дня 1812 г. Горошин

2. ДО Я. І. ЛОБАНОВА-РОСТОВСЬКОГО

20 серпня 1812 р., Горошин

Его сиятельству господину
малороссийскому генерал-губернатору и кавалеру.
Формирующего 5-й конный казачий полк рапорт.

О успехе формирования 5 казачьего полка честь имею Вашему сиятельству донести, что по сие число принято мною казаков с лошадьми 760 человек. Неспешность сия происходит не оттого, что я здесь нахожусь и делаю прием, но от нескорого доставления людей земским правительством: вчерашнего числа, вместо 14-го, мною назначенного, Миргородский повет успел прибыть к Горошину, а Кременчугский, хотя и на назначенное пришел число, т. е. 18-ое, однако с такими неисправностями и недостатками, что перебор и пересмотр всех вещей порознь делает великие затруднения; земский повета Кременчугского комиссар не обратил никакого внимания — не говоря на вооружение казаков, но на одежду и лошадиную сбрую; многие явились без положенных рубах, сапогов, серых шаровар, в старых изношенных кафтанах, без платков для шеи, седла без потников, арчаки ломанные, отчего много...[1] лошадей, даже узды с пеньковыми поводами; казаков большая часть без ладунок, без сабель. Все таковые недостатки и неисправности хотя и будут исправлены, но сие требует времени. Не имея у себя ни одного утвержденного от Вашего сиятельства офицера и унтер-офицера, чрезвычайно затрудняюсь, что не имею кому поручить в команду эскадроны, почему и не приступаю к их формированию до определения и прибытия офицеров. В рассуждении же скопления народа и совершенного недостатка подножного корму для лошадей, нашел я нужным принятых казаков и к присяге на верность мною приведенных волостями отправить по ближайшим деревням; но не имея кому и волости поручить в команду, решился от хорольского земского суда заседателя Щочки потребовать к себе всех, в ближайших местах живущих отставных из военной службы, по прибытии коих, в числе семи человек, употребил их на временную услугу и, поруча в команды им казаков, отправил по ближайшим деревням, в четыре волости. Осмеливаюсь Вашему сиятельству повторить донесение мое, что, за неимением офицеров, не могу приступить формировать эскадроны, хотя людей и лошадей имею таковых.

5 казачьего полка начальник *Котляревский*

Августа 20 дня, Горошин

3. ДО Я. І. ЛОБАНОВА-РОСТОВСЬКОГО

27 серпня 1812 р., Горошин

Сиятельнейший князь, милостивый государь!

Наконец 5 конный казачий полк сформирован, одних только офицеров и унтер-офицеров недостает. Люди в полку очень хороши, лошади лучше посредственных, о амуниции хлопочу с отдатчиками, чтобы была в исправности, равно уравниваю шапки, полукафтаны и пики, коих одно древко без железа будет в 4 аршина; недоимки в людях и лошадях скоро не будет никакой. Не взыщите, Ваше сиятельство, за дерзость мою о представлении для разрешения о котлах. Я думаю, не одному мне покажется сия статья затруднительною, то казакам артели иметь необходимо, а посему и артельные деньги нужны, и без котлов обойтись невозможно. Обращаюсь с покорнейшею просьбою к Вашему сиятельству о присылке в 5 казачий полк командира и об отпуске меня к моей должности [1]. Сверх того, что я не имею никакого приготовления ни на службе, ни к походу, воспитанники остаются до сего времени без зимнего платья. По множеству забот Вашему сиятельству невозможно вспомнить об них; Полтавский приказ очень беспечен; у Григория Алексеевича также теперь множество занятий, а помощники мои исполнители только, и так бедные дети, до сего пользовавшиеся отеческими Вашими попечениями, теперь, оставленные без должного призрения, потерпеть могут. Сжальтесь над сими сиротами, Ваше сиятельство, и удостойте их [и] меня взаимного Вашего внимания и благоволения.

С глубоким высокопочтением и душевною преданностию к особе Вашего сиятельства имею честь быть, милостивый государь, Вашего сиятельства нижайшим слугою

Иван Котляревский

Августа 27-го дня 1812 г. Горошин

4. ДО А. А. ТРОЩИНСЬКОГО [1]

23 грудня 1816 р., Полтава

Ваше превосходительство милостивый государь!

Из числа пансионеров, находящихся в Полтавском доме воспитания бедных, на иждивении его высокопревосходительства Дмитрия Прокофьевича [2] Александр Пироцкий, следующего, 817-го года к 1-му июля окончит курс учения, преподававшего в здешней гимназии.

И как уже пребывание его с того времени в сем Доме будет бесполезно, то я обязанностию поставляю заблаговре-

менно донести о том Вашему превосходительству и предоставить распоряжению Вашему о будущем его жребия.

Пироцкий по способностям своим, дарованию, природному уму и расторопности достоин, чтобы усовершенствовать его науки. Но не менее того, по пылкости своей, самонадеянности и мечтательности требует за собою доброго присмотра. При сем прилагаю список и других пансионеров [3] его высокопревосходительства с замечаниями об успехах в науках, о качествах и поведении, с предварительным донесением, что Василия фон Шлихтина по его возрасту полезнее было бы определить на службу, нежели оставлять продолжать науки. Он здесь только растет и теряет время, а к наукам он не прилепляется, да, кажется, и науки к нему не льнут.

С истинным высокопочтением и преданностию честь имею быть, милостивый государь, Вашего превосходительства покорнейшим слугою.

Иван Котляревский

Декабря 23-го дня 1816 года. Полтава

5. ДО М. Г. РЄПНІНА [1]

15 жовтня 1818 р., Полтава

Сиятельнейший князь, милостивый государь!

Письмо Вашего сиятельства, которым угодно было меня удостоить, и условие господина Анненкова о выкупе Щепкина [2] я сему последнему показывал; он принял таковое Вашего сиятельства благодарение со слезами признательности и вечной благодарности.

Алексея Осиповича Имберха [3] нет в Полтаве, и не знаю, где его искать, а потому и деньги остаются невысланными к Вашему сиятельству.

В ожидании разрешения о поездке в Чернигов [4] я велел починять экипажи театральные. Сборы по театру здесь так малы, что жалованья за сентябрь не всем еще актерам выдано. В один вечер в театр пришли только четыре зрителя, взносу сделали 14 р., и я принужденным нашелся отказать в спектакле. Теперь еще у нас и погода прекрасная, хотя с холодным ветром; что же будет с нашим театром, когда сделается ненастье?.. Г. главный директор приезжал в Полтаву для получения 40 тыс. из казенной палаты за поставку сукна, но, не получив денег, отъехал обратно, не удостоив театра и посещением.

Г[осподин] Горбовский [5] несколько дней уже болен (но не опасно), простудившись в бане у отца архимандрита.

Сего же числа выезжает из города г. генерал-адъютант

граф Ламберт[6] с супругой проездом в Одессу; в прочем в Полтаве все по-старому.

С глубочайшим высокопочитанием и вечной преданностью к особе Вашего сиятельства и проч.

Иван Котляревский

Октября 15, 1818 г. Полтава

6. ДО Ф. М. ГЛІНКИ[1]

28 жовтня 1821 р., Полтава

Милостивый государь Федор Николаевич!

За особую честь поставляя себе избрание меня в почетные члены высочайше утвержденного Вольного общества любителей российской словесности[2], признательнейшую благодарность мою приношу всему достопочтенному Обществу и в особенности Вам, милостивый государь, за лестное для меня Ваше участие в сем деле.

Диплом на звание почетного члена, устав и список гг. членов Общества имел я честь получить от Василия Ивановича г-на Туманского[3]. Желая быть полезным Обществу сколько силы мои позволяют, жертвую в пользу оного 40 экз[empляров] малороссийской «Энеиды»[4], которую вслед за сим доставлю; Вас же, милостивый государь, покорнейше прошу быть ходатаем у Общества, не отвергнуть малого моего приношения.

Поручая себя покровительству Вашему и благорасположению, с отличным почтением и преданностью честь имею быть, милостивый государь, Вашим покорнейшим слугою

Иван Котляревский

Октября 28 дня 1821 года. Полтава

7. ДО М. І. ГНЄДИЧА[1]

27 грудня 1821 р., Полтава

Милостивый государь Николай Иванович!

Вместе с почтеннейшим письмом Вашим получил я и лестнейший для меня отзыв[2] от Общества. Ежели отрывки из продолжения «Энеиды» моей годятся для «Соревнователя», то их можно иметь в продолжение целого года и более. Я сам чувствую, что есть много нескромности или вольности в «Энеиде»; но сему причиною С.-Петербургская цензура, не удержавшая меня на первых порах и пропустившая напечатать в 4-х частях довольно ощутительнейшую соль; впрочем, нет, кажется, ничего откровенного, а предоставляется догадке и толкам, что уже не моя беда.

Прилагаю при сем еще отрывок из 5-й части. Признаюсь перед Вами, что 5-я часть очень слаба и натянута; в ней случилась сухая материя, которую надобно было чем-нибудь размачивать; я как кончил ее, то перекрестился. Что же касается до 6-й, то будет чем полюбоваться.

Я сам согласен с Вашей мыслью, что ежели печатать «Энеиду», то печатать все 6 частей вместе. Но какою бы суммою был я доволен, если бы книгопродавцы предложили мне за напечатание в их пользу, сего решительно сказать не могу. Признаюсь перед Вами со всею откровенностью и чистосердечием земляка, что не бывши никогда в сделке с книгопродавцами, не знаю, как с ними выгоднее для себя поступить, а еще более не знаю, какую цену «Энеиде» положить. Если б я знал, что не причиню Вам беспокойства и обременения, то усерднейше прошу Вас переговорить с сими господами и узнать от них, какою бы суммой почтили малорос[сийскую] «Энеиду» и на каких условиях, и меня почтить Вашим уведомлением.

Я даже согласен уступить «Энеиду» в вечное и в потомственное наследие того, кто захочет ее иметь, но срок на с[емь] лет длиннее кажется моего века, а мне не иначе можно по моим обстоятельствам согласиться как на три или четыре года и то когда кто приобретет «Энеиду» в вечность. Для меня в особенности было бы приятно и чувствительно, если бы Вы были посредником сбыть с рук моих «Энеиду». Вы через сие сделаетесь моим благотворителем, и я Вашим пособием вкусил бы плоды двадцатишестилетнего моего терпения и посильных трудов. Не откажитесь, если можно, одолжите меня вечно.

Есть у меня и песенки малороссийские из сочиненной мною оперы «Полтавка», принятой довольно хорошо в Полтав[ской], Черниговс[кой] и Харьковской губерниях. Ежели в журнал входят и песни, то я мог бы Вам доставить их даже с нотами для фортепиано; ибо у нас и виртуозы есть на сем инструменте и композиторы; не оставьте меня уведомить о сем.

Жаль, что Словарь малороссийский уснул [3],— но сон не смерть. Я над малор[оссийскою] «Энеидою» 26 лет баюшки баю, а надеюсь, что воскреснет, или, потерявши терпение, пошлю ее в огнь вечный. Ежели «Энеида» моя значит что-нибудь, то всесожжение ее будет еще значительнее.

С истинным почтением и душевною к Вам преданностию имею честь быть, милостивый государь! Вашим покорнейшим слугой

Иван Котляревский

27 декабря 1821. Полтава

8. ДО Т. Ф. ВИСОЧИНА [1]

16 вересня 1826 р., Полтава

Милостивый государь Трофим Федорович!

Родной дядя мой, жительствовавший [в] Таврической губернии в городе Алешках и уже умерший, губернский секретарь Михайло Жуковский [2] учиненным при жизни своей настоящего года июля в 21 день духовным завещанием распределил благоприобретенный им собственный его капитал в долгах, на поименованных в том завещании лицах состоящий, назначил по взыскании долгов мне тысячу рублей и распорядиться о сем, а равно и о прочем, к исполнению воли его предоставил Вам. По поводу сего я покорнейше Вас, милостивый государь, прошу: распорядясь по сделанному Вам от покойного дяди моего поручению о взыскании с должников его значащейся в духовном завещании суммы, доставить из оной ко мне определенные тысячу рублей и оные переслать чрез почту в Полтаву на мое имя. Прошения по настоящему предмету, куда надобность укажет, подавать за Вашим подписом и по оным доходить разрешений. Одним словом, действовать точно так, как бы от самого меня зависело. В чем уполномачиваю Вас, верю, и что Вы по сему законно и к пользе моей учините, я спорить и прекословить не буду.

С истинным моим к Вам почтением пребываю: милостивый государь!

Вашим покорнейшим слугою *Иван сын Петров Котляревский,* отставной маиор и кавалер, жительствующий в губернском городе Полтаве

Сентября 16 1826 года

9. ДО Т. Ф. ВИСОЧИНА

17 вересня 1826 р. Полтава

В Алешк[и] к Высочину.
Сентябр[я] 17 дня 1826. [Полтава]

Милост[ивый] государь Трофим Федорович!

На почтенное письмо Ваше от 24-го июля сего года ко мне писанное, сим имею честь Вас известить: что хоть покойный Михаил Леонтьевич Жуковский был родный по матери моей дядя мне, следовательно, ближайший родственник мой, и я природный наследник всего его движимого имения и оставшихся денег, но, сохраняя в ненарушимости волю умершего, не вхожу ни в какие притязания, но в рассуждении духовной на завладение движимостию предоставляю все одеяние, сундучок с вещами и другие по хозяйству

долженствующие быть вещи получить Вам без всякого от кого-либо прекословия и ними пользоваться с уговором, чтобы Вы взялись взыскать завещанную мне по духовной тысячу рублей денег и прислать их мне в Полтаву. Из духовной видно, что покойник к Вам одному доверенность имел и почитал Вас за лучшего своего приятеля, следовательно, в 7-мом пункте он Вас назначил исполнителем всей духовной. Но мысль покойника выражена неясно в духовной, кем быть. Я Вас покорнейше прошу похлопотать об отказанных мне тысяче рублях, взыскать с должников, кои должны быть Вам известны, для чего при сем препровождаю и верящее письмо, да я думаю, что и расписки, и другие бумаги покойника поступили к Вам, следовательно, никому не с руки одолжить меня, как Вам. Ежели деньги, принадлежащие мне тысячу рублей, ко мне пришлете и Вам нужен будет для получения движимости покойника какой вид, то я Вам пришлю от себя...[1] право на сие и от собственного моего права на получение вещей, сундучка и кой-чего другого, о чем доставите мне реестр, откажусь.

Я надеюсь, что Вы на сей отзыв почтите меня обстоятельным ответом, удовлетворительным взаимным и подробным нашим выгодам.

В ожидании чего с истинным моим к Вам почтением и преданностью имею честь быть, Милостивый государь...

10. ДО І. І. МАНЖОСА[1]

Кінець 1828 — початок 1829 р., Полтава

Г-ну полтавскому полицмейстеру
Ивану Ивановичу Манжосу
От отставного майора Котляревского

Объявление.

Содержатель странствующей труппы иностранец Иван Штейн[2], разъезжая по ярмаркам, бывавшим в разных городах разных губерний, с подвижною своею труппою играет на театрах сочиненную мною в 1819-м году малороссийскую оперу в двух действиях под названием «Полтавка» без моего согласия и позволения.

Мне неизвестно, как и откуда он ее достал, но я удостоверен в том, что он пользуется непозволительно чужим добром, а моя опера Штейном не благоприобретена. В уставе о цензуре, высочайше утвержденном апреля 22 — день 1828 года, в положении о правах сочинителей, в § 1-ом, сказано: «Каждый сочинитель или переводчик книги имеет исключительное право пользоваться во всю свою жизнь изда-

нием и продажею оной по своему усмотрению как имуществом благоприобретенным».

Следовательно, содержатель труппы Штейн, непозволительным образом получивши мою оперу и играя ее на театрах без моего позволения, лишает меня тех выгод, кои собственность моя могла бы мне доставлять. Таковой поступок Штейна, кроме того что бессовестный, есть противозаконный и достоин преследования правительства.

Чтобы остановить содержателя труппы иностранца Штейна от нанесения мне и на дальнейшее время явной обиды, покорнейше прошу ваше высокоблагородие оперу «Полтавку» и музыку к ней приказать, отобрав от Штейна, отдать мне. Обязать его реверсом, чтобы он ни на каком театре оперы «Полтавка» ни другого какого-либо моего сочинения не играл и не выпустить его, Штейна, из Полтавы, покуда не разочтется со мною за представление в разных городах моей оперы около десяти лет.

11. ДО НАГЛЯДАЧА ПОЛТАВСЬКИХ ДУХОВНИХ ШКІЛ ІЄРОМОНАХА АВГУСТИНА

25 січня 1829 р., Полтава

Ваше высокопреподобие отец Августин,
Милостивый государь!

Вследствие почтеннейшего вашего ко мне отзыва, последовавшего вследствие указа Полт[авской] духовной консистории по некоторым предметам бывшего Полт[авского] отделения Российского библейского общества [1], честь имею сим ваше высокопреподобие уведомить: казначеем и книгохранителем Полтавс[кого] библейского отделения был я избран в 1819-м году, вступил в сие звание того же года в октябре месяце и принял св. книги и сумму денежную от губернского секретаря Мицкевича, отправлявшего тогда казначея должность. С того времени в продолжение лет до 1824 года были посылаемы годовые отчеты за книги и собиравшаяся сумма в комитет Российского библейского общества каждогодно. По уничтожении Российского библейского общества подробный отчет о св. книгах и деньгах как у меня, так и у других лиц, как то: у гг. поветовых маршалов и комиссионеров хранящихся, отправлен в том же 1824 году к секретарю отделения г-ну титулярному советнику Лантухову, в заведывании коего письменные дела находятся,— но в каком порядке, сие мне неизвестно. Находящиеся в полт[авском] Успенском соборе под хорами в двух шкафах св. книги состоят под моим наблюдением, коих разного названья 717 экземпляров налицо. Ключи от шкафов хранятся у меня;

суммы библейскому отделению принадлежащей есть 1066 [руб] 35 коп. с[еребром], которая также у меня хранится, не имея ничьих печатей.

Продажа книг сама собой удержалась, оттого что желающие покупать книги не являются. Как до 1819-го года к библейскому отделению я не принадлежал, то лиц, управляющих сим отделением, совершенно не знаю, но кажется, что казначеем при открытии отделения был избран некто титулярный советник Левицкий.

С совершенным почтением и такою же преданностью имею честь быть, милостивый государь, Вашего высокопреподобия...

Генвария 25 дня 1829. Полтава

12. ДО Д. М. БАНТИША-КАМЕНСЬКОГО [1]

листопад — грудень 1829 р., Полтава

На 1-е: в Полтаве и в смежных городах слова: *конь, вол, нож, кот, подол, мост* и проч. произносят простолюдины: *кинь, вил, ниж, кит, подил, мист* и проч., но в сих же словах в других падежах единственного и множественного числа сохраняют *о: волы, коня, моста, подоли* и пр. В Черниговской же губернии произносят *кунь, вул, нуж* и проч.

На 2-ое: песню «Ой бида чайци, чайци небози» неизвестно кто именно сочинил, но многие полагают, что сочинил ее последний запорожский кошевой К а л н и ш [2].

На 3-е: с в и т и л к и в Полт[авской] губернии держали в руке саблю с привязанной к ней лентою свечою, но, кажется, без цветов. Сабля сия означала звание девушки, ее державшей (виталки), при венчании в церкви, а дома эта сабля стояла в главном углу хаты (на покутье) через весь первый день свадьбы. Теперь весьма редко где сие употребляется.

На 4-ое: молодая смотрит в д и в е н ь в день свадьбы во время обеда, ибо молодые за обедом ничего не едят и ложки их бывают связаны вместе красною лентой. Это тоже выходит из употребления.

На 5-е: в Полтавской губернии, за другие не знаю, молодый говорит: п о к и д а й б а т ь к о в ы и проч. пред самым отвозом невесты в свой дом в первый день свадьбы перед вечером; при сей приговорке молодой, сидя верхом на лошади, объезжает кругом три раза воз, на котором сидит молодая, и помахивает над ее головою плетью (малахаем); в нынешние времена едва ли это употребляется.

На 6-е: в Полт[авской] губернии брат молодой не расплетает косу, а ставши в углу у дверей по кутьи с кием (род

булавы), из соломы сделанным, грозит убить молодого за то, что сей берет к себе сестру его, и показывает вид мстителя, пока молодой не умилостивит его несколькими шагами или пятаками. Это действие называется: брат продает сестру. Сие бывает перед сборами к отъезду в дом молодого.

13. ДО І. І. СРЕЗНЕВСЬКОГО [1]

12 липня 1837 р., Полтава

Сочиненные мною малороссийские оперы «Наталка Полтавка» и «Москаль-чаривник» поручаю для издания в свет в каком будет нужно количестве экземпляров титулярному советнику Измаилу Ивановичу Срезневскому.

Маиор Иван Петров сын Котляревский

1837 года, июля 12 дня. Полтава

14. ДО І. Т. ЛИСЕНКОВА [1]

16 вересня 1837 р., Полтава

Милостивый государь мой Иван Тимофеевич!

Уведомляю Вас, что я не имею у себя и четырех экземпляров той «Энеиды», которую я напечатал в 4-х частях; но я «Энеиду» кончил вполне до тех мест, как и Виргилий написал; она у меня в 6-ти частях переписана и исправлена, только печатать; если Вы намерены взять на себя печатать, то заплатите мне две тысячи рублей денег ассигнациями и 25 экземпляров для меня пришлете по отпечатании; а я Вам «Энеиду» пришлю и доверенность на напечатание, получивши от Вас половину денег. В «Энеиде» моей десятистрочных строф 730, а во всей заключается 188 или 190 листов [2]... Сверх сего словарь ма [3] . . . . . изъясняющих значение русских слов; я почти отдаю Вам даром «Энеиду».

Печатать же Вам позволю только один завод, и то на хорошей бумаге и хорошими большими буквами, чисто, опрятно и исправно, не на обверточной бумаге, за цензуру не отвечаю, за корректуру не берусь.

Оперу мою «Наталку» я отдал другому напечатать [4] и ее у меня нет. Согласны ли Вы или нет; ежели согласны печатать «Энеиду», то на каких условиях, прошу зараз меня уведомить, а не то я могу отдать другому напечатать в Москве; в прочем с истинным моим к Вам почтением пребываю, милостивый государь мой, Вашим покорнейшим слугою [5].

1837-го года, сентября 16 дня. Полтава

ПРИМІТКИ

До видання увійшли поетичні твори І. П. Котляревського «Енеїда», «Пісня на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну», «Ода Сафо»; драматичні — «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» та листи.

Тексти творів подаються за автографами, а якщо автографи не збереглися,— за першодруками.

Виходячи з того, що за життя письменника форми української літературної мови ще не були усталені, правопис творів Котляревського у цьому виданні наближений до сучасних норм. Водночас максимально збережені лексичні, стилістичні і морфологічні особливості текстів (зокрема мова Солдата і Финтика в п'єсі «Москаль-чарівник», Возного в п'єсі «Наталка Полтавка»), хоча передаються ці особливості за сучасним українським або російським правописом.

Твори І. П. Котляревського російською мовою, авторські ремарки у п'єсах подаються за сучасним російським правописом.

Наявні в автографах п'єс скорочення імен дійових осіб (Виборн., Возн., Тет.) розкриваються беззастережно; різнобій у написанні імен в ремарках п'єс (Тетяна, Татьяна) уніфіковано; позначення сценічних дій, відсутні в автографах, подаються у квадратових дужках.

В кінці книги даються «Пояснення слів», що містять реалії, які вийшли в минуле і малозрозумілі сучасному читачеві. При цьому використано «Словарь малороссийских слов, содержащихся в Энеиде, с русским переводом», доданий І. П. Котляревським до «Енеїди» (видання 1809 та 1842 рр.).

Імена, назви і вирази, що коментуються, у тексті позначаються суцільною нумерацією у межах твору.

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

ЕНЕЇДА

Вперше повністю надруковано: Виргилиева Энеида, на малороссийский язык переложенная И. Котляревским. Харьков, 1842.

Автограф усієї поеми невідомий, збереглася лише частина автографа шостої частини, що знаходиться у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 52, № 2). Це чотири невеликі зошити (в першому — дванадцять аркушів, в другому, третьому і четвертому — по вісім). На першій сторінці першого зошита заголовок: Малороссийская Энеида, часть шестая. В ньому 40 строф шостої частини, написаних чітко, із незначними правками. Три інші зошити містять строфи 30—118 цієї ж частини; папір з клеймом 1811 р.

Початок роботи І. П. Котляревського над «Енеїдою» припадає на 1794 р. Про це свідчить лист самого Котляревського до М. І. Гнедича

від 27 грудня 1821 р., в якому він повідомляє, що «Малороссийская Энеида» є результатом «двадцатишестилетнего моего терпения и посильных трудов». Менш упевнено можна говорити про дату закінчення роботи над поемою та про час написання окремих її частин.

Довгий час поема поширювалась на Україні та за її межами у рукописних списках. Найдавніший із них (перші дві частини) виявлено серед паперів київського митрополита Євгена Болховітінова (в науковому обігу список відомий під назвою «болховітінівського»). Цей список вміщено в зошиті, папір якого має клеймо 1796 р. На титулі заголовок: Перецыганенная Энеида с русского языка на малороссийский 1794 года октября 11 дня.

У списку дві частини — перша і третя, але переписувачем вони позначені як «Малороссийская Энеида, часть 1-я» та «Малороссийская Энеида, часть 2-я», хоч у першій частині використано першу пісню «Енеїди» Вергілія, а в другій — третю.

У тексті наявні пропуски окремих рядків (переписувач у таких випадках зазначав на полях: «нет стиха»). Після шостого рядка строфи 106-ї третьої частини беззастережно пропущено 30 рядків. До тексту додано коротенькі пояснення окремих слів.

Український радянський літературознавець, дослідник творчості І. П. Котляревського А. П. Шамрай прийшов до висновку, що оригінал цього списку є першим варіантом «Енеїди». Крім того, дата відповідає свідченню самого Котляревського про початок роботи над твором. Друга частина становить логічне продовження першої. Пропуск віршів А. П. Шамрай пояснює тим, що І. П. Котляревський на той час іще не повністю закінчив текст, хоч і вважав ці дві частини завершеним твором (після останнього рядка написано «конец»).

Невдовзі І. П. Котляревський знову повертається до поеми — він пише другу частину. Так, у списку 1798 р., опублікованому П. Житецьким, ця частина уже є («Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малороссийской литературы XVIII века. К., 1900, с. 130, 174).

Поширення твору в рукописних списках зумовило і появу його першого видання. У 1798 р. за одним із цих списків з'являються друком без відома автора три перші частини поеми, здійснені заходом конотопського поміщика колезького асесора М. Й. Парпури — чоловіка освіченого і заможного.

Живучи у Петербурзі, Парпура відав друкарнею Медичної колегії. При виданні «Енеїди» йому активно допомагав інспектор цієї колегії Й. К. Каменецький, який редагував текст, читав коректуру, уклав словник «малороссийских слов» — його згодом використав сам Котляревський, відповідно розширивши і доповнивши.

На титульній сторінці видання — напис: «Энеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским. С дозволения Санкт-Петербургской цензуры. Иждивением М. Парпуры. В Санкт-Петербурге 1798 года». На окрему сторінку вишесено присвяту: «Любителям малороссийского слова посвящается».

У 1808 р. знову без відома автора вийшли у світ три перші частини «Енеїди» (Энеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским. Издание второе, в Санкт-Петербурге 1808 года). Це було повторення першого видання (знято лише слова: «Иждивением М. Парпуры»). Невідомо, чи мав цього разу М. Парпура відношення до видання поеми. Здійснив цей захід видавець І. П. Глазунов.

У 1809 р. вже сам Котляревський підготував до друку чотири частини поеми, що вийшли під назвою: «Виргилиева Энеида на малороссийский язык переложенная И. Котляревским. Санкт-Петербург. В медицинской типографии, 1809 года». На титульній сторінці до заголовка додано слова: «Вновь исправленная и дополненная противу прежних изданий. Часть

первая». (Заголовок титульної сторінки повторюється перед порядковим номером кожної частини.) На звороті титульної сторінки стоїть цензурний дозвіл, на третій сторінці присвята: «С. М. К.... ю усерднейше посвящает сочинитель». («С. М. К.» — губернський маршалок С. М. Кочубей, заможний полтавський поміщик, на чиї кошти було здійснено видання.) В кінці книжки — «Словарь малороссийских слов, содержащихся в Энеиде, и многих иных, в Малороссии употребительных, исправленный, умноженный и дополненный словами для четвертой части. Дополнение к малороссийскому словарю. Погрешности».

Після посвяти на окремій сторінці вміщено «Уведомление», яким Котляревський засвідчував свою незгоду з попередніми виданнями і застерігав, що вони здійснені без його участі. Цим він не тільки знімав із себе відповідальність за виявлені помилки та перекручення, а й, очевидно, негативно оцінював сам факт появи попередніх видань. «Энеида, на малороссийский язык мною переложенная, в 1798 и 1808 годах была напечатана без моего ведома и согласия. Она досталась господам издателям со многими ошибками и опущениями, случившимися от переписки, а сверх того и издававшие в ней по-своему многое переделали и почти испорченную выпустили под моим именем.

Я решился исправить и дополнить прежде напечатанные три части, и присоединивши четвертую, издать все вместе.

Благосклонное принятие *Энеиды* сей от публики будет наградою трудов моих; и ежели она принесет удовольствие читателям, то я поспешу приложить и пятую часть».

Здійснений радянськими дослідниками аналіз численних списків поеми дає підстави стверджувати, що всі три її назви належать самому І. П. Котляревському. Перша назва не призначалась для друку і тому має жартівливий характер («Перецыганенная Энеида»), друга більш стримана, але все ще не для широкого читача («Энеида перелицованная»), остаточна назва — для друку «Виргилиева Энеида...» (Див.: *Кирилюк Є.* Живі традиції. Іван Котляревський та українська література. К., 1969, с. 106.)

Над п'ятою і шостою частинами Котляревський працював протягом наступних десяти років. Про готовність до друку п'ятої частини він згадує в листі до М. І. Гнедича від 27 грудня 1821 р., де пише про неї як уже завершену.

Наступного року в органі «Вольного общества любителей российской словесности» журналі «Соревнователь просвещения и благотворения» (1822, ч. XVII) надруковано уривок п'ятої частини.

У вересні 1822 р. Котляревський надіслав Гнедичу ще один уривок з п'ятої частини, який був опублікований в «Соревнователе...» (1823, ч. XXIII, кн. 2).

Якщо в листі до Гнедича Котляревський пише про п'яту частину як уже завершену, то щодо шостої і її готовності висловлюється непевно: «Что касается до 6-й, то будет чем полюбоваться». Автограф уривка шостої частини, який зберігся, написано на папері з клеймом 1811 р., проте її закінчено, очевидно, десь на початку 20-х років. В автографі перший зошит містить текст майже чистовий, підготовлений до друку, три інші зошити — це початкова стадія роботи. Перекреслення, виправлення, нові варіанти наявні в багатьох строфах.

Тоді ж І. П. Котляревський активно порушує питання про повне видання поеми. У згадуваному вже листі він звертається до М. І. Гнедича з приводу видання всієї поеми.

Котляревський просить сприяння і в молодого московського літератора М. Мельгунова, який 1827 р. був у Полтаві, відвідав Котляревського, заприязнився з ним і згодом писав М. Погодіну про те, що Котляревський просив запропонувати московським книгарям купити уже завершену «Енеїду».

М. Мельгунов зазначав, що і в Малоросії «знайдеться багато на неї охочих: малоросіяни читають її завжди з новою, особливою приємністю, а додання двох або, можна сказати, трьох ще не відомих пісень викличе у них нове зацікавлення й успіх з цього боку певний». На думку Мельгунова, «видання поеми, до того ж видання класичне, варте клопотів і старань» *(Котляревський І. П.* Твори: У 2-х т. К., 1969, т. 2, с. 209).

Протягом року М. Мельгунов вів переговори з московськими видавцями, про що писав Котляревському 12 червня 1828 р.: «Запевняю Вас, що з свого боку я докладав усіх можливих зусиль до вигідної для Вас умови, але все це було марним. Тепер залишилось одне: звернутися з цією пропозицією до с.-петербурзьких книговидавців...» («Киевская старина», 1883, кн. 5, с. 151).

Звертався І. П. Котляревський і до петербурзьких видавців. 16 вересня 1837 р. він надсилає листа І. Лисенкову, в якому просить повідомити, чи згоден він «печатать Энеиду», викладає свої умови, зокрема бажання друкувати «на хорошей бумаге и хорошими большими буквами, чисто, опрятно и исправно».

Невідомо, що відповів Лисенков, але видання і цього разу не було здійснене. Під час цих спроб надрукувати поему лише один уривок «Енеїди» дійшов до читача — у 1833 р. альманах «Утренняя звезда» (1833, кн. 11) надрукував 20 строф шостої частини.

В кінці 30-х років І. П. Котляревський домовляється про видання з харківським видавцем О. А. Волохіновим. Той погоджується видати «Енеїду», і вона виходить у світ 1842 р., уже після смерті автора.

Видання «Енеїди» 1842 р.— це перше повне видання всієї поеми. На обкладинці—художньо оформлений заголовок: «Виргилиева Энеида, на малороссийский язык переложенная И. Котляревским. Харьков. 1842». На титульній сторінці заголовок повторюється: «Виргилиева Энеида». Повний заголовок повторюється і на кожному з шести шмуцтитулів. На їх зворотах цензурний дозвіл: «Друкувати дозволяється з тим, щоб після надрукування в цензурний комітет було представлено узаконене число примірників. Березня 25 дня 1840 року. Цензор О. Никитенко». Поему надруковано на хорошому білому папері, кожна частина має окрему пагінацію сторінок, в кінці додано «Словарь малороссийских слов, содержащихся в Энеиде, с русским переводом».

Усі згадані видання «Енеїди» відрізняються не лише заголовками, вони мають ряд різночитань. Але зіставлення їх, а також значна текстологічна робота, здійснена А. П. Шамраєм, дали йому змогу прийти до висновку, що поряд із виправленнями, уточненнями, стильовими змінами «найбільш виразні і рельєфні епізоди поеми, влучні характеристики, вишукані афористичні вислови приходили відразу і не піддавались дальшій обробці». *(Шамрай А. П.* До тексту «Енеїди».— У кн.: *Котляревський І. П.* Повн. зібр. творів. К., 1952, с. 321—366). Як у першому, болховітінівському списку, так і у виданні 1842 р. вони залишаються без кардинальних змін, наявні лише стилістичні виправлення.

Текстологічний аналіз, крім висвітлення творчої лабораторії поета, мав на меті розв'язати питання — кому належать виправлення у виданні 1842 р., хто вніс зміни, не зафіксовані в попередніх редакціях. Воно постало у зв'язку з тим, що повністю твір вийшов після смерті автора і частина дослідників схильна була приписувати втручання у текст видавцеві. Але такі припущення виявилися безпідставними. Дозвіл цензури на друкування твору дано 25 березня 1840 р.; треба гадати, що в цензурний комітет він потрапив близько 1839 р. До того ж видавець Волохінов, як зазначає А. П. Шамрай, людина в літературі випадкова, а один з можливих харківських «опікунів» рукопису Котляревського — І. І. Срезневський перебував у той час за кордоном. Тому видання можна вважати виявом останньої авторської волі.

«Енеїда» здобула визнання широкої громадськості ще в рукописних списках. Поява перших друкованих видань не задовольнила величезного попиту на твір. Як писав біограф Котляревського В. Пассек, «Енеїда» була прийнята в Малоросії із захватом, усі читали її, від грамотного селянина до багатого пана» («Москвитянин», 1841, ч. 2—3, с. 1567).

«Енеїда» Котляревського була прийнята із захватом не тільки в Малоросії, а й в Росії: вона довго читалась і перечитувалась, читалась і простолюдом — малоросами, що упізнавали в героях себе і сміялися з себе» («Основа», 1861, кн. 2, с. 163—175).

Щодо офіційної критики, то перше видання поеми пройшло непоміченим. Лише в 1805—1806 рр. Болховітінов писав про Котляревського в укладеному ним «Словнику», надрукованому пізніше: «Він відомий у нашій словесності невеликою, але єдиною у своєму роді книжкою, що містить в собі пародію трьох пісень «Енеїди», на малоросійську мову перекладених» *(Митрополит Евгений.* Словарь русский светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России. М., 1845, т. 1, с. 311).

Пізніше у пресі починають друкуватися відгуки про поему. В російській критиці перша згадка про поему з'явилася 1815 р. в «Вестнике Европы» (кн. 2, с. 123). Через два роки схвально писав про «Енеїду» харківський журнал «Украинский вестник».

Перше авторське видання стало відоме і за межами Росії. У 1809 р. чеський славіст Йозеф Добровольський пише, що травестійний переклад «Енеїди» має «вартість з усіх поглядів». *(Кирилюк Є.* Живі традиції. Іван Котляревський та українська література. К., 1969, с. 58).

Альманах «Северные цветы», журнал «Отечественные записки», «Журнал Министерства народного просвещения» та інші прогресивні видання не обминули поему своєю увагою, відзначали її високі художні якості. Навіть такий негативно настроєний до явищ української літератури журналіст, як О. Сенковський, поряд з нападками на жанрову застарілість «Енеїди», не міг не визнати, що «твори пана Котляревського здатні захоплювати багатьма прекрасними місцями та силою таланту» («Библиотека для чтения», 1843, т. 56, с. 46—48).

Висока оцінка дана «Енеїді» Т. Г. Шевченком, І. Франком, Лесею Українкою, М. Коцюбинським.

Широке визнання твору, розуміння його невмирущої значимості, його всенародна популярність прийшли в радянський час, чому великою мірою сприяла дослідницька робота, здійснена радянськими науковцями. Поема видавалася безліч разів, величезними тиражами, неодноразово перекладалася на інші мови.

Подається за виданням: Виргилиева Энеида, на малороссийский язык переложенная И. Котляревским. Харьков, 1842.

[1] Енсй — за греко-римською міфологією, син троянця Анхіза і богині Афродіти — один з головних захисників Трої в Троянській війні. Після зруйнування Трої та довгих мандрів, виконуючи волю богів, оселився в Лаціумі (область Італії), де згодом його потомки заснували Рим.

[2] Но греки, як спаливши Трою... — Йдеться про десятилітню війну стародавніх греків (ахейців) на чолі з Агамемноном — царем Мікен проти Трої (початок XII ст. до н. е.). Війна закінчилася зруйнуванням Трої, після чого, за легендою, троянці, змушені були покинути її і оселитися в Італії, де згодом заснували Римську державу.

Події Троянської війни описані в давньогрецьких епосах та поемах Гомера «Іліада» й «Одіссея». До Вергілія по цієї теми звертались грецькі та римські письменники.

[3] Юнона (у греків — Гера) — за римською міфологією, одна з верховних богинь, дружина Юпітера (Зевса), богиня шлюбу. У Троянській війні підтримувала греків.

[4] Венера — за римською міфологією, богиня весни, садів, плодівництва (у греків — Афродіта — богиня краси і кохання). Вважалась прародичкою нащадків Енея та всіх римлян. У Троянській війні допомагала своєму синові Енею і троянцям.

[5] ...Паріс, Пріамове дитятко...— Паріс — син царя Трої Пріама. За легендою, вчинки Паріса призвели до Троянської війни, оскільки він посварив між собою трьох богинь — Геру, Афіну, Афродіту, віддавши яблуко як символ визнання краси Афродіті (Венері). Звідси — «яблуко Паріса», «яблуко роздору».

[6] Геба — за римською міфологією, дочка Юпітера, богиня вічної молодості; під час бенкетів богів на Олімпі частувала гостей нектаром і амброзією.

[7] Еол — за грецькою міфологією, володар вітрів, жив на острові Еолія.

[8] ...Борей недуж лежить з похмілля, А Нот поїхав на весілля, Зефір же, давній негодяй...— За грецькою міфологією, Борей, Зефір, Нот — діти Астрея (зоряного неба) та Еос (вранішньої зорі). Борей — бог північного, холодного вітру, Зефір — ніжного та м'якого, Нот — південного вітру.

[9] Евр — південно-східний вітер, ніс негоду і засуху.

[10] ...Тогді від мене возьмеш чвирк.— Чвирк — залишки після перегонки спирту, тут: нічого не отримаєш.

[11] ...Еней тут крикнув як на пуп...— крикнув дуже голосно, відчайдушно.

[12] Нептун (у греків — Посейдон) — за римською міфологією, брат Юпітера, бог моря, морської стихії.

[13] Зевс — за грецькою міфологією (Юпітер, за римською), верховне божество, глава олімпійської сім'ї богів, син одного з найдавніших божеств Сатурна (у греків — Кроноса).

[14] Як вернеться пан хан до Криму...— Тут перегук з історичними подіями на Україні. Йдеться про неможливість повернутися ханові до Криму, оскільки в 1783 р. його було приєднано до Росії, а Кримське ханство ліквідовано.

[15] Еней збудує сильне царство і заведе своє там панство...— Йдеться про провіденціальну місію Енея як майбутнього засновника Римської держави (нової Трої).

[16] Дідона — за римською міфологією, дочка царя Тіра, фінікійська царівна. По смерті чоловіка покинула батьківщину, виїхала до Африки і там заснувала місто Карфаген.

[17] ...попонеділкуй, помолися.— За давнім народним звичаєм, у понеділок заміжні жінки не працювали, дотримувалися посту й молилися.

[18] Карфаген — стародавнє місто-держава на півночі Африки. Карфаген, зіткнувшись з Римом, зазнав поразки і в 146 р. був зруйнований.

[19] Виходці-бурлаки — селяни, що кидали рідні місця і переселялися на вільні землі.

[20] В три вирви вигнали відтіль...— Тобто грубо («в три шиї») кого-небудь проганяли.

[21] Великдень — релігійне весняне свято воскресіння міфічного засновника християнства Ісуса Христа.

[22] Не до соли примовлявши...— Тобто не в лад до танцю.

[23] Що од покійника украла...— Йдеться про одяг покійного чоловіка Дідони Сіхея.

[24] ...Убивши добру в неї грінку.— Переносно «убити грінку» — мати вигоду, виграти щось.

[25] Олімп — гора в північній Греції, за античною міфологією — місце, де жили грецькі боги.

[26] Меркурій (у греків — Гермес) — за римською міфологією, син Зевса і німфи гір Майї, бог-вістун, покровитель торгівлі.

[27] Каїн — за біблійними легендами, старший син Адама і Єви; із заздрощів убив свого молодшого брата Авеля.

[28] ...То тут тебе лизне і чорт! — Переносно: вмерти — потрапити у пекло до чортів.

[29] ...Мов з торгу в школу курохват...— Порівняння з бурсаками, які постійно голодували і тому крали на базарі курей та ін.

[30] Купідон (Амур, у греків Ерот) — бог кохання, син Венери, зображувався у вигляді маленького хлопчика.

[31] Палінур — керманич на човні Енея. Кинутий у море, вибрався на берег, але був убитий тубільцями. Його ім'ям названо мис у північно-західній Луканії (південна Італія).

[32] Ацест — троянець за походженням, легендарний цар на острові Сіцілії; заснував місто Сегесту.

[33] Анхіз — за грецькою та римською міфологією, батько Енея. Коли Анхіз пас овець біля підніжжя гори Іди, з'явилась полонена його красою Афродіта. Від їх союзу народився Еней.

[34] ...І тут старців нагодовати...— За давнім народним звичаєм, на поминки померлого запрошували на обід і старців.

[35] ...Мисліте по землі писав.— Переносно: плутався ногами, робив по землі візерунки на зразок літери «М», яка в старослов'янському алфавіті називалася «мисліте».

[36] ...Убраний так, як компанієць...— Компанійці — легка кіннота на Лівобережній Україні, створена гетьманським урядом в 70-х роках XVII ст., вербувалася з добровольців; компанійці отримували платню від гетьманського уряду. У XVIII ст. влилися в кавалерійські полки регулярної російської армії.

[37] Дарес — в «Енеїді» Вергілія один із троянців, що мандрував з Енеєм після втечі з Трої.

[38] Бакаляр (спотворене від бакалавр) — учні середніх шкіл на Україні у XVII, XVIII ст.

[39] Абсест — в «Енеїді» Вергілія один із троянців, що мандрував з Енеєм.

[40] Ентелл — за античною міфологією, сіцілійський герой, троянець за походженням.

[41] ...Зітру, зімну, мороз як бабу...— Йдеться про персонажів українських народних казок.

[42] Бахус (Вакх, у греків — Діоніс) — за римською міфологією, бог рослинності, покровитель виноградарства і винобродства, син Зевса і дочки фіванського царя Кадма Семели.

[43] Марс (у греків — Арей) — за римською міфологією, бог війни; син Юпітера і Юнони, під час Троянської війни сприяв троянцям.

[44] Ганімед — за грецькою міфологією, син дарданського царя Троя, надзвичайної вроди юнак, викрадений Зевсом і взятий на Олімп, де став виночерпієм.

[45] Ірися (Ірида) — за грецькою міфологією, прислужниця богів, посередниця між богами і людьми, богиня веселки.

[46] Бероя — в «Енеїді» Вергілія троянка, в образі якої з'явилася Ірида.

[47] Плутон (у греків — Аїд) — бог підземного царства, старший над пеклом.

[48] Прозерпіна (у греків — Персефона, Кора) — дружина Плутона, яку він викрав і завіз до свого царства.

[49] Шльонськ — Сілезія.

[50] ...Не раз ходив за сіллю в Крим.— Йдеться про поширене в той час на Україні явище — чумацтво. Чумаки торгували сіллю, яку привозили волами з Криму.

[51] Невтес — один із супутників Енея. У Вергіліевій «Енеїді» володів даром передбачення.

[52] Кобиляча голова — страховище із народних казок.

[53] Коли, Нептун, мені ти дядько... — За епосом Гомера «Іліада», Афродіта — дочка Зевса і племінниця Нептуна, брата Зевса. Інші міфи розповідають про виникнення Афродіти з морської піни, саме тому Афродіта називає Нептуна ще й хрещеним батьком.

[54] Сагайдачний Петро Конопович (?—1622) — гетьман запорізького війська; брав участь у походах проти кримських татар і турецьких завойовників.

[55] ...Либонь, співали і про Січ... — Запорізька Січ — організація українського козацтва, що склалася у пониззі Дніпра в першій половині XVI ст.

[56] ...Як в пікінери набирали... — Пікінерські полки — військовопоселенські полки на Україні, створені у другій половині XVIII ст. царським урядом для оборони Новоросійської губернії від кримських татар і турків. Пікінери були озброєні рушницями та списами (піками — звідси й назва).

[57] ...Полтавську славили шведчину... — Йдеться про події російсько-шведської війни. В 1708 р. шведські війська вдерлися на Лівобережну Україну, і український народ піднявся на визвольну війну проти загарбників. Полтавська битва (27 червня 1709 р.), в якій брали участь українські козацькі полки, закінчилася розгромом шведської армії. Про ці ж події йдеться і далі: «При шведчині я дівувала...»

[58] ...Як під Бендер'ю воювали... — В 1789 р. російські війська тримали в облозі турецьку фортецю Бендери (Бессарабія). Військо терпіло від голоду, хвороб, про що Котляревський далі пише: «Без галушок як помирали...»

[59] Ся Кумською земелька звалась... — Кумі — містодержава у південній Італії, перше поселення грецьких колоністів.

[60] Сівілли — легендарні жінки-пророчиці, провидиці майбутнього; робили це переважно в стані екстазу, про що далі Котляревський пише: «Сівіллу тут замордовало...»

[61] Феб — за грецькою міфологією, бог — захисник порядку, покровитель мистецтв, син Зевса і дочки одного з титанів Лети.

[62] ...А татарва як набігала... — Йдеться про розбійницькі напади кримських татар на Україну в XVII ст., а також про російсько-турецьку війну (1735—1739).

[63] ...І першу сарану зазнаю... — Сарана налетіла на Україну і спустошила її степи у 1748 і 1749 рр.

[64] Орфей — за античними міфами, син Аполлона і музи Калліопи, співець і музикант. Втративши свою дружину Евридіку, пішов до підземного царства Плутона, дістав дозвіл вивести її звідти з умовою — не оглядатись. Порушивши цю умову, втратив Евридіку.

[65] Геркулес — за грецькою міфологією, син Зевса і земної жінки Алкмени. Один із його подвигів — виведення з Тартару триголового пса Цербера.

[66] ...Як піднесуть із оцтом фиги... — Переносно: нічого не одержиш.

[67] Із дерева сього зломити... — Йдеться про золоту гілку — символ життя, яку повинні приносити відвідувачі богині підземних надр Прозерпіні.

[68] ...І вийняв тельбухи з кишками, Розклав гарненько їх рядами... — Йдеться про побутуючий у римлян звичай ворожити на нутрощах забитих тварин.

[69] Вергілій Марон Публій (70—19 до н. е.) — римський поет, автор «Енеїди», епічної поеми, що прославляла могутність Римської держави.

[70] Харон — за грецькою міфологією, перевізник померлих душ через ріку Стікс до підземного царства Тартар.

[71] ...Оскілками на їх дививсь... — Дивитися вороже, неприязно.

[72] ...Три голови мав пес сей мурий... — Йдеться про триголового пса Цербера, що охороняв вхід до підземного царства — Тартару.

[73] Якусь особу мацапуру... — Як твердять деякі біографи І. П. Котляревського, тут мається на увазі Максим Парпура — перший видавець «Енеїди». Пізніше дослідники прийшли до висновку, що Парпура керувався не комерційними міркуваннями, оскільки був чоловіком заможним. Як писав П. Житецький, «Парпура з любов'ю поставився до видання «Енеїди» як один з любителів малоросійського слова. Він супроводив видання невеликим словником до «Енеїди», за часом — першим у новій малоросійській літературі. Згодом цим словником скористався сам Котляревський, додавши його до свого видання» (*Житецкий П.* «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малороссийской литературы XVIII века. К., 1900, с. 166).

[74] Восьма заповідь — одна з біблійних заповідей «Не укради!»

[75] ...На припічках щоб не орали. — Тут і далі описуються побутуючі стародавні уявлення про відьом, шептух, ворожок.

[76] ...І що то значить наш Статут... — Йдеться про так званий Литовський статут — збірник законів і розпоряджень, що діяли з XVI ст. у Литовській державі, до якої входили і українські землі. Кодекс використано і в російському законодавстві після возз'єднання українських земель з російськими; деякі його положення існували аж до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

[77] Монада — в античних математиків одиниця, неподільне, у пізніших філософів-ідеалістів — одна з духовних одиниць «дійсних атомів природи», з яких складається світ.

[78] Скороходи — категорія слуг багатих поміщиків, що попереджали про приїзд гостей, бігли попереду екіпажу.

[79] ...Як баба бридка, криворота... — Йдеться про Тесіфону — фурію, богиню помсти, яка переслідувала людей за їх провини навіть після смерті. Зображалась старою жінкою, з гадюками на голові замість волосся.

[80] Еак — син Зевса та Егіни, дочки бога річок, правитель острова Егіни. За справедливість після смерті призначений одним із суддів підземного царства.

[81] ...Не ті се, що кричать: «І паки», Не ті, що в золотих шапках. — І. Котляревський має на увазі дяків та попів.

[82] ...вбгались і в оклад... — Йдеться про сиріт, що утримувались у «домах притулку», а згодом приписувались до якогось стану і обкладались податками, тобто були «в окладі».

[83] Значковий (значковий товариш) — звання в українському козацькому війську у XVII ст. Обов'язком значкових було берегти сотенні і полкові прапори.

[84] Бунчукові (бунчужні) — виборні особи в українському козацькому війську, належали до генеральної старшини. Основним їх обов'язком було захищати на війні бунчук.

[85] А в комин суджених питали... — Форма народних ворожінь.

[86] ...Ноги чиєїсь постола... — Натяк на ті часи, коли римляни потраплять під владу католицької церкви і цілуватимуть туфлю папи.

[87] Борщів як три не поденькуєш... — У цій і наступній строфах подано зразки так званої тарабарщини — штучної жартівливої бурсацької мови, заснованої переважно на перестановці складів та зміні

кореня слова, що побутувала у народних анекдотах. Ці строфи читаються приблизно так:

Як три деньки не поїси борщу,
На серці стане моторошно,
І зараз засмокче в кишках
І в шлункові забуркотить.
Коли ж що язиком напхаєш
І добре в живіт стеребиш,
То в нутрі стане веселіше,
Об землю лихом ударишся,
І весь голод свій забудеш,
І чорт от горя забіжить.

Та що абищо верзти,
Не казкою годують солов'я,
Ось ну, калиткою забрязкай,
То радощі заденежать.
Коли даси з п'ятак,
То, може, новину почуєш;
Як і що з тобою буде,
Куди на човнах плавати,
Як угодить Юноні,
Як Енеї усе владнає.

[88] Заклятий острів перед нами...— Острів Еа, де жила чарівниця Цірцея, що перетворювала людей на тварин.

[89] ...І «не позволям» там забуде...— Йдеться про право кожного депутата на сеймах шляхетської Польщі вигуком «Nie pozwalam!» заперечити будь-який проект, що часто зводило нанівець заходи королівської влади.

[90] Французи ж, давнії сіпаки...— Котляревський має на увазі, очевидно, війни Директорії — уряду Французької республіки, що захищав інтереси великої буржуазії.

[91] ...Мовби Енеї по пошті плив.— В часи І. П. Котляревського перевезення людей здійснювалося поштовими установами. Тут: плив з вигодами, без клопоту.

[92] Тібр — ріка в області Лаціум. На березі Тібру знаходиться Рим.

[93] Земелька ся була латинська...— Йдеться про землі області Лаціум в Середній Італії.

[94] Латин — міфічний цар латинців, син бога полів і лісів — Фавна та німфи Маріки.

[95] Що не доспиш петрівської ночі.— Найкоротшої літньої ночі у петрівку, перед церковним святом на честь апостолів Петра і Павла.

[96] Турн — в «Енеїді» Вергілія цар рутулів, італійського племені, підкореного римлянами, що жило в області Лаціум; племінник цариці Амати.

[97] ...І ждали тільки четверга...— За усталеною народною традицією, четвер — день візитів, прийому гостей.

[98] М'ясопуст (м'ясоїд, м'ясниці) — період після посту, коли за законами православної церкви дозволяється їсти м'ясо.

[99] Піярська граматика — найпоширеніша шкільна граматика латинської мови в Польщі, видана у 1741 р. чернечим орденом братів Піарів з метою виховання дітей у дусі католицизму.

[100] Тму, мну, здо, тло — назви складів церковнослов'янської мови.

[101] ...Тому субітки і давав.— У школах, особливо дяківських, учнів за непослух по суботах карали, супроводжуючи це молитвою: «Помни день субботний...»

[102] ...Ось привезли і мальювання...— Далі І. П. Котляревський називає лубочні картини, що були поширені у XVIII ст.

[103] Цар Горох — казковий персонаж.

[104] ...Як Александр цареві Пору...— Йдеться про картину, на якій зображено перемогу Александра Македонського над індійським царем Пором.

[105] ...Черпець Мамая як побив...— Картина, що зображує момент Куликовської битви — поєдинок між російським богатирем ченцем Пересветом і татарським богатирем Челубеєм.

[106] Муромець Ілля — богатир, персонаж народних билин.

[107] Бова з Полканом...— лубочна картина на сюжет народної казки про Бову Королевича, який переміг у двобої богатиря-песиголовця Полкана.

[108] Соловей-харциз — лубочна картина на сюжет народних казок про Солов'я-розбійника.

[109] ...Як в Польщі Желізняк ходив.— Максим Залізняк — запорізький козак, один із ватажків народного повстання проти польсько-шляхетського феодального гніту на Україні (1768), відомого під назвою Коліївщини.

[110] Француз Картуш — відомий розбійник Луї Домінік (1693—1721), що на чолі розбійницької ватаги довго тримав у страсі околиці Парижа. Діяльність його стала сюжетом ряду драматичних творів.

[111] Гаркуша Семен (1739—1784) — ватажок повстанських загонів на Україні у XVIII ст., користувався популярністю в народі. Пам'ять про нього збереглася в народних переказах, піснях, художній літературі.

[112] Ванька-каїн (Іван Йосипович Каїн, 1718—?) — відомий розбійник, що жив у Москві. В очах сучасників мав романтичний ореол, його біографія кілька разів видавалась, про нього складено багато народних переказів.

[113] Енеус ностер магнус панус.— Ця та наступна строфи є пародією на мову «академістів» XVIII ст., які до українських або польських слів додавали латинські слова та вирази. Така макаронічна мова у той час була дуже поширена в польській літературі. Котляревський вставляє в український текст латинські слова або до українських слів додає латинські закінчення.

Еней, наш всликий пан
І славний троянський князь,
Шмигляв по морю, як циган,
До тебе, о царю, прислав тепер нас.
Просимо, пане Латине,
Нехай наша голова не загине,
Дозволь жить в землі своїй,
Хоть за гроші, хоть задарма,
Ми дякувати будем завжди
За твою милість.

О царю! Будь нашим меценатом
І ласку твою покажи,
Енеєві зробися братом,
О найкращий! не одкажи;
Еней — вождь єсть моторний,
Вродливий, гарний і проворний.
Побачиш сам особисто.
Вели прийняти подарки
З ласкавим видом і без сварки,
Що прислані через мене.

[114] ...будь нашим меценатом.— Мається на увазі Меценат Гай Цільній — римський державний діяч при імператорі Августі (кінець I ст. до н. е.), що високо цінив вплив мистецтва на громадську думку, підтримував поетів, письменників. Згодом слово меценат стало означати покровителя літератури і мистецтва.

[115] Хміль — казковий персонаж.

[116] Липськ — стара назва міста Лейпціга.

[117] Лубни, Опішня, Решетилівка та ін.— Йдеться про села Полтавщини, відомі чи то високими врожаями садів (опішнянські сливи), чи знамениті худобою (решетилівські вівці), чи якимись місцевими виробами.

[118] ...А бігла б на перекладних...— Тобто дуже скоро їхати на казенних ямщицьких перекладних екіпажах, в які через 10—15 км на поштових станціях впрягали свіжих коней.

[119] ...на три прогони...— Оплата подорожніх витрат у потрійному розмірі.

[120] Хто буде з вас провіантмейстер Або хто буде кригсцальмейстер...— військовослужбовці: перший — відав провіантом, другий грошовими справами.

[121] О музо, панночко парнаська! — Музи у грецькій міфології — богині мистецтв і науки; автор має на увазі музу епічної поезії

Калліопу. Парнас — гірський масив у Греції, де, за легендою, осселилися музи.

[122] ...У нас в Гетьманщині колись...— Гетьманщина — напівофіційна назва території Лівобережної України, якою з 1667 по 1764 р. управляв гетьман.

[123] ...Лубенський, Гадяцький, Полтавський...— Назви козацьких полків часів гетьманщини означали не лише військову одиницю, а й адміністративну. Таким чином, полковники, сотники мали військову й адміністративну владу.

[124] Асмодей — у стародавніх народів злий дух, демонічна істота.

[125] Жлукта і улики на пушки...— У цій та наступній строфах у жартівливій формі змальовано підготовку до війни в дусі народних небилиць.

[126] ...У них, бач, Тули не було...— Місто Тула здавна славилося заводами військової зброї.

[127] Авель — за біблійною легендою, син Адама і Єви, вбитий рідним братом Каїном; вживається на означення невинної жертви.

[128] Подимне — податок, що нараховувався в залежності від кількості димарів.

[129] Підсусідки — селяни без грунту, що жили в чужій хаті.

[130] Мов посполитее рушення...— У феодальній Польщі це мобілізація під час війни; поряд з коронним військом виступала у похід шляхта з загонами, утримуваними на власний кошт. Тут: всенародний рух.

[131] Янус — за римською міфологією, бог дверей, входу і виходу. Він вирішував питання миру і війни, зображався з двома обличчями, зверненими у протилежні боки. В мирний час ворота його храму були зачинені.

[132] Астрея — дочка Зевса і Феміди, богиня справедливості; жила на землі у «золотий вік», але, засмучена неправдою людських стосунків, покинула її.

[133] Гевальдигер — офіцер у царській армії, що виконував поліцейські функції.

[134] Ардея — місто в області Лаціум, столиця рутульців, де, за легендами, помер Еней.

[135] Мезентій тіррепський — легендарний цар італійської провінції Етрурії (тепер Тоскана), що допомагав рутульцям. В «Енеїді» Вергілія убитий Енеєм.

[136] ...Було полковник так Лубенський...— Лубенський полк брав участь у битві під Полтавою 1709 р.

[137] Авентій — за грецькою міфологією, народжений від Геркулеса та жриці Реї.

[138] Покотиллос, Караспуло — в «Енеїді» Вергілія Катіллай Коранг; тут перекручені українські прізвища Покотило та Карась, до яких додано грецькі закінчення.

[139] Морса (Морея, Пелопоннес) — південна частина Балканського півострова.

[140] Дельта — півострів поблизу Босфора.

[141] Кефалос (Кефаллінія) — один з Іонічних островів.

[142] Цекул, пренестський коваленко...— Народжений від бога вогню і ковальського мистецтва Вулкана, союзник Турна, латинець з міста Пренести (нині Палестріна).

[143] Дорошенко Михайло (?—1628) — сподвижник Сагайдачного, гетьман реєстрового козацтва.

[144] Мезап — в «Енеїді» Вергілія предводитель струських племен.

[145] Агамемноненко Галес — нащадок Агамемнона — героя давньогрецьких легенд, міфічного царя Аргосу, учасник Троянської війни.

[146] ...Аврунці, сидицяни, калесці і ситикуляни...— давньоіталійські племена.

[147] Іполит — син міфічного царя Тесея, засновника Афінської держави; загинув, обмовлений закоханою в нього мачухою Федрою.

[148] Камілла — за античною міфологією, дочка царя Метаба з італійського міста Пріверни; привчена батьком до війни, відзначалась хоробрістю, відвагою.

[149] ...Пред ним стоїть старий дідище...— В образі «очеретяного діда» змальовано Тіберіна — бога річки Тібру.

[150] ...Іул построїть Альбу-град...— Іул (Асканій) — син Енея, заснував у центральній Італії столицю Латинського союзу Альбуград (Альба-Лонга) за 400 років до заснування Рима. Сучасна назва міста Альбоно-Лаціале.

[151] Як тридесять промчаться годи..— З роду наступника Іула Сільвія вийшли Ромул і Рем, які через триста років заснували місто Рим.

[152] Аркадяни — жителі Аркадії, області на півдні Греції, в стародавньому Пелопоннесі, які під проводом царя Евандра переселились до Італії й осіли в місті Лаціумі. В «Енеїді» Вергілія Евандр — союзник Енея.

[153] Паллант — син Евандра; в «Енеїді» Вергілія був союзником Енея і загинув у єдиноборстві з Турном.

[154] ...Хвалив Іраклові прокази...— Йдеться про подвиги Геракла, зокрема про вбивство страховиська Кака, що викрадало корів з череди. На місці цієї події Евандр поставив жертовник на честь Геракла.

[155] Вулкан (у греків — Гефест) — за римською міфологією, бог вогню і ковальського ремесла. Як і Гомер в «Одіссеї», Вергілій в «Енеїді» зображує Вулкана і Венеру подружжям.

[156] Кіпріда — одно з імен Венери. Це ім'я походить від назви острова Кіпр, де вона нібито народилася з морської піни і де побудовано храм на її честь.

[157] Пафос — місто на Кіпрі, де знаходився храм Афродіти.

[158] ...І скликали річ посполиту...— Тут: скликали громаду.

[159] А доки в паці будеш грати...— Тобто гратися у свинки.

[160] ...Зайдіть к лідійському народу...— Лідійці — жителі Лідії, древньої держави на заході Малої Азії, яка в 133 р. до н. е. стала частиною римської провінції.

[161] ...На чинш нікого не пускає...— Чиншові селяни були позбавлені земельної власності, але особисто вільними; за користування земельними угіддями платили регулярний податок — чинш.

[162] Телешик (Івасик Телесик) — персонаж української народної казки.

[163] ...Котигорох, Іван-царевич, Кухарчич, Сучич і Налетич...— персонажі народних казок.

[164] ...Кузьма-Дем'ян (Косьма і Даміан, III ст. до н. е.) — християнські святі, відомі лікарі, що вмерли мученицькою смертю.

[165] Кощій з прескверною ягою...— Тут і далі йдеться про широко побутуючі персонажі народної творчості; Кощій Безсмертний, прескверна яга (баба Яга), дурень з ступою — образи багатьох народних казок, лубочних картин. Марципан — герой рицарських романів, широко відомих на Україні в XVII ст.

[166] ...тимфи дати...— Бурсацький жарт: сонному закладають в ніс паперову дудочку із запаленим клоччям.

[167] Цібелла (Кібелла) — за античною міфологією, богиня, дружина Кроноса, що правив людьми до Зевса, мати Зевса та інших богів.

[168] Іда — гора на острові Кріт, де був поширений культ Цібелли.

[169] Сирена — у грецькій міфології — морська німфа, жінка з риб'ячим хвостом або птах з жіночою головою; своїм співом заманювала мореплавців у згубні місця.

[170] Сердюки — у XVII—XVIII ст. козаки найманих піхотних полків.

[171] Рамент — в «Енеїді» Вергілія цар, жрець, прибічник Турна.

[172] ...А послі Ремових він воїв... — Серран, Ретус, Волсент, Сульман, Таг та інші герої «Енеїди» Вергілія, які згадуються в наступних строфах.

[173] Слимаки — маються на увазі монастирські служки, що, як і бурсаки, живилися чим могли.

[174] ...У гевалів і амаликів. — Гевали, амалики — народ арабського походження, що ворогував з Ізраїлем. Амалек — родопачальник племені амалекитян. Згодом назви цих племен стали синонімами чужих, ворожих людей, а слово гевалитяни вживалося ще й на означення грубіяна, простака.

[175] Пеккатум робиш, фратер милий... — Зразок макаронічної мови, який продовжується до кінця строфи. Його слід читати так:

Гріх робиш, брате милий,
Невинному смерть завдаєш:
Я дурний, злодій, розбишака,
Найбільший негідник і гайдамака.

[176] Пегас — за грецькою міфологією, крилатий кінь, що копитом вибив джерело, з якого пили музи і яке давало натхнення поетам.

[177] Подуть тічок — поміряться силою у бою.

[178] ...По-сербськи величали віру — брудно лаялись.

[179] Голіаф — за біблійною легендою, велетень-силач; загинув у двобої з юним пастухом Давидом, який згодом став іудейським царем.

[180] Кочубейський Тарас — слуга близько знайомого І. П. Котляревському полтавського поміщика Кочубея.

[181] Обозний генеральний — виборна службова особа, одна з найвищих адміністративно-військових посад на Україні в XVII—XVIII ст.

[182] Карвасар — один з виявів народного права, тобто самодіяльні суди «на миру», де найавторитетніші люди громади вирішували спірні питання.

[183] Фрігійське плем'я... — Фрігія — країна в Малій Азії; тут фрігійці — у значенні троянці.

[184] Прометей — за грецькою міфологією, один з титанів, який вкрав на Олімпі вогонь і віддав його людям. За це був жорстоко покараний Зевсом — протягом тисячоліть у Прометея, прикутого до скелі, орел щодня клював печінку, доки Геркулес не вбив орла і не визволив його.

[185] ...Зевс мій чоловік і брат. — За античною міфологією, Гера (Юнона) була не лише дружиною Зевса, а й його сестрою.

[186] ...зводниця цітерська... — Венеру називали і Цітерою — від назви острова Цітера (Кіферія), де знаходився її храм і вшановувався її культ.

[187] ...Вулкан їй пелену відтяв... — Ідеться про відому з «Одіссеї» Гомера розповідь, як Вулкан, заставши свою дружину Афродіту з богом війни, накрив їх обох мідною сіткою. У І. П. Котляревського покарання подружньої невірності зображено в народному дусі — зрадливій дружині підрізали пелену спідниці. Цей же факт має на увазі Котляревський, коли пише: «Венера... усе з воєнними жила».

[188] ...верб'я золоте росло. — Верба, за народними віруваннями, дерево нещастя. Тут ідеться про нерозумні дії, в результаті яких «верби золоті ростуть».

[189] ...тільки вилізла з води. — Натяк на те, що Венера виникла із морської піни.

[190] Сусанна — біблійний образ чистої, незайманої дівчини, що незаслужено зазнала переслідувань.

[191] Шведська могила — братська могила, в якій поховано воїнів, що загинули під час битви під Полтавою на місці Полтавської битви, в шести кілометрах від Полтави.

[192] ...В полтавській школі наученна...— натяк на Катеринославську (у місті Полтаві) семінарію, де вивчали риторику та піїтику; в ній учився сам автор «Енеїди».

[193] Авант...— Авант та ряд інших імен, що їх в наступних строфах називає І. П. Котляревський,— союзники Енея.

[194] ...Над карбіжем тож не трудилась...— Йдеться про форму лічби у неписьменних селян, які карбували (нарізували) на дереві риски.

[195] Волосожар — народна назва сузір'я Плеяд.

[196] «Да воскреснеть» — початкові слова великодньої молитви.

[197] Лари — за римською міфологією, боги домашнього вогнища, пізніше — добрі душі, душі предків.

[198] ...Вам більше рясту не топтать! — Тобто: швидко помрете.

[199] Йовіш — одно з імен Зевса (Юпітера).

[200] Сіхей (Акербас) — чоловік Дідони, жрець Геракла. Сіхея вбив рідний брат, щоб заволодіти його багатством.

[201] Підкоморій — спочатку наглядач за маєтками короля, пізніше — урядовець, що розсуджував земельні суперечки між шляхтою.

[202] ...Запхнули за щоку п'ятак.— За античними віруваннями, душі померлих, переправляючись через ріку Стікс, платили за це перевізнику Харону.

[203] Паллантей — столиця царя Евандра.

[204] Асесорський чин — чин засідателя казенного військового суду та ін.

[205] ...Сказав послам латинським так...— Далі йде текст макаронічної мови, що означає:

Латинський цар єсть невгомонний,
А Турн найгірший дурак.
А нащо воювать вам зі мною?
Латина маю за сліпого,
А вас, сенатори, без ума;
Латину рад дати мир,
Дозволяю мертвих поховати
І злості на вас не маю.

Один єсть Турн ворог мій,
Сам, отже, повинен воювать;
Велить так доля, що Еней
Вам буде цар, Аматі зять.
Щоб привести до кінця війну,
Ми зробим з Турном поєдинок,
Про що всіх кров проливать?
Чи Турн буде, чи Еней,
Укажеть меч або бог,
Латинським скіпетром управлять.

[206] ...В огонь шпурляли різну збрую...— Поховальний звичай римлян передбачав спалення тіл загиблих, а разом з ними і речей, начебто необхідних їм у потойбічному світі.

[207] Лаврент — стародавнє місто в Лаціумі, столиця латинців.

[208] Діомид (Діомед) — персонаж Гомерової «Іліади». Разом з іншими греками-ахейцями виступав проти Трої.

[209] Він батька спас в злу саму пору...— За легендою, Еней виніс батька на плечах з палаючої Трої.

[210] ...Сап'янці із Торжка новенькі...— Місто Торжок (Калінінська обл. РРФСР) відоме з X ст. Значного розвитку тут набуло гаптування срібними та золотими нитками по сап'яну, оксамиту тощо.

[211] Івашки, Мильці, Пушкарівка, Малі Будища, Горбанівка — села під Полтавою.

[212] Ютурна — сестра Турна, німфа вод.

[213] Нечеса-князь.— Йдеться про князя Г. О. Потьомкіна, що був записаний в реєстр запорізького війська під іменем Грицька Нечеси.

ПІСНЯ НА НОВИЙ 1805 год ПАНУ НАШОМУ І БАТЬКУ КНЯЗЮ ОЛЕКСІЮ БОРИСОВИЧУ КУРАКІНУ

Вперше надруковано в журналі «Пчела», 1849, № 16, с. 241—247, з приміткою від редакції: «Достала нам ся тая пісня в руки цілая, отже, преподаємо нашим читателям знова сначала, хотя первії дві строфи напечатано в «Пчелі» в статті о Котляревському». (Йшлося про статтю, написану Я. Головацьким і опубліковану в «москвофільському» органі «Пчела», 1848, № 3. До статті було додано перші двадцять рядків «Пісні»).

Автограф невідомий.

Дату написання твору встановлено за змістом і заголовком — 1804 р. Відтоді він поширювався в рукописних списках, за одним з них і був опублікований. За іншим списком «Пісню» 1861 р. надрукував П. Куліш в журналі «Основа» і 1862 р. у збірці творів Котляревського. При порівнянні цих видань твору — у «Пчелі» та в «Основі» — виявлено значні різночитання, які дослідники пояснюють втручанням П. Куліша в оригінал твору.

Встановити авторський текст допомагають списки, у яких поширювалась «Пісня». Із шести списків два зберігаються у Полтавському літературно-меморіальному музеї І. П. Котляревського. Один з них, повний список «Пісні», написано на папері з клеймом 1803 р. Цей факт, а також характер письма і орфографічні особливості свідчать про те, що список з'явився одразу ж після появи оригіналу, можливо, того ж року, і найточніше відтворює оригінал.

Хоча між появою цього списка і публікацією твору в «Пчелі» минуло близько 45 років, вони, по суті, нічим не відрізняються, крім описок і друкарських помилок. Впорядковуючи Повне зібрання творів І. П. Котляревського, А. П. Шамрай в основу цього твору поклав текст «Пчели» з виправленнями у ньому описок і друкарських помилок.

Подається за виданням: *Котляревський І. П.* Повне зібр. творів. У 2-х т. К., 1952, т. 1, с. 299—305.

[1] Куракін Олексій Борисович (1759—1829) — генерал-губернатор Малоросії у 1802—1807 рр., відомий державний діяч. За царювання Павла I займав відповідальні посади у 1801 р. Цар Олександр I запросив його до нового уряду. О. Б. Куракін був міністром внутрішніх справ, канцлером російських орденів та ін. Він належав до тієї частини передового дворянства, яка сподівалася на прогресивні заходи нового царя. О. Б. Куракін був залучений до участі у здійсненні реформ державного апарату, його призначили головою комісії для перегляду колишніх карних справ. На посаді малоросійського генерал-губернатора О. Б. Куракін проводив ревізію судових та інших державних інституцій. Діяльність його користувалась популярністю серед опозиційно настроєного дворянства. Про нього як про справедливого суддю і говорить І. П. Котляревський у своїй «Пісні», хоча дещо й іронізує з приводу його «писарні».

Надії, що покладались на О. Б. Куракіна, так само, як і на лібералізм нового царя, були марними. Підносячи діяльність князя Куракіна, Котляревський разом з тим не минає нагоди сказати і про народні злидні. Ці моменти і зумовили велику популярність «Пісні».

[2] Мафтусал (Мафусаїл) — за біблійними легендами, один із патріархів, дід Ноя, що прожив нібито 969 років. Ім'я його вживається як синонім довголіття.

ОДА САФО

Вперше надруковано у збірнику «Молодик» на 1844 год». Харків, 1843, с. 279—280.

Автограф зберігається у відділі рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна в Москві (ф. 3/38).

Подається за автографом.

[1] Сафо (Сапфо, кінець VII — початок VI ст. до н. е.) — давньогрецька поетеса. Її творчість — яскравий зразок мелічної лірики; вірші Сапфо, переважно любовного змісту, мали велику популярність у греків, а пізніше і римлян. Переважна більшість їх втрачена, до нас дійшло близько 170 фрагментів.

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

НАТАЛКА ПОЛТАВКА

Вперше надруковано в альманасі «Украинский сборник», Харків, 1838, кн. 1.

Єдиний відомий автограф п'єси зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 52, № 4). На титульній сторінці заголовок: «Полтавка. Опера малороссийская в 2-х действиях». Нижче заголовка: «Действующие лица» і їх перелік. Текст написано чітко, з незначними помарками на 31 аркуші вицвілого зеленуватого паперу з клеймом 1829 р. Остання сторінка чиста.

«Наталка Полтавка» написана І. П. Котляревським у 1819 р., про що свідчить його лист (1829) до полтавського поліцмейстера І. І. Манжоса. В ньому вказується, що «странствующая труппа» «играет на театрах сочиненную мною в 1819-м году малороссийскую оперу в действиях под названием «Полтавка» без моего ведома и позволения». Далі Котляревський вказує, що антрепренер І. Штейн ставить цю оперу «около десяти лет» без його згоди і тим самим порушує статут про авторське право і цензуру. Невідомо, яких заходів вжив поліцмейстер Манжос, чи Штейн задовольнив авторські права Котляревського, але він і далі продовжував ставити «Наталку Полтавку», про що свідчать афіші, що зберігаються в Харківському обласному архіві *(Дібровенко М. Ф.* До сценічної історії п'єс І. П. Котляревського.— «Наукові записки», Полтава, 1961, вип. 3, с. 35). Згадує Котляревський про п'єсу і значно раніше — у 1821 р. в листі до М. Гнєдича: «Есть у меня и песенки малороссийские из сочиненной мною оперы Полтавка».

Хоча в автографі назва п'єси «Полтавка», та й у листах І. П. Котляревський так її називає, але 1837 р., передаючи п'єсу І. І. Срезневському до друку, озаглавлює її — «Наталка Полтавка».

Невідомо, чи вжив Котляревський заходів до видання п'єси одразу після її написання (у листі мова йде лише про пісні). Тільки 11 липня 1837 р., коли І. І. Срезневський відвідав Котляревського у Полтаві, той передав йому «Наталку Полтавку» та «Москаля-чарівника» для надрукування, ствердивши це офіційним листом від 12 липня: «Сочиненные мною малороссийские оперы «Наталка Полтавка» и «Москаль-чаривнык» поручаю для издания в свет, в каком будет нужно количестве экземпляров, титулярному совстнику Измаилу Ивановичу Срезневскому».

П'єса була надрукована І. І. Срезневським як перша книга «Украинского сборника» під назвою: «Наталка Полтавка. Малороссийская опера И. П. Котляревского» з присвятою: «Любителям славянщины». Дозвіл санкт-петербурзької цензури дано 26 квітня 1838 р. У передмові до збірника Срезневський писав: «Я почав «Украинский сборник» «Наталкою

Полтавкою» Івана Петровича Котляревського і, здається, не міг вибрати кращого початку:

а) «Наталка Полтавка» була не тільки одним з перших книжно-народних творів України, але разом з першим збірником пам'ятників української народності зразком для всіх наступних;

б) «Наталка Полтавка» мала великий вплив на вивчення української народності, можна сказати, пробудила його і досі залишається кращою вказівкою майже на всі найважливіші сторони, з яких слід вивчати українську народність.

Можна було б після цього і не згадувати про те, що «Наталка Полтавка» із книжно-народних українських творів більшого розміру за своїм внутрішнім достоїнством займає перше місце, що вона найбільш шанована по всій Україні, що, нарешті, вона досі була не видана і спотворювалась переписувачами дедалі більше.

Таким чином, «Наталка Полтавка», займаючи перше місце в моєму «Украинском сборнике», може, з одного боку, вважатися піби вступом до всього, що буде вміщено за нею, а з другого боку, залишиться назавжди одною з кращих його окрас.

Обов'язком вважаю тому принести мою вдячність Івану Петровичу Котляревському за те, що він дав мені змогу не тільки бути видавцем одного з кращих його творів, а й почати ним, а не чим іншим мій «Украинский сборник».

І. І. Срезневський додав до п'єси післямову, бажаючи пояснити основні умови південноросійської вимови, а також словник українських слів.

«Наталка Полтавка» одразу після виходу була високо оцінена в літературних колах. 1839 р. «Отечественные записки» в грунтовній статті, присвяченій творчості І. П. Котляревського, писали про реалістичне спрямування п'єси, її народність і доступність, відсутність у ній вигадки і штучності сюжету. Автор пише, що Котляревський зумів «підмітити в малоросійській мові незрівняну самобутність і перший вирішив висловити нею свої думки і почуття» (т. 11, с. 13). Того ж року журнал «Сын отечества» також дає високу оцінку твору (1839, т. 9, с. 140).

Перше друковане видання «Наталки Полтавки» вийшло із значними змінами проти автографа, що полягають у відмінних редакціях не лише окремих виразів, а й цілих епізодів. Постає питання, кому належать ці зміни — автору чи видавцеві. І тут значний науковий інтерес становлять рукописні списки, в яких поширювалась п'єса від часу її написання у 1819 р. Відомі списки 1821, 1833, 1838, 1841 рр. Найбільш цінний з них— ранній, датований 1821 р. Він має 27 аркушів, на першій сторінці першого аркуша заголовок: «Наталка Полтавка, опера», на другій — список дійових осіб. В тексті незначна кількість виправлень. В результаті текстологічного аналізу А. Шамрай свого часу прийшов до думки про те, що список зроблено з первісного тексту «Наталки Полтавки» і є певною мірою відтворенням першого, невідомого оригіналу; різниця між списком 1821 р. і автографом зводиться до незначних стилістичних правок. Ці спостереження дали підставу для висновку, що між першим автографом «Наталки Полтавки» 1819 р. і автографом 1829 р. теж немає значних відмін. Автограф «Наталки Полтавки», що «дійшов до нас, не є якоюсь новою редакцією тексту п'єси: це той самий текст 1819 р., виправлений стилістично і підготовлений до друку. Відсутність кількох редакцій «Наталки Полтавки» разом з тим є ще одним доказом того, що до відмін у виданні Срезневського сам автор ніякого відношення не мав» *(Котляревський І. П.* Повне зібр. творів. У 2-х т. К., 1953, т. 2, с. 123).

На підставі викладеного автограф 1829 р. слід вважати канонічним текстом.

У рік написання «Наталки Полтавки» починається і її сценічна історія. Як твердять біографи І. П. Котляревського, створення ним «Наталки

Полтавки» та «Москаля-чарівника» тісно пов'язане з діяльністю в Полтаві театральної трупи. В 1818 р. на запрошення генерал-губернатора Полтавської і Чернігівської губерній князя М. Г. Репніна (Волконського) до Полтави прибула з Харкова трупа І. Штейна, в складі якої був відомий артист М. С. Щепкін.

У 1819 р. «Наталка Полтавка» поставлена в Полтаві без звернення до цензури, на підставі особистого дозволу М. Репніна. Роль виборного виконував М. Щепкін. Перший біограф І. П. Котляревського С. Стеблін-Камінський згадував, що цю роль автор написав спеціально для Щепкіна: «Славний комік наш М. С. Щепкін зобов'язаний першим розвитком своїм впливу Котляревського... Для нього Котляревський створив ролі Макогоненка та Чупруна» *(С. Стеблин-Каминский.* Воспоминания об И. П. Котляревском. Полтава, 1869, с. 27).

1821 р. в бенефіс М. С. Щепкіна п'єса вперше була поставлена в Харкові, того ж року — в Києві. 1837 р. вона виставлялася у Москві на сцені Великого театру, 1838 р. у Петербурзі — в Александринському театрі.

Нечуваний театральний успіх п'єси відзначала преса.

На сцені дореволюційного театру «Наталка Полтавка» була найбільш репертуарною п'єсою: «Я сам тридцять три роки слухав «Наталку» і навіть належу до виконавців одного з дійових людей цієї славної п'єси — возного,— писав І. Карпенко-Карий.— Багато води утекло в море забуття... тисячі драматичних п'єс спочивають вічним сном, забуті навіки, а «Наталку» вивчили напам'ять мало не всі слухачі... В чому вся сила п'єси, в чому її чаруюча душу краса? В надзвичайній простоті, в правді і, найголовніше, в любові автора до цього народу, в любові, котра із серця Котляревського перейшла на його твір» (Літературний збірник на спомин О. Конiського. К., 1903, с. 103, 110).

П'єса увійшла в репертуар більшості театрів, скрізь приймалася з «гучним схваленням, а ім'я творця повторювалось з любов'ю не тільки в усій Малоросії, але й у багатьох місцях Великоросії і в обох столицях». *(Терещенко А. В.* Иван Петрович Котляревский.— «Основа», 1861, кн. 2, с. 168).

Незважаючи на велику популярність «Наталки Полтавки», постановки її не завжди здійснювались на високому художньому рівні. Сам Котляревський, виступаючи режисером своїх п'єс, вимагав точності одягу, оформлення вистави, що видно з його авторських ремарок. У цій справі йому прислужилися добре знання «обичаїв і повір'я нашого народу».

До пісень із п'єси одразу ж була написана музика, хоча автор її (чи автори) невідомий. Про це й пише Котляревський до М. Гнєдича: «Ежели в журнал входят и песни, то я мог бы Вам доставить их даже с нотами для фортепиано».

Пізніше три пісні з «Наталки Полтавки» поклав на музику композитор О. М. Баратинський-Барцицький. Ноти до них були вміщені у другій книзі літературного альманаху «Утренняя звезда» (Харків, 1833).

Оперу «Наталка Полтавка» за своєю партитурою ставив 1857 р. О. В. Маркович у Немирові, пізніше — в Чернігові та Новгороді-Сіверському.

Відома музика до «Наталки Полтавки» А. Єдлічки, І. Ляндвера. Музичне оформлення п'єси завершив М. В. Лисенко, поклавши її у 1890 р. на музику. Його опера в дореволюційному театрі виставлялась не часто (переважно в трупі Садовського), оскільки була складна для постановки невеликим трупам — для виконання музики потрібні були актори з хорошими вокальними даними, великий оркестр.

Тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції опера «Наталка Полтавка» набула всенародного визнання, стала класичним твором українського оперного репертуару. Вона звучить багатьма мовами

народів СРСР. Найвидатніші артисти Радянської України — О. Петрусенко, З. Гайдай, М. Литвиненко-Вольгемут, І. Козловський, І. Паторжинський, М. Гришко, П. Білинник були виконавцями ролей опери, що є окрасою репертуару багатьох театрів нашої республіки.

Подається за автографом.

[1] Возний — судовий урядовець у Польщі, Литовському князівстві, на Україні (до XIX ст.). На Україні возні були при судах (генеральному, полкових, сотенних та ін.).

[2] Виборний — особа, що вибиралася голосуванням для виконання певних обов'язків. Тут: помічник старости.

[3] Позов — цивільна судова справа.

[4] Копа — копний суд, збори сільської громади на Україні в XV—XVIII ст. для розв'язання судових або громадських справ.

[5] Артикул — тут: стаття якогось закону, в даному випадку Статуту.

[6] Магдебурзьке право — середньовічне міське право. Надання місту цього права частково звільняло його від юрисдикції центральної адміністрації, створювало органи самоврядування та ін.

[7] Піду на Тамань, пристану до чорноморців.— Тамань (Таманський півострів у Краснодарському краї РРФСР) в 70-х роках XVIII ст. приєднано до Росії. На Таманському півострові і Прикубанні з колишніх запорізьких козаків було утворено Чорноморське козацьке військо.

[8] ...сей парняга був у театрі та бачив і комедію...— Йдеться про водевіль російського письменника і театрального діяча Олександра Олександровича Шаховського (1777—1846) «Казак-стихотворец», що виставлявся в Москві і Петербурзі (1812). Водевіль мав певний успіх завдяки патріотичній темі, жвавості дії, українським пісням. Проте українська громадськість негативно оцінила твір, зокрема надуманість сюжетних колізій, незнання українського життя. Був показаний водевіль і в Харкові (1816) та Полтаві (1817). Українські глядачі й критика негативно поставились до п'єси, до каліченої української мови. В журналі «Украинский вестник» (1817, № 2) з'явилась рецензія, що різко виступала проти перекрученого змалювання О. Шаховським українського життя, побуту, мови. Настрої української громадськості і відтворив І. П. Котляревський у репліках дійових осіб п'єси.

[9] ...Прудиус і Грицько...— персонажі водевілю О. Шаховського «Казак-стихотворец».

[10] Кочубей Василь Леонтійович (1640—1708) — генеральний суддя Лівобережної України. Разом з Іскрою зробив спробу розкрити зрадницьку діяльність Мазепи, проте, обмовлений ним перед Петром I, був страчений.

[11] Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — гетьман Лівобережної України, зрадник українського народу. В 1708 р. перейшов на бік Швеції, а після Полтавської битви втік до Туреччини.

[12] Іскра Іван Іванович (?—1708) — полтавський полковник; разом з Кочубеєм намагався викрити зраду Мазепи, але був страчений.

[13] Іов — за біблійними легендами бідний праведник.

МОСКАЛЬ-ЧАРІВНИК

Вперше надруковано в альманасі «Украинский сборник», Харків, 1841, кн. 2.

Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 52, № 25). На титульній сторінці заголовок: «Москаль чаривнык. Опера малороссийская в одном действии». На звороті — «Действующие лица». Текст написано на 23 сторінках вицвілого зеленуватого паперу, чітко, без помарок, остання сторінка чиста.

Як свідчать спогади С. П. Стебліна-Камінського, «Москаль-чарівник» був написаний того ж року, що й «Наталка Полтавка» — у 1819 («Северная пчела», 1839, № 146).

У 1837 р. Котляревський передав обидві п'єси І. І. Срезневському для друку. Срезневський, від'їжджаючи за кордон, писав 15 жовтня 1839 р. про те, що він передав М. С. Щепкіну «Москаля-чарівника». «Він видасть його як другу книжку «Украинского сборника», а видавши, поставить у Московському театрі» («Живая старина», 1892, вып. 1, с. 71).

«Москаль-чарівник» вийшов друком у 1841 р. як друга книга «Украинского сборника» під назвою «Москаль-чаривнык. Малороссийская опера И. П. Котляревского. Украинский водевиль». Видавець змінив авторський підзаголовок, визначивши жанр п'єси як «украинский водевиль».

Між автографом і першодруком існують незначні різночитання.

Сценічна історія цієї п'єси, так само як і «Наталки Полтавки», пов'язана з артистичною діяльністю М. С. Щепкіна. Вперше п'єса була виставлена у Полтаві. М. С. Щепкін ставив її в Москві у Великому театрі на свій бенефіс, у гастрольних поїздках — і всюди успіх супроводжував виставу.

Водевіль безліч разів ішов на сцені українського дожовтневого театру. Крім М. С. Щепкіна, він постійно був у репертуарі провідних майстрів української сцени — М. Соленика, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Садовського, П. Саксаганського та ін.

Подається за автографом.

[1] Иосиф во Египте...— Іосиф Прекрасний, за біблійною легендою, син Іакова та Рахілі, юнак надзвичайної вроди, молодший з одинадцяти синів; був об'єктом особливої батьківської любові, через що й зазнав переслідувань з боку братів. Потрапив у рабство в Єгипет і згодом зайняв там високе становище при дворі фараона.

ЛИСТИ

1. ДО Я. І. ЛОБАНОВА-РОСТОВСЬКОГО. *12 серпня 1812 р., Горошин*

Вперше надруковано в журн. «Киевская старина», 1900, т. 9, с. 93—94.

Автограф не зберігся.

Подається за першодруком.

[1] Лобанов-Ростовський Яків Іванович (1760—1831) — генерал-губернатор Малоросії (1803—1816), під управлінням якого з 1808 по 1816 р. перебували Полтавська і Чернігівська губернії. Тут у 1812 р. він формував козацькі полки для боротьби з навалою Наполеона.

[2] ...начал я прием казаков к сформированию 5-го казачьего полка...— Формування п'ятого козацького полку в Горошині Хорольського повіту (тепер село Горошино Оболонського району) І. П. Котляревський розпочав за дорученням Я. І. Лобанова-Ростовського на початку серпня 1812 р.

[3] ...должность моя надзирателя...— За два роки до початку формування козацьких полків (1810) І. П. Котляревського було призначено наглядачем Будинку виховання дітей бідних дворян. Цю посаду він займав до 1835 р.

2. ДО Я. І. ЛОБАНОВА-РОСТОВСЬКОГО. *20 серпня 1812 р., Горошин*

Вперше надруковано в журн. «Киевская старина», 1905, т. 6, с. 316—317.

Автограф не зберігся.

Подається за першодруком.

[1] ...арчаки ломанные, отчего много...— Далі в першодруку пропуск.

3. ДО Я. І. ЛОБАНОВА-РОСТОВСЬКОГО. *27 серпня 1812 р., Горошин*

Вперше надруковано в журн. «Киевская старина», 1900, т. 9, с. 94—95.

Автограф не зберігся.

Подається за першодруком.

[1] ...об отпуске меня к моей должности.— Оскільки у цей час п'ятий козацький полк був уже сформований, І. П. Котляревський просить дозволу у Я. І. Лобанова-Ростовського повернутися до виконання своїх обов'язків у Будинку виховання дітей бідних дворян.

4. ДО А. А. ТРОЩИНСЬКОГО. *23 грудня 1816 р., Полтава*

Вперше надруковано у вид.: *Котляревський І. П.* Повне зібр. творів. У двох томах. К., 1969, т. 2, с. 325.

Автограф не зберігся.

Подається за першодруком.

[1] Трощинський Андрій Андрійович (1774 — після 1833) — племінник Д. П. Трощинського, генерал-майор. Вийшовши у відставку, допомагав своєму дядькові, зокрема цікавився справами Будинку виховання дітей бідних дворян.

[2] ...Дмитрия Прокофьевича...— Йдеться про Трощинського Дмитра Прокоповича (1754—1829), поміщика, державного діяча, головного директора пошт, міністра уділів та юстиції. Вийшовши у відставку, жив у Полтавській губернії, брав участь у громадському та культурному житті. Д. П. Трощинський, перебуваючи у Петербурзі, доручив своєму племінникові А. А. Трощинському довідатися про успіхи пансіонерів, чим і пояснюється написання цього листа.

[3] При сем прилагаю список и других пансионеров...— Разом з листом І. П. Котляревський надіслав А. А. Трощинському відзив про одинадцять вихованців Будинку виховання, в якому вказав прізвище та ім'я учня, відомості про вік, рік вступу до Будинку, успіхи у навчанні та поведінку.

5. ДО М. Г. РЄПНІНА. *15 жовтня 1818 р., Полтава*

Вперше надруковано в журн. «Киевская старина», 1904, т. 9, с. 221—222.

Автограф не зберігся.

Подається за першодруком.

[1] Рєпнін (Волконський) Микола Григорович (1778—1845) — російський державний діяч, брат декабриста С. Г. Волконського, малоросійський військовий губернатор Полтавської і Чернігівської губерній (1816—1835). Опікувався справами Полтавського театру, запросивши туди із Харкова трупу І. Штейна. І. П. Котляревський спілкувався з М. Г. Рєпніним з приводу театральних справ.

[2] Письмо Вашего сиятельства... и условие господина Анненкова о выкупе Щепкина...— Йдеться про викуп з кріпацтва М. С. Щепкіна (1788—1863). П. А. Анненков, брат графині Анни Волькенштейн, якій належала родина Щепкіних, у листі до М. С. Щепкіна визначив суму викупу — вісім тисяч. На прохання М. Г. Рєпніна зменшити цю суму графиня підвищила її до десяти тисяч. Сім тисяч карбованців було зібрано зі спектаклю, влаштованого в Полтаві 1818 р., решту грошей доплатив М. Г. Рєпнін, після чого М. С. Щепкін став його підданим. Звільнився М. С. Щепкін лише у 1821 р., коли

Д. М. Бантиш-Каменський, український історик, поручився Репніну, що Шепкін протягом чотирьох років сплатить решту грошей згідно виданого векселя.

[3] Імберх Олексій Осипович (1790—1864) — управитель канцелярії М. Г. Репніна, один з директорів Полтавського театру.

[4] В ожидании разрешения о поездке в Чернигов...— Йдеться про дозвіл на гастролі полтавської трупи в Чернігові.

[5] Горбовський — полтавський прокурор.

[6] Ламберт Карл Осипович — поміщик Костянтиноградського повіту.

6. ДО Ф. М. ГЛІНКИ. *28 жовтня 1821 р., Полтава*

Вперше надруковано у вид: *Котляревський І. П.* Повне зібр. творів. У 2-х т. К., 1953, т. 2, с. 83.

Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту російської літератури АН СРСР (Пушкінський дім) в архіві «Вольного общества любителей российской словесности», № 274.

Подається за автографом.

[1] Глінка Федір Миколайович (1786—1880) — російський письменник, член товариства «Союз благоденства», голова «Вольного общества любителей российской словесности», стояв близько до учасників Північного товариства декабристів. У 1825 р. був заарештований і засланий до Петрозаводська. Після розгрому декабристів відійшов від літератури і прогресивного суспільного руху.

[2] Вольное общество любителей российской словесности — літературно-громадська організація, що існувала в Петербурзі у 1816—1825 рр. З 1819 р. керівну роль у товаристві відігравали майбутні декабристи — Ф. М. Глінка, К. Ф. Рилєєв та ін. Товариство видавало щомісячний журнал «Соревнователь просвещения и благотворения». 29 серпня 1821 р., за рекомендацією М. Гнєдича, Ф. Глінки та М. Новикова, почесним членом товариства було обрано І. П. Котляревського. Протягом 1822—1823 рр. на засіданнях товариства читалися уривки з поеми «Енеїда».

[3] Туманський Василь Іванович (1800—1860) — російський поет, член «Вольного общества». Під час поїздки на Полтавщину передав І. П. Котляревському диплом почесного члена товариства.

[4] ...жертвую в пользу оного 40 экз[емпляров] малороссийской «Энеиды»...— Йдеться про перше авторське видання чотирьох частин «Енеїди» у 1809 р., 40 примірників якого І. П. Котляревський надіслав у Товариство: один — для їхньої бібліотеки, 39 — для продажу на користь Товариства.

7. ДО М. І. ГНЄДИЧА. *27 грудня 1821 р., Полтава*

Вперше надруковано у вид.: Литературные портфели. М., 1923, т. 1, с. 36—37.

Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту російської літератури АН СРСР (Пушкінський дім), № 125.

Подається за автографом.

[1] Гнєдич Микола Іванович (1784—1833) — російський поет, перекладач, активний учасник «Вольного общества любителей российской словесности», був близький до поетів-радіщевців, згодом — до декабристів; земляк І. П. Котляревського, перебував з ним у дружніх стосунках, піклувався про видання «Енеїди».

[2] Вместе с почтеннейшим письмом Вашим получил я и лестнейший для меня отзыв...— Лист М. Гнедича невідомий, але, очевидно, в ньому він повідомляв І. П. Котляревського про високу оцінку «Енеїди» членами Товариства.

[3] Жаль, что Словарь малороссийский уснул...— Ідеться про рукопис «Малороссийского словаря с русским», упорядкованого невідомою особою. М. І. Гнєдич, В. В. Капніст, М. А. Цертелєв мали підготувати цей рукопис до друку.

8. ДО Т. Ф. ВИСОЧИНА. *16 вересня 1826 р., Полтава*

Вперше надруковано у вид.: *Котляревський І. П.* Повне зібр. творів У 2-х т. К., 1953, т. 2, с. 85—86.

Автограф зберігається у Полтавському літературно-меморіальному музеї І. П. Котляревського, № 571.

Подається за автографом.

[1] Височин Трохим Федорович — приятель дядька І. П. Котляревського; жив в Олешках на Херсонщині.

[2] Жуковський Михайло Леонтійович — рідний дядько І. П. Котляревського по матері, жив в Олешках на Херсонщині.

9. ДО Т. Ф. ВИСОЧИНА. *17 вересня 1826 р., Полтава*

Вперше надруковано у вид.: *Котляревський І. П.* Повне зібр. творів У 2-х т. К., 1953, т. 2, с. 86—87.

Чорновий автограф (без підпису) зберігається у Полтавському літературно-меморіальному музеї І. П. Котляревського, № 571.

Подається за автографом.

[1] ...то я Вам пришлю от себя...— Далі в автографі слово написано нерозбірливо.

10. ДО І. І. МАНЖОСА. *Кінець 1828 — початок 1829 р., Полтава*

Вперше надруковано у вид.: *Котляревський І. П.* Повне зібр. творів У 2-х т. К., 1953, т. 2, с. 87—88.

Чорновий автограф зберігається у відділі рукописів Інституту російської літератури АН СРСР (Пушкінський дім), № 180.

Лист цей без дати і підпису, з приміткою О. В. Терещенка: «Прим. Это объявление писано собственноручно Иваном Петровичем Котляревским, сочинителем малороссийской «Энеиды» и опер «Наталка Полтавка» и «Казака-чаривныка». Получено мною в Полтаве в 1858 г. *Александр Терещенко».*

На підставі згадки про цензурний статут, затверджений у 1828 р., лист можна приблизно датувати кінцем 1828 — початком 1829 р.

Подається за автографом.

[1] І. І. Манжос — полтавський поліцмейстер.

[2] Штейн Іван Федорович — антрепренер російсько-української трупи першої половини XIX ст.

11. ДО НАГЛЯДАЧА ПОЛТАВСЬКИХ ДУХОВНИХ ШКІЛ ІЄРОМОНАХА АВГУСТИНА
25 січня 1829 р., Полтава

Вперше надруковано у вид: *Котляревський І. П.* Повне зібр. творів У 2-х т. К., 1953, т. 2, с. 88—89.

Чорновий автограф (без підпису) зберігається у Полтавському літературно-меморіальному музеї І. П. Котляревського, № 673.

Подається за автографом.

[1] ...бывшего Полт[авского] отделения Российского библейского общества...— Біблійне товариство — релігійна громадська організація в Росії, утворена в Петербурзі 1812 р. за

указом Олександра I з метою поширення Біблії та інших книг старослов'янською мовою. 1813 р. в Росії відкриваються відділення цього товариства. І. П. Котлярєвський був скарбником і книгохранителем одного з його відділень у Полтаві з 1819 р.

12. ДО Д. М. БАНТИША-КАМЕНСЬКОГО. *Листопад — грудень, 1829 р. Полтава*

Вперше надруковано в журн. «Основа», 1861, кн. 2, с. 172.

Чорновий автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 52, № 25.

Лист являє собою чорновий уривок без дати і підпису. Приблизний час написання — кінець 1829 р. встановлено на підставі того, що лист мав бути відповіддю на лист Д. М. Бантиша-Каменського з Москви від 29 жовтня 1829 р.

Подається за автографом.

[1] Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788—1850) — український та російський дворянський історик, археолог. Служив у канцелярії М. Г. Рєпніна. Перебуваючи на Україні, збирав місцеві літописи, акти та інші історичні матеріали, був у дружніх стосунках з Котляревським, до якого звертався як до знавця етнографії і усної народної творчості з цілим рядом запитань. Відповіді на ці запитання і дає Котляревський.

[2] Калниш — Калнишевський Петро Іванович (1690—1803), останній кошовий Запорізької Січі.

13. ДО І. І. СРЕЗНЕВСЬКОГО. *12 липня 1837 р., Полтава*

Вперше надруковано у вид.: *Котляревський І. П.* Повне зібр. творів У 2-х т. К., 1953, т. 2, с. 90.

Оригінал листа зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 52, № 26.

Лист написано іншою особою, Котляревський лише підписав його: *«Майор Иван Петров сын Котляревский».*

Подається за першодруком.

[1] Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — відомий російський і український філолог, академік, професор Харківського університету. У 30-х роках був активним учасником літературного життя на Україні, видав «Украинский альманах», «Украинский сборник», «Запорожскую старину».

14. ДО І.Т. ЛИСЕНКОВА. *16 вересня 1837 р., Полтава*

Вперше надруковано у вид.: *Котляревський І. П.* Повне зібр. творів У 2-х т. К., 1953, т. 2, с. 91.

Автограф зберігається у Центральному державному архіві літератури і мистецтва (Москва), ф. 1106, од. зб. 9, арк. 1.

Подається за першодруком.

[1] Лисенков Іван Тимофійович (1795—1881) — петербурзький книготорговець і видавець, що мав свою друкарню.

[2] ...или 190 листов...— Далі пропуск в автографі. Очевидно, слід читати «малороссийского языка».

[3] Сверх сего словарь ма...— Далі пропуск в автографі.

[4] Оперу мою «Наталку» я отдал другому напечатать...— Є підстави вважати, що йдеться про І. І. Срезневського, якому Котляревський у 1837 р. передав для опублікування текст «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника».

[5] ...Вашим покорнейшим слугою...— Далі текст вирізано.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А м б р е́ (а́мбра) — пахощі
А р т и́ к у л — тут: військовий статут
А с а ф е́ т а — затверділий смолистий сік з рослини

Б а́ б а - ш а р п а н и́ н а — страва: тісто з рибою, олією і цибулею
Б а з а р и́ н к а — хабар
Б а с к а л и́ ч и т и с ь — супротивитись
Б а х м у́ т к и (бахма́т) — бойовий верховий кінь
Б а́ х у р — полюбовник, розпусник
Б а х у р у в а́ т и — волочитися (за кимось)
Б е н д ю г и́ (бендюги́) — великий віз для вантажів
Б е р л и́ н — панська карета
Б е ш и́ х а — рожа (хвороба)
Б и к — знаряддя для катування
Б и ч н я́ — обора для волів
Б л е́ й в а с — білило
Б о в к у́ н — один бик в упряжці
Б о д я́ н — запашна трава
Б р а́ г а — подібний до пива напій невисокої міцності
Б р и д н я́ — безглузді думки, химери
Б р о в а́ р — пивовар
Б у́ б е н (бу́бон) — тут: напухла лімфатична залоза
Б у б л е́ й н и ц і — галасливі перекупки, продавщиці бубликів на базарі
Б у л д и́ м к а — вид рушниці
Б у н ч у́ к — кінський хвіст на древку — знак гетьманської влади
Б у р л а́ к а — тут: людина без постійних занять, одинокий, неодружений парубок

В а г а н и́ — корита
В а к а ц ь о́ в и й — поза штатом, у відставці
В а р е н у́ х а — горілка з узваром на меду
В е г е́ р і — угорський танець
В е р е м і́ я — метушня, заваруха
В е р з у н и́ — лапті, постоли
В е р л а́ н ь — той, хто багато кричить
В е р т е́ п — пересувний лялько́вий театр
В е р ц а́ д л о — дзеркало
В е т у́ ш к а (вуту́шка) — пристрій для змотування ниток у клубки
В и б і й к а — тканина з набивним узором
В и́ р в а — глибока яма у дні річки чи ставка
В и с і к а́ к а — нахабний, зухвалий
В і з о́ к — назва гри в карти
В о л о в е́ в і й с ь к о — військовий обоз
В о́ л о к — тут: сітка для ловлі риби
В о л о н т и́ р і (волонте́ри) — добровільне, нерегулярне військо
В о́ л о с — нарив під нігтем пальця
В о́ м п и т и — вагатися, не мати певності
В о́ р о н — весняний дівочий хоровод
В о с к о б і й н и к и — ті, що добувають віск із вощини
В о с ь м у́ х а — восьма частина кварти

Г а й д у́ к — тут: український народний танець; садити гайдука — танцювати навприсядки
Г а й д у́ к — виїзний лакей, тут: слуга в панському домі
Г а́ й с т е р — квітка айстра
Г а л а́ н ц і — вузькі штани; одяг слуг, так званих козачків
Г а л і́ т и (гали́ти) — квапити
Г а м а з е́ й — будівля для зберігання зерна, муки, різних припасів
Г а р л е́ м с ь к і к а п л і — сечогінні ліки

Гаріль — невелика частка
Гéдзатись — тут: побиватись
Гúрявий — тут: вбогий, нужденний
Гич — нічого, ніскільки
Глевтя́к — глевкий, невипечений хліб
Годúна балагýрна — слушний час
Голодрáбець — те саме, що й голодранець
Гóрлиця — старовинний український народний танець, мелодія до нього і пісня
Горюдýб — старовинна народна рухлива гра хлопців і дівчат
Грезетóвий (грезéт) — шовкова або шерстяна тканина з візерунком того самого кольору
Гривня́ка (грúвня) — тут: золота монета
Гринджоля́та — сани з боками, що розширюються од передка
Грінка — невеликий шматок чого-небудь

Дáмки — шашки
Дéрга — поясний жіночий вовняний одяг
Деренівка — настояна на дерені горілка
Джгут — народна парубоцька гра
Джерегéлі — жіночі коси, укладені вінком на голові
Дзвін вúщовий — дзвін, що скликав на народні збори, віче
Дзúглик — стілець
Дзúпдзівер-зух — хлюст, пройдисвіт
Діптя́нка — гуляща жінка, повія
Днúще — тут: дошка, в яку пряха вставляє гребінь
Дóйда — мисливський собака-шукач
Дормéз — м'яка карета
До шніру — до кінця
Драгоман — перекладач при посольстві, дипломатичній місії, переговорах, тлумач
Драпічка (драпіжник) — хабарник, здирник
Дробýшки — заплетене в дрібні коси волосся
Дубівка — сорт дині
Дýдочка — український народний сюжетний танець
Дулівка — горілка, настояна на грушах-дулях
Дульéта — жіноче плаття із шовкової тканини
Дýтель — пустий горіх; дутель з'їсти — загинути
Едáмáшковий (адамáшковий) — з шовкової тканини
Екселентувáти — вторувати при співі

Жвягтíти — чавкати
Жеретія́ — гадюка, що лазить по деревах
Журавéль — український народний сюжетний танець

Завíйниця (завíйна) — різкий біль у грудях та животі
Загвоздúти — вилаяти
Закамéшитися — заметушитися, поспішати
Запáска — жіночий одяг у вигляді незшитої спідниці
Зáпічок — місце на печі за комином
Зáпуст — останні дні напередодні великого посту
Заýшниці — запалення завушних залоз
Заюрúла — втратила глузд
Збúтня (збúтень) — гарячий напій з води, меду і прянощів
Зикрáтий — білобокий
Значкú — малі прапори у козацьких сотнях
З плúгу збúтися — розгубитися, втратити глузд
Зуб — танцювальна мелодія з приспівом на мотив «Ой дуб, дуба...»
Зýбці — страва із зварених або підсмажених очищених зерен ячменю

Ійóн — ач, бач
Іпóси — згода, згоден
Іскóнєбе (іскóні бе) — споконвіку був

Кабатúрка — табакерка
Кабúця — яма для вогнища під казаном
Кáверза — тут: розум
Кав'я́р — ікра
Каламáйка — льняна тканина
Каламáр — чорнильниця
Калгáнка — настояна на корені калгана горілка

Ка́леп — палиця з обухом або топірцем на кінці
Калúтка — торбина, капшук для грошей
Кóлос кебáб — смажене м'ясо
Кальнúй — брудний
Капáма — сорт тістечок
Кáпище — поганський храм у слов'ян дохристиянського часу
Каплýн — півень
Карачýн — смерть, погибель
Кармазúн — сукно червоного або малинового кольору
Карýнка — гаптована сріблом або сухозліткою тасьма
Квáрта — посудина з вушком для пива та інших напоїв, трохи більша за літр
Квáс шéвський — розчин дубильної речовини для вичиновання шкір
Кебéта — тут: здібність, уміння, хист
Келебердя́нська верства — тут: довготелесий
Кеп — назва картярської гри
Керéя — теплий чоловічий плащ
Киба́лка—старовинний жіночий головний убір, пов'язка певної форми, довгі кінці якої спускаються на спину
Кúнді — валянки
Китáйка — китайська шовкова синя тканина
Кíтьки (грати в кітьки) — качати крашанки
Клейнóди — знаки влади
Клéссáчка — шевське знаряддя для розгладжування швів
Клечáння — гілки дерев, якими прикрашали хати і двори на зелені свята — трійцю
Книш — білий хліб із загорнутими всередину краями, змазаний салом або олією
Кобенúти — лаяти
Ковéрза — тут: думка
Ковтúк — сережки
Козубéнька — кошик з лубу або лози
Кóливо — кутя (каша з пшениці або ячменю), розведена медом; обрядова страва
Кóмин — нижня частина димоходу варистої печі
Копá — 50 копійок
Кораблик — оксамитова шапка з хутряним обрамленням
Кóстер — купа дров, очерету тощо
Кошовúй отáман — виборна особа на Запорізькій Січі, якій належала найвища військова влада
Красовýля — велика чарка горілки
Кринь — лілея
Кулíш — густий пшоняний суп
Кульбáка — сідло
Кýндель — степовий собака
Кунтýш — верхній одяг заможного населення, розпашний, приталений, із вставними клинами-вусами
Кýншики — малюнки, картинки
Курдимóн — пряноші
Кýри до софóрку — кури з фаршем
Кутя́ — страва із пшениці або ячменю
Кýчму дáти — дати прочухана

Лáва — назва картярської гри
Ладýнка — тут: патронташ, сумка
Лáнець — одягнений в лахміття, старець
Ласощохлúст — сластолюбець
Лемíшка — страва з густо запареного борошна, як правило, гречаного
Лещáта — розщеплена на кінці палка
Лигомúнці — ласуни
Лúзень — язик
Лíжник — тут: покривало на голову
Лунь — хижий птах; вхопить лунь — тобто загинеш
Люстрóвий (люстрúн) — вовняна або напіввовняна тканина з глянцем
Ляс — ліс

Мáвки — казкові істоти в образі дівчат, що жили в ріках, лісах, полях
Мазкá — кров
Макогíн — дерев'яний стрижень з потовщенням на кінці для розтирання маку, пшона тощо

Мак у́ха — залишки після вичавлення олії з насіння олійних культур
Малах а́й — батіг із довгих шкіряних ремінців
Ман а́ — привид, мара. Пускати ману — вводити в оману, морочити голову
Мандри́ки — паляниці з сиру
Мандрьо́ха — розпусна жінка
Маній я́ — сурик, фарба
Ма́ри — церковні ноші для перенесення покійників
Мартопл я́с — вітрогон, гуляка
Мацап у́ра — тут: потвора, опудало
Машталі́р — кучер
Меньо́к (минь) — риба
Мете́лиця — народний танець у швидкому темпі
Ми́чка — пучок конопель або льону, що підкладався під кибалку чи інший головний убір
Муги́р — простий мужик
Мужчи́р — ступа
Музи́ки — забава з музикою, гуляння, танці
Му́рий — сірої масті з смугами темнішого кольору
Мусов а́ть — міркувати
Му́цик — мопс, моська, цуцик
Мущи́р — мортира

Набалд а́шник — тут: накриття над померлим
Навісна́ — скажена
Накарп а́с — прочухан
Нам і́тка — покривало на голову поверх очіпка у заміжніх жінок
Непоч а́та вод а́ — вода, взята до схід сонця
Нешп е́тний — непоганий, такий, що вирізнявся серед інших
Ніськи́й — назва картярської гри
Нос а́тка — глечик з довгим носиком

О́гир — жеребець
Окто́їх — книга церковних пісень для восьми голосів
Он а́гр — осел
Опрягти́ся — померти
Оре́нда — тут: шинок, корчма
Осау́л — чин у козацькому війську
Осел е́дець — старовинна чоловіча зачіска, переважно козацька, у вигляді довгого пасма волосся на голеній голові
Осн і́вниця — ткацьке знаряддя, дошка з двома отворами, через які проходять нитки основи
Охво́та — старовинний верхній жіночий одяг
Охля п — сидіти на коні без сідла
Оч і́пок — головний убір заміжньої жінки
Очку́р — пояс

Па́лаш — холодна зброя з широким двосічним клинком
Пальо́нка — горілка
Памфі́ль — назва картярської гри
Пан а́с — народна гра у піжмурки
Па́ра — назва картярської гри
Партикуля́рно — приватно, неофіційно
Па́холок — хлопець
Пашке́т — паштет, що готувався у глиняному посуді, стінки якого обмазувалися тістом
Пеня́ — біда, горе
Перебі́єць — кулачний боєць
Перел о́ги — корчі, судороги
Петро́ві бат оги́ — рослина, з коріння якої виготовляють сурогат кофе, цикорій
Печ і́нка зр а́зова — смажена яловича печінка з грибами («рижками»)
Півмі́ток — міра пряжі в 20—30 пасом
Підбо́рний — підроблений
Пі́л — дерев'яний поміст у селянській хаті між піччю і протилежною до печі стінкою, призначений для спання
Пі́нна — хлібна горілка
Плець — площа
Пл і́тка — риба. Тут: пестливе звертання до жінки
По балк а́х — народний український танець
Пов и́тчик — служитель канцелярії, який відав діловодством у суді
По́встка — повість
Полуст а́вець — молитовник, святці
Порске́нька — швидка, жвава
Портш е́з — переносне крісло, в якому сиділи напівлежачи
По сам пас — до пояса

Постоли́ — селянське взуття із шматка шкіри, яке носили, прив'язуючи до ніг мотузками

Потáпці — сухарики з гарячою рибною юшкою, молоком, водою тощо

Потебéнька (потебня́) — шкіряна лопать з боків сідла

Потіпáха — волоцюга

Прасýнок — біда, лихо

Придáнки (придáни) — весільні гості з боку нареченої

Придзигльóванка — вертихвістка

Просíлне — пісний борщ

Проскінóси — передові частини війська

Прочáни — богомольці, паломники, що ходили на прощу молитися

Пудофéт — важкий на підйом

Пуздéрко — посудина для вина

Пýндики — вид печива або пиріжків

Путúвочка — осінній сорт яблук

Пýтря — страва з ячмінної крупи з солодким квасом

Ралéць — подарунок, підношення; піти на ралець — піти з подарунком

Ранжúр — шикування людей за зростом в одну шеренгу, тут: за усталеним порядком

Ратúща — списи

Рáтман — член органу міського самоврядування

Рáція — урочиста промова

Рéверс — письмове зобов'язання, гарантія чого-небудь

Рéтязьок — ланцюжок

Ридвáн — велика карета для далеких подорожей

Рúчка — жінка, що доглядала за коровами

Рýнди — нижні чини у війську, що перевіряли пости

Рябкó — каша з пшона і борошна

Сáжівка — невелике водоймище, де розводять рибу

Санжáрівка — народна українська пісня і танець

Сап'я́н — високої якості шкіра

Свúнка — дерев'яна куля, яку використовують при грі

Світúлка (світлúця) — невелика чиста парадна кімната

Сивýха — погано очищена хлібна горілка

Сингкліт (синкліт) — тут: зібрання якихось осіб, зборище

Сирівéць — хлібний квас

Ситá — мед, розведений водою, або медовий відвар на воді

Сíлькісь — гаразд

Сім листíв — назва картярської гри

Скиксовáть (скиксувáти) — схибити

Скомшúтися — збитися

Сластьóн — пампушка з пшеничного борошна, смажена в олії, обсипана цукром

Слýхати чмелíв — тут: гуде в голові від удару

Соломáха — рідка страва із завареного на воді борошна

Спотиньгá — раптом, несподівано

Стáвник — великий свічник у церкві

Стовпці — печиво циліндричної форми з гречаного борошна

Стратилáт — воєначальник, предводитель війська

Стременнúй — конюх, який на полюванні був поряд з паном

Строкáта — тут: вередлива, примхлива

Султáн — оздоба з пір'я та кінського волосу на головному уборі або голові коня

Суплікувáти — просити про щось

Суспíль — зненацька

Суцíга — хитра, спритна людина, пройдисвіт

Тарадáйка — легкий візок

Тарáн — знаряддя для розбивання стін і брам

Твар — обличчя

Тестáмент — заповіт

Тетéря — страва з борошна та пшона або сухарів чи хліба з водою, сіллю, цибулею

Тúква — череп'яна посудина для води, вина

Тімáха — тут: тямущий

Тіменúці — струпи на тім'ї у немовлят

Тісна́ ба́ба — популярна народна гра
Тороплена — сторопіла, ошаліла, одуріла
Третя́к — потрійне притопування в танці
Трійча́тка — нагайка з трьома кінцями
Трістя́ — трясовина
Тро́ки — ремені коло задньої луки сідла
Тулу́мній — віщун
Тя́глий (тягловий) — той, хто має робочу худобу

Ускроми́ти — приборкати
Уто́ри (на утори слабі) — невитривалі, слабі, нестійкі

Фанале́ва — фланелева
Фи́ги-ми́ги — побутуюча в народі іронічна назва іжиру
Фільтіфіке́тні — манірні
Фіндю́рка — повія
Флинт — вид рушниці
Фра́шки — тут: дрібниці, дурниці
Фузія́ — вид рушниці
Фурцюва́ти — танцювати з вистрибами

Халазія — покарання різками
Халя́ндра — старовинний циганський танець
Харама́ркати — невиразно читати, бубоніти собі під ніс
Харци́з — розбійник
Хвистка́ — пружна, туга
Хи́рний — виснажений хворобою, кволий
Хлюст — назва картярської гри
Хльо́ра — биття, шмагання
Хльо́рка — гуляща жінка
Хору́гва — військовий прапор
Хору́нжий — чин у козацькому війську, тут: прапороносець
Хре́щик — народний танець-гра

Це́ра — шкіра
Цеса́рці — тут: австрійці
Цехмі́стер (цехма́йстер) — старшина феодального ремісницького цеху
Цино́вий — олив'яний
Цьо́хля — балакуха, пліткарка

Чаплія́ — сковорода
Че́люсті — передня частина сільської печі
Чепуру́ха — велика чарка
Чикилди́ха — те саме що й мокруха, сивуха, горілка
Чми́га (шми́га) — як слід, до ладу, до речі
Чу́йка — довгий сукняний каптан
Чупринди́рі — тут: чубаті
Чупру́н — простолюдин

Шаг — дрібна монета
Шапова́льське сукно́ — сукно, виготовлене з вовни способом валяння
Шафова́ть — тринькати
Шва́ба — образа: швабувати — покарати
Шиша́к — військовий металевий шолом з вістрям та невеликою пулькою (шишаком) на його кінці
Шкандова́ть — складати
Шкапо́ві — з кінської шкіри
Шнурі́вка — корсет
Шо́кати — шамкати
Шо́луді — струпи, парші
Шпе́ник — невеликий шип, стрижень або його кінець
Шпуе́ (шпува́ти) — діяти, виявлятися з великою силою
Шпу́ндри — підсмажені з цибулею свинина і буряки, зварені в буряковому квасі
Штафе́т — естафета
Шули́к — корж, политий медом з розтертим маком
Шульга́ — ліва рука чи нога
Шуми́ха — сухозлітка, тобто тонкі золоті пластинки, якими щонебудь оздоблюють
Шушо́н — верхній жіночий одяг

Юпка — верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки

Яничарка — старовинна вогнепальна зброя
Яри́га (яри́жник) — п'яниця, гультяй, безпутна людина
Ярмі́з — нелад, непорядок
Ятро́вка (ятрівка) — дружина чоловікового брата

ЗМІСТ

Іван Котляревський. *М. Т. Яценко* 5

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

Енеїда 36
Частина перша 36
Частина друга 51
Частина третя 69
Частина четверта 103
Частина п'ята 134
Частина шоста 168
Пісня на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну 211
Ода Сафо 216

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Наталка Полтавка 218
Москаль-чарівник 251

ЛИСТИ

1. До Я. І. Лобанова-Ростовського. *12 серпня 1812 р., Горошин* . . 276
2. До Я. І. Лобанова-Ростовського. *20 серпня 1812 р., Горошин* . . 277
3. До Я. І. Лобанова-Ростовського. *27 серпня 1812 р., Горошин* . . 278
4. До А. А. Трощинського. *23 грудня 1816 р., Полтава* 278
5. До М. Г. Репніна. *15 жовтня 1818 р., Полтава* 279
6. До Ф. М. Глінки. *28 жовтня 1821 р., Полтава* 280
7. До М. І. Гнедича. *27 грудня 1821 р., Полтава* 280
8. До Т. Ф. Височина. *16 вересня 1826 р., Полтава* 282
9. До Т. Ф. Височина. *17 вересня 1826 р., Полтава* 282
10. До І. І. Манжоса. *Кінець 1828— початок 1829 р., Полтава* . . 283
11. До наглядача полтавських духовних шкіл іеромонаха Августина. *25 січня 1829 р., Полтава* 284
12. До Д. М. Бантиша-Каменського. *Листопад — грудень 1829 р., Полтава* 285
13. До І. І. Срезневського. *12 липня 1837 р., Полтава* 286
14. До І. Т. Лисенкова. *16 вересня 1837 р., Полтава* 286

Примітки 287

Пояснення слів 313

Академия наук Украинской ССР
Издательство «Наукова думка»

БИБЛИОТЕКА УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Дооктябрьская украинская литература

ИВАН КОТЛЯРЕВСКИЙ

Поэтические произведения
Драматические произведения
Письма

Составитель и автор примечаний
МАРИЯ ТЕРЕНТЬЕВНА МАКСИМЕНКО

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

Редактор
О. Я. БЕЗПАЛЬЧУК
Художник
В. М. ДОЗОРЕЦЬ
Художній редактор
Р. К. ПАХОЛЮК
Технічний редактор
Б. М. КРИЧЕВСЬКА
Коректори
Ю. І. БОЙКО,
О. С. УЛЕЗКО

Інформ. бланк № 4662

Здано до набору 08.04.82. Підп. до друку 30.08.82.
Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 16,8. Ум. фарбо-відб. 16,8.
Обл.-вид. арк. 19,21. Тираж 200 000 пр. Зам. 2-126.
Ціна 2 крб. 20 коп.

Видавництво «Наукова думка»,
252601 Київ, МСП, Репіна, 3.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків-57, Донець-Захаржевського, 6/8.

ВСЕСОЮЗНАЯ ОРДЕНА ЛЕНИНА ГОСУДАРСТВЕННАЯ БИБЛИОТЕКА ИНОСТРАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ